

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ, ЧИТАЙТЕ:

- Партійні організації в боротьбі за розв'язання економічних завдань.
- 160-річчя з дня народження Ф. Енгельса.
- Закономірності формування соціалістичного способу життя у перехідний період від капіталізму до соціалізму.
- Реакційна діяльність клерикально-націоналістичної еміграції.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4

Телефон 29-62-34

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічні редактори *І. Ф. Міхалкіна, О. В. Дивуля*

Коректор *С. М. Півторак*

Здано до набору 18.10.80. Підп. до друку 14.11.80. БФ 32024. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 14,72. Тираж 4565 пр. Зам. К-135.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 11 (236), 1980, ноябрь. (На українському мові).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.
Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4.
Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Ленина, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (236)

ЛИСТОПАД

1980

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXVI з'їзду КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Котенко В. П. (Харків). Партійні організації в боротьбі за розв'язання економічних завдань 5

* * *

Мазур В. М. 160-річчя з дня народження Ф. Енгельса 17

Методологія і методика історичних досліджень

Кульчицький С. В. Закономірності формування соціалістичного способу життя у перехідний період від капіталізму до соціалізму 26

* * *

Дмитрук К. Є. Реакційна діяльність клерикально-націоналістичної еміграції 37

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.).

Коваль М. В., Чернега П. М. Основні напрями діяльності профспілок у процесі відбудови народного господарства УРСР (1943—1945 рр.) 52

Бондарчук Н. Д. (Ізмаїл). Роль партійно-радянської преси в розвитку трудової активності колгоспників у 1943—1945 рр. 61

З історії колгоспного будівництва

Юнак М. Й. Деякі питання ідеологічної роботи партійних організацій в ході здійснення колективізації сільського господарства України (1928—1932 роки) 67

Чернявський Ф. Ф. (Тернопіль). Провідна роль робітничого класу в колективізації сільського господарства західних областей УРСР (1939—1950 рр.) 77

* * *

Барабой А. З. Аграрний капіталізм у Росії і столичинська земельна реформа 86

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Зайцев Б. П. (Харків), Саратов І. Ю. (Харків). Герби Харкова 96

ЗАМІТКИ

З історії дружби народів СРСР

- Кузьмінська О. Д. Відображення у вузівських багатотиражках співдружності викладачів та студентів братніх республік (1971—1975 рр.) 102
Міщенко В. М. Співробітництво вчених України і Вірменії (1959—1980 рр.) 105
Яценюк Ф. С. (Чернівці). Парти́йна преса про братерську допомогу народів СРСР західним областям України (1945—1950 рр.) 111

Питання історичного краєзнавства

- Нечитайло В. В. (Кам'янець-Подільський). Про час заснування Ізяславля 117

* * *

- Щербак В. О. Повстання 1630 року на Україні під проводом Тараса Федоровича 120

ЛЕКЦІЇ І КОНСУЛЬТАЦІЇ

ЗА ТЕМОЮ МЕТОДОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ

«ЗРОСТАННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ — ЗАКОНОМІРНІСТЬ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ»

- Мултих Г. М. Творчий розвиток марксистсько-ленінського вчення про партію на сучасному етапі 124

НАШ КАЛЕНДАР

- Валуйський О. О. Історичне значення Народи́ представників комуністичних і робітничих партій (до 20-річчя скликання) 138
Зрезарцев Б. С. 30-річчя II Всесвітнього конгресу прихильників миру і створення Всесвітньої Ради Миру 143
Тимченко Ж. П. I Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок 146

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Іванцев І. Д. (Івано-Франківськ). Радянська історична література про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на партію тісних соціалістів Болгарії 149

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Кізченко А. Ф., Антонюк С. М. В. А. Замлинский. По велению интернационального долга 154
Рященко Д. С., Солодько В. О. Н. М. Якупов. Весну принесли на знаменах 156
Держалюк М. С. Ф. П. Илку. Победа социализма в венгерской деревне . 157

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Королько В. Г. Міжреспубліканська конференція «Науково-технічна революція і формування духовного обличчя радянського робітника» 159
Зінченко Ю. І. Загальні збори ВІП АН УРСР 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Навстречу XXVI съезду КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Котенко В. А. (Харьков). Партийные организации в борьбе за решение экономических задач 5

* * *

- Мазур В. Н. 160-летие со дня рождения Ф. Энгельса 17

Методология и методика исторических исследований

- Кульчицкий С. В. Закономерности формирования социалистического образа жизни в переходной период от капитализма к социализму 26

* * *

- Дмитрук К. Е. Реакционная деятельность клерикально-националистической эмиграции 37

СООБЩЕНИЯ

Из истории Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.)

- Коваль М. В., Чернега П. М. Основные направления деятельности профсоюзов в процессе восстановления народного хозяйства УССР (1943—1945 гг.) 52

- Бондарчук Н. Д. (Измаил). Роль партийно-советской прессы в развитии трудовой активности колхозниц в 1943—1945 гг. 61

Из истории колхозного строительства

- Юнак Н. И. Некоторые вопросы идеологической работы партийных организаций в ходе осуществления коллективизации сельского хозяйства Украины (1928—1932 годы) 67

- Чернявский Ф. Ф. (Тернополь). Ведущая роль рабочего класса в коллективизации сельского хозяйства западных областей УССР (1939—1950 гг.) 77

* * *

- Барабой А. З. Аграрный капитализм в России и столыпинская земельная реформа 86

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Зайцев Б. П. (Харьков), Саратов И. Е. (Харьков). Герб Харькова . . . 96

ЗАМЕТКИ

Из истории дружбы народов СССР

- Кузьминская О. Д. Отражение в вузовских многотиражках содружества преподавателей и студентов братских республик (1971—1975 гг.) . . . 102

- Мищенко В. М. Сотрудничество ученых Украины и Армении (1959—1980 гг.) 105

- Яценюк Ф. С. (Черновцы). Партийная пресса о братской помощи народов СССР западным областям Украины (1945—1950 гг.) 111

Вопросы исторического краеведения

- Нечитайло В. В. (Камене-Подольский). О времени основания Изяславля 117

* * *

- Щербак В. А. Восстание 1630 года на Украине под водительством Тараса Федоровича 120

ЛЕКЦИИ И КОНСУЛЬТАЦИИ

ПО ТЕМЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО СЕМИНАРА

«ВОЗРАСТАНИЕ РУКОВОДЯЩЕЙ РОЛИ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ — ЗАКОНОМЕРНОСТЬ СТРОИТЕЛЬСТВА СОЦИАЛИЗМА И КОММУНИЗМА»

- Мултых Г. М. Творческое развитие марксистско-ленинского учения о партии на современном этапе 124

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Валуйский А. А. Историческое значение Совещания представителей коммунистических и рабочих партий (к 20-летию созыва)	138
Зрезарцев Б. С. 30-летие II Всемирного конгресса сторонников мира и создания Всемирного Совета Мира	143
Тимченко Ж. П. I Всеукраинский съезд работников и крестьянок	146

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Иванцев (Ивано-Франковск). Советская историческая литература о влиянии Великой Октябрьской социалистической революции на партию тесных социалистов Болгарии	149
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кизченко А. Ф., Антонюк С. М. В. А. Замлинский. По велению интернационального долга	154
Рященко Д. С., Солодько В. А. Н. М. Якупов. Весну принесли на знаменах	156
Держалюк Н. С. Ф. П. Илку. Победа социализма в венгерской деревне	157

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Королько В. Г. Межреспубликанская конференция «Научно-техническая революция и формирование духовного облика советского рабочего»	159
Зинченко Ю. И. Общее собрание ВИФП АН УССР	160

Статті

Назустріч XXVI з'їзду КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. П. КОТЕНКО (Харків)

ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В БОРОТБІ ЗА РОЗВ'ЯЗАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗАВДАНЬ

Керуючись ленінським положенням про те, що в умовах соціалізму господарська справа — «це для нас найцікавіша політика»¹, КПРС розглядає економіку як головну сферу боротьби за комунізм, найважливішу галузь своєї діяльності. Саме тут з особливою силою виявляється закономірний процес зростання ролі Комуністичної партії.

На основі марксистсько-ленінського вчення, Програми КПРС партія розробила науково обгрунтовану політику в галузі економічного і соціального розвитку, що відповідає етапу зрілого соціалізму. Розвинуте соціалістичне суспільство характеризується далшим зростанням ролі Комуністичної партії, яка виступає його керівною і спрямовуючою силою, ядром його політичної системи².

На етапі розвинутого соціалізму значно розширились масштаби історико-партійних досліджень, збагатилась їх тематика. Розвитку історико-партійної науки, посиленню її уваги до вивчення закономірностей зростання ролі партії у вирішенні економічних завдань сприяло загальне піднесення теоретичної діяльності КПРС, дальший творчий розвиток ідейно-теоретичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Особливо активізувалась ця робота в зв'язку з постановою ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», а також підготовкою до XXVI з'їзду КПРС.

В документах партії, працях Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва та інших партійних і радянських керівників містяться принципи оцінки найважливіших подій історії КПРС і Радянської держави, визначено актуальні завдання історико-партійної науки в дальшій розробці питань керівної ролі партії у розв'язанні економічних проблем.

Магістральною темою історико-партійних досліджень є вивчення закономірностей зростання ролі Комуністичної партії на етапі розвинутого соціалізму, в тому числі і в розв'язанні економічних завдань. В останні роки опубліковано велику кількість книг, брошур, статей, проведено численні науково-теоретичні конференції, симпозіуми, присвячені цим питанням. Розширились масштаби історіографічних досліджень. Історіографія зростання керівної ролі партії у розв'язанні еко-

¹ Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про продовольчий податок на X Всеросійській конференції РКП(б) 27 травня.— Повне зібр. творів, т. 43, с. 305.

² Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 7.

номічних завдань в умовах розвинутого соціалізму дістала розробку в працях В. І. Касьяненко, Д. В. Кочури, І. Є. Ворожейкіна, Я. С. Калакури³ та ін. Важливі питання названої проблеми висвітлено в працях П. О. Родіонова, А. Д. Педосова, А. І. Осадчої, у збірнику статей «КПСС в условиях развитого социализма. Проблемы историографии», а також в ряді публікацій, вміщених у журналах «Коммунист», «Политическое самообразование», «Вопросы истории КПСС» та ін. В окремих працях розкривається суть партійного керівництва економікою, втілення ленінських принципів господарювання, досліджуються особливості економічної політики партії на етапі розвинутого соціалізму⁴. Ряд авторів⁵ простежують основні напрями економічної політики партії в зв'язку з розширенням масштабів і ускладненням завдань, взаємопов'язану і чітко скоординовану діяльність усіх ланок партії по керівництву економікою. Значний теоретичний і практичний матеріал з цих питань міститься у монографії А. І. Рогова⁶.

Велику увагу дослідники-історики приділяють підвищенню ефективності суспільного виробництва і поліпшенню якості продукції⁷. Необхідно відзначити, що дослідження цих питань в багатьох працях⁸ тісно пов'язується з узагальненням досвіду партійних організацій у боротьбі за прискорення науково-технічного прогресу і зростання продуктивності праці.

³ Див.: Касьяненко В. И. Развитой социализм: историография и методология. М., 1976; Кочура Д. В. Возрастание роли КПСС на современном этапе (историографический обзор).—Вопросы истории КПСС, 1977, № 5; Ворожейкин И. Е. Очерки историографии рабочего класса СССР. М., 1975; Калакура Я. С. Советская историография о возрастании руководящей роли КПСС в условиях развитого социализма. К., 1979.

⁴ Див.: Ленинские принципы хозяйствования и их творческое развитие. М., 1971; Андреев Б. Г. Развитие партий ленинских принципов партийного руководства хозяйственным строительством (1917—1974). М., 1974; Ленинские принципы партийного руководства хозяйственным строительством. К., 1978; Исханов К. Экономика и политика в деятельности КПСС. Казань, 1974; Проблемы возрастания руководящей роли КПСС в условиях развитого социализма. Л., 1975; Руководящая и организующая роль КПСС в период развитого социализма. Л., 1978; КПСС — ядро политической системы развитого социализма. К., 1979; Дальнейшее возрастание руководящей роли партии в коммунистическом строительстве. К., 1976.

⁵ Див.: Барышников Н. Н., Мартынов Б. М. Основные направления экономической политики партии. М., 1972; Вопросы теории и практики партийного строительства. Партийное руководство экономикой. М., 1974; Экономическая политика партии на современном этапе. К., 1978 и др.

⁶ Див.: Рогов А. И. Руководство КПСС экономикой зрелого социализма. М., 1975.

⁷ Див.: Полурез В. И. Деятельность КПСС по повышению эффективности промышленного производства в условиях развитого социализма. К., 1974; Корней М. И. Повышение эффективности общественного производства — коренной вопрос экономической политики КПСС. Минск, 1975; Четекин С. Ф. Партийные организации и повышение эффективности общественного производства. Саратов, 1976; Утенков А. Я., Фролов А. В., Буйнов П. С. Деятельность КПСС по повышению эффективности общественного производства. М., 1978; XXV съезд КПСС о путях дальнейшего повышения эффективности производства и качества труда. К., 1978; Остапенко И. М. Деятельность Коммунистической партии Украины по дальнейшему развитию промышленности республики (1945—1978 гг.). Харьков, 1979.

⁸ Див.: Рущенко П. Т. Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості (1959—1965 рр.). Харків, 1969; Волосенко Д. О., Пиротак К. И. Всемирное зростання продуктивності праці — корінне економічне завдання. К., 1973; Кошарний І. Я. Технічний прогрес і продуктивність праці. Львів, 1975; Смирнов В. Ф., Травин В. И. В авангарде научно-технического прогресса. Коммунистическая партия в борьбе за ускорение темпов научно-технического прогресса в период развитого социализма. Л., 1975; Толпыго М. Ф. Партийные комитеты и технический прогресс. М., 1975; Ковальский П. Ф. КПСС — организатор подъема производительности труда шахтеров Донбасса. Ростов, 1978.

Таким чином, навіть неповний огляд досліджень названого питання показує, що взяті в комплексі вони дають досить повне уявлення про економічну політику і стратегію партії, про її боротьбу за підвищення ефективності суспільного виробництва, поліпшення якості продукції, прискорення науково-технічного прогресу і зростання продуктивності праці. Однак ці проблеми настільки багатопланові, а досвід партії так швидко збагачується, що перед істориками постають нові й нові завдання їх дальшого глибокого дослідження.

Необхідність глибокої розробки даної теми зумовлюється ще й тим, що основні питання партійного керівництва економікою в умовах розвинутого соціалізму є головним об'єктом нападок наших ідеологічних противників.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» підкреслюється, що «...імперіалістична пропаганда, з якою тепер відкрито взаємодіє пропаганда пекінських шовіністів і агресорів, безперервно веде запеклий наступ на уми радянських людей, намагається з допомогою найбільш витончених методів і сучасних технічних засобів отруїти їх свідомість наклепами на радянську дійсність, очорнити соціалізм...»⁹. Ось чому Центральний Комітет вимагає вести послідовну боротьбу проти будь-яких форм опортунізму й ревізійонізму, переконливо, на конкретних фактах розкривати досягнення розвинутого соціалістичного суспільства, шляхи його поступового переростання в комуністичне.

Завдання даної статті — висвітлити деякі питання діяльності КПРС, місцевих партійних організацій по вдосконаленню керівництва економікою в сучасних умовах. Основна увага приділяється підвищенню ефективності виробництва, зростанню продуктивності праці (на досвіді парторганізацій промислових підприємств України).

На етапі зрілого соціалізму в СРСР створено величезний економічний потенціал, основою якого є багатогалузева індустрія, технічно високооснащене соціалістичне сільське господарство, передова наука. Нині найважливішим напрямом розвитку народного господарства СРСР дедалі більше стає інтенсифікація виробництва, що виявляється у зростанні продуктивності праці, зниженні собівартості продукції, підвищенні фондівіддачі і т. д. Кінцевим підсумком інтенсифікації у всіх галузях народного господарства є підвищення ефективності суспільного виробництва.

XXV з'їзд КПРС дав глибокий марксистсько-ленінський аналіз сучасного етапу будівництва комунізму, розкрив найважливіші проблеми господарської й соціальної політики партії, накреслив розгорнуту програму дальшого розвитку радянського суспільства. Центральне місце в цій програмі займає економічна стратегія партії. «Як і всяка стратегія, — відзначалося у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові КПРС, — економічна стратегія партії починається з постановки завдань, з висунення фундаментальних, довгочасних цілей... Економічна стратегія включає в себе і чітке визначення засобів, тих шляхів, які ведуть до поставлених цілей»¹⁰.

Перше корінне питання економічної стратегії партії, що становить її суть і найвищу мету, — дедалі більш повне задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих. Це положення базується на відкритому класиками марксизму-ленінізму основному законі соціалізму, що передбачає всемірний розвиток продуктивних сил і відповідних їм ви-

⁹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 6.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 44.

робничих відносин в інтересах найбільш повного задоволення потреб членів суспільства і забезпечення їх всебічного розвитку¹¹.

На всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва ленінська партія прагнула робити все можливе для підвищення добробуту народу. Однак ці можливості були обмежені: доводилось зосереджувати головні зусилля і матеріальні засоби на розв'язанні тих проблем, від яких залежало існування Радянської держави. І тільки в умовах розвинутого соціалізму, коли створено могутні продуктивні сили, постійне зростання добробуту народу поставлено в центр практичної діяльності партії і держави. У розв'язанні цього завдання вже є значні успіхи. За період з 1960 по 1975 рр. реальні доходи в розрахунку на душу населення в нашій країні виросли вдвоє, а загальний обсяг матеріальних благ і послуг — приблизно в 2,4 раза. В 1965 р. дохід у 100 і більше карбованців за місяць на кожного члена сім'ї мало 4% населення, а в 1975 р. — 34%, або у 8,5 раза більше. У 1976—1990 рр., за наявними розрахунками, наша країна матиме приблизно вдвоє більші матеріальні й фінансові ресурси, ніж у попередньому п'ятнадцятиріччі, і відповідно більш широкі можливості підвищення добробуту народу¹². Отже, наведені вище дані переконливо свідчать про те, що КІРС неухильно проводить в життя широкую соціальну програму, яка відкриває дедалі більші можливості для підвищення матеріального й життєвого рівня радянських людей.

Другим важливим питанням економічної стратегії партії є даліше нарощування економічної могутності країни, розширення й докорінне оновлення виробничих фондів, забезпечення стійкого, збалансованого зростання важкої промисловості.

Важливим елементом виробничого потенціалу країни, матеріальною основою суспільної власності на засоби виробництва є основні виробничі фонди. Розвинутий соціалізм забезпечує найбільш сприятливі умови для їх динамічного зростання. Так, з 1965 по 1975 рр. основні виробничі фонди країни збільшилися вдвоє¹³. А нині їх вартість становить астрономічну суму — понад 1 трильйон карбованців¹⁴.

Сталими, дедалі зростаючими темпами розвивається важка промисловість — фундамент радянської економіки. За період з 1965 по 1975 рр. виробництво електроенергії, нафти, газу збільшилося більш як удвоє, досягнуто найбільших за всю історію Радянської держави абсолютних приростів промислової продукції¹⁵.

З перших днів десятиї п'ятирічки, як відзначав товариш Л. І. Брежнєв у виступі на листопадовому (1979 р.) Пленумі ЦК КІРС, наголос було зроблено на базові галузі народного господарства: збільшилися виробництво чорних та кольорових металів, вироблення електроенергії, видобуток вугілля й нафти. Так, нафти (включаючи газовий конденсат) видобуто у 1979 р. 586 млн. тонн, або більше як на 90 млн. тонн, ніж у 1975 р., вугілля — 719 млн. тонн, вироблення електроенергії зросло майже на 20% і становить 1239 млрд. квт. г.¹⁶

¹¹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, 2-е вид., т. 20, с. 277—278; Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 6, с. 217—218.

¹² Див.: Полурез В. И. Экономическая стратегия КПСС на этапе развитого социализма. К., 1979. с. 5, 6.

¹³ Див.: Там же, с. 8.

¹⁴ Див.: Виступ товариша Л. І. Брежнєва на Пленумі ЦК КІРС 27 листопада 1979 року. — Радянська Україна, 1979, 28 листоп.

¹⁵ Див.: Полурез В. И. Экономическая стратегия КПСС на этапе развитого социализма, с. 9.

¹⁶ Див.: Там же, с. 10. Правда, 1980, 26 янв.

Третьою найважливішою складовою частиною економічної стратегії КПРС є підвищення ефективності суспільного виробництва. Розгорнуту характеристику основних напрямів діяльності партії по забезпеченню високої ефективності виробництва й поліпшення якості продукції дано в документах жовтневого (1976 р.) Пленуму ЦК КПРС. В промові товариша Л. І. Брежнєва на Пленумі підкреслювалося: «Ефективність і якість. Ці два слова стали тепер девізом усієї господарської діяльності. В них... виражені об'єктивні потреби нинішнього етапу розвитку народного господарства.

Боротьба за ефективність і якість означає, що кожна радянська людина, кожен трудовий колектив повинен добиватися найвищої продуктивності праці, строго додержувати виробничої дисципліни і режиму економії, день у день поліпшувати якість своєї роботи, якість виготовленої продукції.

Боротьба за ефективність і якість означає, що кожен комуніст, кожна партійна організація повинні всіляко заохочувати і поширювати справді ділові і корисні почини, рішуче усувати все те, що заважає биттю творчої думки, новаторству, заважає нашому рухові вперед»¹⁷.

Величезна увага партії до питань підвищення ефективності суспільного виробництва на сучасному етапі розвитку Радянської держави зумовлена перш за все загостренням проблеми трудових ресурсів, складною демографічною ситуацією в країні, що пов'язано з наслідками минулої війни.

Безперервно зростають потреби країни в енергії та сировині, а їх виробництво обходиться все дорожче. Ось чому, щоб не йти на дальші надмірне збільшення капіталовкладень, необхідно добиватися більш раціонального використання ресурсів, у тому числі за рахунок матеріаломісткості продукції, застосування дешевших й ефективніших матеріалів, а також економного їх витрачання. Значення цього фактора стане зрозумілим, якщо врахувати, що матеріальні витрати нині становлять понад 50% вартості суспільного продукту, який виробляється в країні, а в промисловості — майже 70%. Зниження матеріаломісткості продукції тільки на 1% дає економії понад 4 млрд. крб.¹⁸

В міру розвитку народного господарства, зростання міст і промислових центрів дедалі більших витрат вимагатиме охорона навколишнього середовища. Тільки в десятій п'ятирічці на ці цілі виділяється 11 млрд. крб.

В наступний період розвитку нашої держави доведеться виділяти великі ресурси на прискорений розвиток транспорту, зв'язку, системи матеріального постачання — всього, що називається інфраструктурою.

На XXV з'їзді КПРС підкреслювалося: «Для того, щоб успішно розв'язувати різноманітні економічні і соціальні завдання, які стоять перед країною, немає іншого шляху, крім швидкого зростання продуктивності праці, різкого підвищення ефективності всього суспільного виробництва. Наголос на ефективності... — найважливіша складова частина всієї нашої економічної стратегії... Орієнтація всіх галузей економіки... на рішуче підвищення ефективності і якості — це... тепер найважливіше»¹⁹.

¹⁷ Брежнєв Л. І. Промова на Пленумі ЦК КПРС 25 жовтня 1976 року. Ленінським курсом: Промови і статті, К., 1978, т. 6, с. 142—143.

¹⁸ Див.: Полурез В. И. Экономическая стратегия КПСС на этапе развития социализма, с. 23.

¹⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 48, 49.

Підвищення ефективності суспільного виробництва величезною мірою залежить від поліпшення якості продукції, що випускається. «Проблема якості, якщо на неї дивитися широко, — відзначав В. В. Щербинський на XXV з'їзді Компартії України, — має не тільки економічне, а й соціальне, політичне значення»²⁰.

Взятий партією курс на підвищення ефективності і якості — не тимчасовий захід, не кампанія, а стратегічна лінія, розрахована на тривалу перспективу. Комуністична партія робить усе для того, щоб успішно розв'язати це важливе завдання економічної політики на етапі зрілого соціалізму.

Виконуючи рішення XXV з'їзду партії щодо поліпшення управління народним господарством, ЦК КПРС приділив велику увагу дальшому вдосконаленню господарського механізму і визначив завдання партійних та господарських органів. Було прийнято спільну постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи»²¹. Ці документи спрямовані на піднесення рівня планування й господарювання, приведення їх у відповідність з вимогами етапу розвинутого соціалізму.

Нинішній етап роботи по вдосконаленню господарського механізму відзначається комплексним підходом, що охоплює всі основні сторони соціалістичного господарювання: планування, фінансування, матеріально-технічне постачання, господарський розрахунок, матеріальне стимулювання. Вжиті заходи були результатом серйозних наукових розробок і узагальнення передового досвіду організації виробництва, пройшли широку практичну перевірку²².

Велика робота, яку проводять партія і уряд по переведенню окремих підприємств й цілих галузей на нові умови господарювання, створила сприятливі передумови для підвищення ефективності виробництва, широкого впровадження досягнень науки і техніки на підприємствах. Це проявилось не тільки в технічному вдосконаленні виробництва, а й у здійсненні важливих заходів по його концентрації, зміцненню підприємств й створенню галузевих об'єднань. Нині в СРСР діє близько 4 тис. виробничих й науково-виробничих об'єднань, на частку яких припадає 46,3% обсягу реалізованої промислової продукції²³. В країні 6 тис. міжгосподарських об'єднань, організацій і підприємств, в діяльності яких беруть участь колгоспи, радгоспи і підприємства по переробці сільськогосподарської продукції²⁴. Створення об'єднань допомагає успішно вирішувати проблеми концентрації й спеціалізації виробництва, найкраще відповідає об'єктивним потребам сучасного виробництва. Досвід організації й функціонування великих об'єднань показує, що цей захід справляє позитивний вплив не тільки на підвищення ефективності виробництва, а й на розв'язання таких важливих соціальних завдань, як поліпшення умов праці, відпочинку, побутового обслуговування трудящих. Враховуючи це, партія приділяє велику увагу вдосконаленню діяльності первинних партійних організацій в умовах виробничих об'єднань. У постановах «Про роботу партійних організацій Горьковського автомобільного заводу в умовах виробничого об'єд-

²⁰ Матеріали XXV з'їзду Компартії України. К., 1976, с. 31.

²¹ Див.: Радянська Україна, 1979, 29 липня.

²² Див.: Медведєв В. Ленинские принципы управления экономикой в современных условиях. — Коммунист, 1980, № 5, с. 26.

²³ Див.: Народное хозяйство СССР в 1978 г.: Стат. ежегодник. М., 1979, с. 119.

²⁴ Див.: Руководящая и организующая роль КПСС в период развитого социализма. Л., 1978, с. 163.

нання»²⁵ й «Про деякі питання організаційної побудови і форми роботи партійних організацій в умовах виробничих об'єднань у промисловості»²⁶ дано рекомендації про структуру парторганізацій об'єднань і вдосконалення партійного керівництва в нових умовах.

Практика показує, що в більшості об'єднань парторганізації підприємств, які входять до них, самостійні. Тому питання координації роботи парторганізацій в об'єднаннях, забезпечення необхідної узгодженості в їх планах і роботі набувають важливого значення. Ефективною формою координації є ради секретарів партійних організацій, взаємний обмін інформацією і досвідом. Ради секретарів періодично скликаються для погодження й координації дій партійних організацій з питань партійного керівництва виробництвом, роботи з кадрами, організації соціалістичного змагання.

Бурхливий технічний прогрес, зростання ролі знань у виробничій діяльності, піднесення загальноосвітнього й культурного рівня радянських людей певною мірою позначаються на соціальному складі партії. Нині кожний четвертий, п'ятий спеціаліст — член КПРС. Характерно, що у сфері матеріального виробництва розстановка партійних сил відповідає тенденції прискорення розвитку тих галузей, які відіграють в економіці роль провідних, від яких вирішальною мірою залежать темпи технічного прогресу, прискорення інтенсифікації виробництва. Якщо по промисловості в цілому число комуністів з 1 січня 1967 р. по 1 січня 1977 р. збільшилося на 24%, то в електронній промисловості — майже в 2 рази, в автомобільній, приладобудування, засобів автоматизації й систем управління — в 1,7, у нафтовій і хімічній промисловості, енергетиці й електрифікації — в 1,4, у верстатобудівній та інструментальній промисловості — більш як в 1,3 раза²⁷. Усе це підвищує вимоги до якості роботи партійних організацій. Водночас успіх їх діяльності залежить від керівництва вищестоящими партійними комітетами.

У сучасних умовах в галузі економічного будівництва зросла роль місцевих комітетів партії. Особливо відповідальні завдання в керівництві економікою покладено на районні комітети партії й первинні парторганізації. Підвищення ролі первинних парторганізацій — одна з необхідних умов зростання керівної ролі КПРС у розв'язанні економічних завдань. Пильна увага до діяльності первинних організацій, допомога їм дають можливість партії дедалі ефективніше керувати на всіх ділянках комуністичного будівництва. Ось чому ЦК КПРС постійно й глибоко вивчає роботу парторганізацій. Тільки за 1966—1975 рр. опубліковано 26 постанов ЦК КПРС про діяльність первинних партійних організацій²⁸.

Первинні парторганізації перебувають на передньому краї економічного й культурного будівництва, і від їх роботи значною мірою залежить кінцевий результат партійного керівництва. «...Рівень партійного керівництва, — відзначав Л. І. Брежнєв, — безпосередньо залежить від того, наскільки бойовито й ініціативно працюють **первинні партійні організації**, які становлять основу нашої партії»²⁹.

Нині мережа первинних партійних організацій стала більш широкою й гнучкою. Кількість їх перевищує 403 тисячі. Число цехових пар-

²⁵ Див.: Справочник партийного работника. Вып. 17. М., 1977, с. 348.

²⁶ Див.: Там же, вып. 18. М., 1978, с. 270.

²⁷ Див.: Партийная жизнь, 1977, № 21, с. 34.

²⁸ Див.: Справочник партийного работника. Вып. 7—15. М., 1967—1975; Партийная жизнь, 1975, № 20; Партийная жизнь, 1975, № 21.

²⁹ Материали XXV з'їзду КПРС, с. 75.

тійних організацій зросло до 436 тисяч, а партгруп — 586 тисяч³⁰. В сучасних умовах у зв'язку із зростанням масштабів й ускладненням завдань розвитку економіки підвищились вимоги до первинних парторганізацій і водночас незмірно зросли їх можливості у проведенні політики партії. Усе, чим займається первинна парторганізація, в кінцевому підсумку повинно сприяти поліпшенню роботи колективу, розвитку й вдосконаленню виробництва. Ось чому партійні організації постійно розвивають і підтримують у колективах атмосферу творчої праці й виробничого піднесення. Керуючись вимогами Статуту КПРС, вони виступають організаторами боротьби за зростання продуктивності праці, очолюють соціалістичне змагання за виконання й перевиконання державних планів та зобов'язань трудящих, мобілізують їх на виявлення й поліпшення використання внутрішніх резервів підприємств і колгоспів, на широке впровадження у виробництво досягнень науки, техніки, досвіду передовиків.

Велику роботу проводять первинні парторганізації по зміцненню трудової дисципліни, важливість додержання якої ще раз підкреслено у постанові ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві» (січень 1980 р.).

ЦК Компартій союзних республік, обласні, міські й районні комітети партії подають парторганізаціям велику допомогу в роботі по підвищенню ефективності суспільного виробництва й зростанню продуктивності праці.

Спирнімось на досвід партійних організацій України. Наприклад, Харківський обласний комітет партії встановив чіткий контроль за діяльністю парторганізацій і подає їм всемірну допомогу у виконанні накреслених заходів по прискоренню науково-технічного прогресу як необхідної умови підвищення ефективності виробництва. При обкомі було створено вісім галузевих і три міжгалузеві комісії, які з участю провідних спеціалістів підприємств, науково-дослідних й конструкторських установ розробляли конкретні заходи по впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво й подавали допомогу в їх виконанні. При Харківському міському й районних комітетах партії було створено комісії сприяння технічному прогресу³¹.

На підприємствах систематично проводились громадські огляди стану механізації й автоматизації виробництва, технічні конференції з цих питань, створювались ініціативні групи, контрольні пости тощо.

Нині на Україні практично при всіх міськкомках партії діють ради сприяння технічному прогресу. При більшості райкомів партії промислових центрів республіки також працюють техніко-економічні ради або ради сприяння технічному прогресу³².

Використовуючи досвід партійних організацій Ленінграда, Київський міськком партії створив 122 комісії по прискоренню науково-технічного прогресу, що спеціалізуються по окремих технологічних напрямках з широкою міжгалузевою спеціалізацією. До роботи в комісіях залучено понад 500 висококваліфікованих спеціалістів³³.

³⁰ Див.: Петровічев Н. А. Важний фактор візрастання руководящей роли КПСС. М., 1979, с. 96.

³¹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 99, спр. 37, арк. 9, 15.

³² Див.: Комуніст України, 1978, № 3, с. 58.

³³ Див.: Сила творческого содружества. К., 1978, с. 5.

Партійні комітети і парторганізації постійно борються за ліквідацію важкої ручної праці на виробничих процесах, виявляючи при цьому багато важливих і цікавих починок. Так, на промислових підприємствах Запорізької області широко розгорнувся рух під девізом «Ручну працю - на плечі машини!» Тільки за два роки десятої п'ятирічки тут понад встановлені завдання було механізовано працю шести тисяч робітників³⁴. На кінець п'ятирічки намічено приблизно вдвоє зменшити процент робітників, зайнятих ручною працею.

Бюро Запорізького міськкому Компартії України в травні 1977 р. розглянуло й затвердило комплексний план по дальшому скороченню ручної праці на підприємствах і в організаціях міста. Було створено міську й районні комісії на чолі з секретарями міськкому та райкомів партії, провідними спеціалістами заводів. Завдання механізації ручної праці було внесене в план соціально-економічного розвитку міста.

Запорізький досвід збагатився багатьма творчими знахідками, давав вагомі практичні результати. В промисловості й будівництві області за роки десятої п'ятирічки механізовано працю понад 35 тис. чоловік, а в сільському господарстві — 23 тис.³⁵

ЦК Компартії України, обласні, міські і районні комітети партії велику увагу приділяють використанню передового досвіду партійної роботи в боротьбі за прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці. За прикладом Запорізької обласної партійної організації на багатьох великих об'єктах республіки створювались об'єднані оперативні групи з представників парторганізацій установ і організацій, що брали участь в реконструкції того чи іншого підприємства, цеху, агрегату. Наприклад, оперативна партійна група, до складу якої ввійшли, зокрема, представники Донецького обласного й міського комітетів партії, успішно координувала діяльність 24 науково-дослідних інститутів й 20 заводів країни, що брали участь у реконструкції шахти «Октябрьская» тресту «Куйбишеввугілля». Вона встановила дійовий контроль за виконанням графіка робіт. За короткий період шахту було перетворено на зразкове підприємство по комплексній механізації й автоматизації виробничих процесів. Після її реконструкції вдвоє збільшився видобуток вугілля, в півтора рази зросла продуктивність праці³⁶.

Динамізм економіки розвинутого соціалістичного суспільства, її зрослі завдання вимагають не тільки успішних розробок у галузі науково-технічного прогресу, а й найшвидшого їх впровадження. Великий досвід у цій справі нагромаджено Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона, парторганізація якого встановила тісні контакти з партійними організаціями підприємств, що впроваджують наукові розробки. Під керівництвом парторганізації колектив інституту створив ефективні методи зварювання, механізації й автоматизації зварювальних робіт, розробив принципово нову технологію електрошлакового переплавлення, завдяки якій одержують високоякісний метал.

Серед заходів, спрямованих на зміцнення співдружності вчених і виробничників, велике значення мають науково-технічні конференції, які інститут проводить за допомогою партійних організацій. Такі конференції з питань зварювальної техніки регулярно відбуваються у Харкові, Барнаулі, Ризі, Свердловську та інших містах країни. Співробітники інституту систематично виїжджають на підприємства, де ви-

³⁴ Див.: Правда України, 1978, 18 янв.

³⁵ Див.: Правда України, 1980, 13 мая.

³⁶ ПЛ ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 242, спр. 2, рак. 28.

ступають з лекціями, проводять консультації, допомагають освоювати передові методи зварювання.

Діяльність партійної організації і всього колективу Інституту електрозварювання по реалізації досягнень науки, їх впровадженню у виробництво дістала високу оцінку на ХХV з'їзді Компартії України³⁷.

Партійні організації України багато зробили для більш активного використання досягнень науково-технічного прогресу в управлінні виробництвом. Так, з ініціативи партійної організації Львівського телевізійного заводу за допомогою Інституту кібернетики АН УРСР було створено інформаційно-обчислювальний центр, який першим у країні застосував обчислювальну техніку для планування обліку й управління виробництвом.

Для подання допомоги підприємствам в освоєнні систем автоматичного управління виробництвом Львівський обком партії провів семінар секретарів парторганізацій, керівників підприємств, інженерів, вчених, техніків Львова, Києва, Ленінграда.

Два роки тому ЦК Компартії України схвалив досвід організаторської й політичної роботи парторганізації Сумського машинобудівного об'єднання ім. М. В. Фрунзе, спрямованої на виконання рішень ХХV з'їзду КПРС щодо підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Комунисти цього об'єднання стали ініціаторами розробки й впровадження однієї з перших у машинобудуванні країни комплексної системи управління ефективністю виробництва. Партійний комітет створив групи спеціалістів, передовиків і новаторів виробництва, які ретельно вивчили стан справ, визначили шляхи оптимального використання резервів у кожному цеху, на кожній ділянці й робочому місці. Вони також зібрали й узагальнили пропозиції трудящих, які потім обговорювалися на зборах робітників, а також партійно-господарського активу об'єднання. Все це лягло в основу організаційно-політичних заходів і було враховане при розробці комплексної системи управління. Партійний комітет організував її вивчення в мережі партійної і комсомольської політосвіти та економічної освіти. Широку пропаганду розгорнули методичний кабінет і кабінет якості, багатотиражна газета «Фрунзинец» й заводська радіогазета. На засіданнях парткому й партійних зборах регулярно аналізуються хід впровадження системи, завдання її вдосконалення, вивчення й поширення кращого досвіду.

Нова комплексна система дала можливість добитися максимальної віддачі виробничих потужностей, прискорення інтенсифікації виробництва. В об'єднанні вже підвищився коефіцієнт змінності устаткування, збільшився обсяг продукції з квадратного метра виробничої площі, знизилась витрати на карбованець товарної продукції. Випуск виробів з державним знаком якості збільшився в 4,5 рази і перевищує 45%³⁸.

Велика увага в роботі партійних комітетів республіки приділяється правильній розстановці комуністів на важливих ділянках боротьби за виконання завдань десятої п'ятирічки й гідну зустріч ХХVI з'їзду КПРС.

Травневий (1980 р.) Пленум ЦК Компартії України поставив завдання: кожний партійний комітет, кожна первинна парторганізація повинні чітко знати, як розставлені комунисти, на яких ділянках необхідно в першу чергу посилити партійний вплив, що треба зробити для даль-

³⁷ Див.: Щербіцкий В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978, с. 325.

³⁸ Див.: Щербіцкий В. Ленинское единство слова и дела.— Коммунист, 1980, № 6, с. 26—27.

шого зміцнення партійної дисципліни, підвищення особистої відповідальності членів партії за справи в трудовому колективі³⁹.

Аналогічні приклади активної діяльності партійних організацій по мобілізації мас на дальше прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва, зростання продуктивності праці мають місце і в інших галузях народного господарства, в інших союзних республіках, областях, краях. Це повністю спростовує писання фальсификаторів історії КПРС, які намагаються взяти під сумнів ленінське положення про місцеві комітети як організаторів виконання загальнопартійних директив і рішень у здійсненні економічної політики, протиставляють їх вищим органам партії, поширюють злісні вигадки про «диктатуру», «деспотизм» партії⁴⁰. Життя переконливо доводить, що КПРС не дублює радянські й господарські органи. Вся її діяльність спрямована в кінцевому підсумку на виховання й активізацію трудящих, на дедалі більше залучення їх до процесу управління соціалістичною економікою, адже «...свою спрямовуючу роль, — як підкреслив Л. І. Брежнєв у статті «Історичний рубіж на шляху до комунізму», — КПРС здійснює не силою влади, а завдяки своєму високому політичному авторитетові та ідейному впливу в масах»⁴¹.

Саме на цій основі партія успішно вирішує завдання науково-технічного прогресу, з'єднання його з перевагами соціалізму, дальшого розвитку соціалістичного змагання, значного зростання ефективності виробництва і якості всієї роботи.

Переконливим доказом цього є ті величні успіхи, яких досяг радянський народ під керівництвом партії за чотири роки десятої п'ятирічки. У виступі на листопадовому (1979 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв відзначив: «За чотири роки порівняно з відповідним періодом дев'ятої п'ятирічки країна одержить національного доходу більше на 323 млрд. карбованців, продукції промисловості — на 600 млрд. карбованців. Валова продукція сільського господарства зросте більш як на 40 млрд. карбованців. Капітальні вкладення в народне господарство... перевищать 500 млрд. карбованців»⁴². Країна вийшла на перше місце в світі по видобутку багатьох видів палива й сировини, по виробництву чавуну, сталі, цементу, мінеральних добрив, по ряду інших показників.

Вагомих успіхів у розвитку економіки за чотири роки десятої п'ятирічки досягла Радянська Україна. Якщо взяти такий узагальнюючий показник, як національний дохід, то з початку десятої п'ятирічки його сума досягла 301,7 млрд. крб., що на 23% більше, ніж за той же період попередньої п'ятирічки. При цьому 87% приросту одержано за рахунок підвищення продуктивності суспільної праці.

Випуск промислової продукції за чотири роки п'ятирічки зріс у республіці на 104 млрд. крб., або більш як на третину порівняно з тим же періодом попереднього п'ятиріччя. За цей час понад річні плани її реалізовано на 3,7 млрд. крб. Майже в чотири рази збільшився обсяг продукції вищої категорії якості. З початку п'ятирічки введено в дію понад 1600 нових підприємств й великих виробництв⁴³.

³⁹ Див.: Радянська Україна, 1980, 29 трав.

⁴⁰ Див.: Шевченко В. Ф. Вымыслы современных фальсификаторов о первичных и местных организациях марксистско-ленинской партии. — Вопросы истории КПСС, 1976, № 5, с. 85—86.

⁴¹ Брежнев Л. И. Ленинским курсом: Промови і статті. К., 1978, т. 6, с. 614.

⁴² Див.: Радянська Україна, 1979, 28 листоп.

⁴³ Див.: Щербицкий В. Ленинское единство слова и дела. — Коммунист, 1980, № 6, с. 20.

114 тис. правофлангових змагання й 6 тис. трудових колективів республіки вже в 1979 р. рапортували про завершення п'ятирічки⁴⁴. Відзначаючи у виступі на листопадовому (1979 р.) Пленумі ЦК КПРС успіхи країни у розвитку економіки, Л. І. Брежнев зауважив, що в галузі дальшого підвищення ефективності виробництва і якості роботи ще не вдалося досягти намічених рубежів. Щоб послідовно підвищувати добробут народу, вказував він, необхідно з потроєною енергією проводити в життя курс партії на зростання ефективності й якості⁴⁵.

З метою більш ефективного розв'язання цих проблем ЦК КПРС 2 і 3 червня 1980 р. провів нараду енергобудівників, працівників енергетичних, енергомашинобудівних підприємств і інститутів з питань розвитку енергетики. Було прийнято спеціальну постанову «Про роботу міністерств металургії, машинобудування і будівництва по підвищенню якості металопродукції, ефективному використанню металу на основі впровадження маловідхідної технології в світлі вимог листопадового (1979 року) Пленуму ЦК КПРС»⁴⁶.

На сучасному етапі комуністичного будівництва для КПРС як керівної сили суспільства відкриваються нові можливості вдосконалення політичної й організаторської діяльності по керівництву економікою країни. Говорячи про завдання економічної політики партії в сучасних умовах, Л. І. Брежнев відзначав: «У сімдесяті роки ми почали поворот усієї нашої економіки в бік інтенсивного розвитку, підвищення ефективності і якості, наголошення на кінцевих результатах господарської діяльності. У вісімдесяті роки ми повинні продовжити і завершити цю найважливішу справу, яка становить стрижень економічної стратегії партії»⁴⁷.

На жовтневому (1980 р.) Пленумі КПРС, Л. І. Брежнев підкреслив: «У вісімдесяті роки повинно бути завершено переведення економіки на рейки інтенсивного розвитку. Повинно бути різко підвищено продуктивність і якість праці. Неодмінною умовою виробничих успіхів залишаються піднесення рівня господарської роботи, виховання у кадрів діловитості, відповідальності й ініціативи»⁴⁸.

Підготовка до XXVI з'їзду КПРС, безсумнівно, стане могутнім важелем піднесення політичної і трудової активності комуністів і безпартійних, надихаючим стимулом розгортання соціалістичного змагання за підвищення ефективності суспільного виробництва, зростання продуктивності праці, за виконання й перевиконання плану завершального року десятої п'ятирічки.

В. А. Котенко

ПАРТИЙНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В БОРЬБЕ ЗА РЕШЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы деятельности КПСС, местных партийных организаций по совершенствованию руководства экономикой на этапе развитого социализма.

* * *

⁴⁴ Див.: Там же, с. 25.

⁴⁵ Див.: Радянська Україна, 1979, 28 листоп.

⁴⁶ Див.: Радянська Україна, 1980, 8 черв.

⁴⁷ Промова товарища Л. І. Брежнева на передвиборних зборах виборців Бауманського виборчого округу Москви 22 лютого 1980 року.— Радянська Україна, 1980, 23 лют.

⁴⁸ Див.: Радянська Україна, 1980, 22 жовт.

160-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ф. ЕНГЕЛЬСА

28 листопада цього року минає 160 років з дня народження Фрідріха Енгельса — одного з основоположників марксизму, вождя і вчителя міжнародного пролетаріату, друга і соратника К. Маркса.

Геніальний теоретик, який разом з К. Марксом створив дійсно наукову систему філософських, економічних і соціально-політичних поглядів, що ознаменували революційний переворот в історії суспільної думки, Ф. Енгельс відіграв видатну роль у боротьбі за перемогу марксизму в міжнародному робітничому русі, проти опортунізму і ревізіонізму, за створення революційних партій робітничого класу, утвердження принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Теоретична спадщина Ф. Енгельса — могутнє знаряддя пізнання і перетворення світу. Актуальність, сила і значущість ідей Ф. Енгельса невичинно зростають, тому що їх істинність підтверджується історичною практикою боротьби трудящих проти експлуатації, соціального і національного гноблення, за соціалізм і комунізм.

Сучасні ревізіоністи, опортуністи і буржуазні ідеологи докладають чимало зусиль для того, щоб протиставити Ф. Енгельса — К. Марксу, відокремити марксизм від лєнінізму, заперечити органічну єдність трьох складових частин марксизму.

Викриваючи буржуазні і ревізіоністські вигадки, марксистсько-лєнінські партії розглядають праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Лєніна як міцну основу комуністичного вчення і творчо розвивають його відповідно до сучасних умов.

К. Маркс і Ф. Енгельс, всебічно розробивши діалектико-матеріалістичний світогляд, вперше обґрунтували закономірний характер суспільного розвитку. Вони здійснили глибокий науковий аналіз природи і сутності капіталізму, розкрили смисл і перспективи класової боротьби у буржуазному суспільстві, довели історичну необхідність переходу до соціалізму і комунізму, вказавши шляхи розв'язання цього великого завдання.

Теоретично узагальнивши практику революційної боротьби пролетаріату, досвід соціального розвитку в цілому, а також критично використовуючи досягнення світової науки і культури, К. Маркс і Ф. Енгельс створили наукову революційну теорію, яка відбиває інтереси робітничого класу.

Всесвітньо-історична заслуга К. Маркса і Ф. Енгельса полягає насамперед у матеріалістичному підході до історії і створенні теорії додаткової вартості. Завдяки цим відкриттям, як підкреслював Ф. Енгельс, соціалізм став наукою.

К. Маркс і Ф. Енгельс встановили, що економічна основа суспільства кожної епохи є тією реальною базою, яка в кінцевому рахунку визначає всі інші соціальні явища і процеси. Ф. Енгельс писав: «Мате-

ріалістичне розуміння історії виходить з того положення, що виробництво, а слідом за виробництвом обмін його продуктів, становить основу всякого суспільного ладу; що в кожному суспільстві, яке виступає в історії, розподіл продуктів, а разом з ним і поділ суспільства на класи або стани, визначається тим, що і як виробляється, і як ці продукти виробництва обмінюються. Таким чином, кінцевих причин усіх суспільних змін і політичних переворотів треба шукати не в головах людей, не в зростаючому розумінні ними вічної істини і справедливості, а в змінах способу виробництва і обміну; їх треба шукати не в *філософії*, а в *економіці* відповідної епохи»¹.

Теорія додаткової вартості показала механізм капіталістичної експлуатації, переконливо довівши, що нагромадження багатства в руках небагатих і зубожіння трудящих в умовах приватнокапіталістичної форми власності на основні засоби виробництва відбуваються шляхом привласнення буржуазією продукту неоплаченої частини праці найманих робітників. А це значить, що капіталізм, розвиваючи суспільне виробництво в інтересах одержання найбільшого прибутку, створює історичні передумови для соціалістичної революції.

Оцінюючи значення цих найвизначніших відкриттів марксизму для теорії наукового комунізму, В. І. Ленін у праці «Три джерела і три складові частини марксизму» писав: «Тільки філософський матеріалізм Маркса вказав пролетаріатові вихід з духовного рабства, в якому ниділи дотепер всі пригноблені класи. Тільки економічна теорія Маркса роз'яснила справжнє становище пролетаріату в загальному ладі капіталізму»². К. Маркс і Ф. Енгельс створили теорію класової боротьби пролетаріату. Вони показали, що поява та існування класів і класової боротьби пов'язані з певним історичним способом виробництва, і що класова боротьба пролетаріату неминуче веде до встановлення його диктатури, а остання є лише перехідним етапом до знищення класів, до безкласового суспільства.

Ф. Енгельс не тільки блискуче захистив основи марксизму від перекручень і нападок з боку буржуазних і дрібнобуржуазних ідеологів, ревізіоністів, а й розробив ряд нових положень теорії наукового комунізму. Говорячи про значення теоретичних праць і практичної діяльності Ф. Енгельса для створення і розвитку наукового комунізму, В. І. Ленін зазначав: «Після свого друга Карла Маркса... Енгельс був найвидатнішим ученим і вчителем сучасного пролетаріату в усьому цивілізованому світі»³.

В. І. Ленін, показуючи співробітництво між Ф. Енгельсом і К. Марксом, водночас підкреслював самостійність і оригінальність Енгельса — мислителя і вченого, який просунув далеко вперед найважливіші галузі людського знання. «Для правильної оцінки поглядів К. Маркса безумовно необхідна обізнаність з творами його найближчого однодумця і співробітника *Фрідріха Енгельса*. Не можна зрозуміти марксизм і не можна цілком викласти його, не беручи до уваги *всіх* творів Енгельса»⁴.

Історична заслуга Ф. Енгельса полягає також у тому, що він надав марксистське вчення як цілісну теорію. Він послідовно обґрунтував

¹ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг: Переворот у науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом, 1878 р.—Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 263.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 46.

³ Ленін В. І. Фрідріх Енгельс, 1895 р.—Повне збір. творів, т. 2, с. 5.

⁴ Ленін В. І. Карл Маркс (Короткий біографічний нарис з викладом марксизму), 1914 р.—Повне збір. творів, т. 26, с. 84.

і виклав всі три складові частини марксизму, нерозривно зв'язані між собою на непорушній основі матеріалістичної діалектики.

Ф. Енгельс глибоко проаналізував такі важливі проблеми, як розвиток і зміна суспільно-економічних формацій, соціальний і науково-технічний прогрес, соціальна структура суспільства, співвідношення економіки і політики, виникнення і природа держави, роль комуністичної партії у боротьбі за соціалізм та ряд інших. Енгельс висловив чимало плідних ідей про подолання протилежності між містом і селом, розумовою і фізичною працею, про наукову організацію управління тощо.

Ф. Енгельс — один з основоположників марксистської історичної науки. Матеріалістичне розуміння історії, розроблене К. Марксом і Ф. Енгельсом, стало методологічною основою дослідження не тільки сучасних їм історичних процесів розвитку капіталізму і передбачення майбутніх соціальних змін, а й пояснення суспільного життя минулого. Праці Ф. Енгельса, насамперед такі, як «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Становище робітничого класу в Англії», — зразок застосування історико-матеріалістичного методу в дослідженні конкретного історичного процесу.

Величезний вклад вніс Ф. Енгельс у марксистське вчення про армію і військову справу. Проаналізувавши багатий фактичний матеріал, він дав матеріалістичне пояснення виникнення військ, розкрив залежність організації армій, їх озброєння, стану військової справи взагалі від суспільного ладу. Разом з К. Марксом Ф. Енгельс обґрунтував питання про військову організацію робітничого класу, показав основні закономірності розвитку військової науки.

Розробляючи і захищаючи теорію марксизму, і насамперед матеріалістичне розуміння історії, Енгельс підкреслював, що не можна все зводити до економічної основи. Говорячи про те, що корені всіх політичних та ідеологічних надбудов слід шукати в матеріальному, економічному базисі суспільства, Енгельс застерігав проти вульгарного розуміння цього положення. Він рішуче виступив проти ігнорування зворотного впливу надбудови на базис суспільства. Механічне зведення суспільного життя до економіки чуже марксизмові, підкреслював Ф. Енгельс. У зв'язку з цим дуже важливою є правильна інтерпретація матеріалістичного розуміння історії. Ф. Енгельс боровся проти спроб псевдоматеріалістичного пояснення ходу суспільного розвитку, коли аналізується тільки економічна сторона життя або історія зводиться до зміни технології. Історичний процес в цілому неможливо зрозуміти без вивчення всіх його компонентів.

Ф. Енгельс розкрив велику перетворюючу силу ідей і взагалі надбудовних явищ, активну роль надбудови у суспільному житті. Основоположники марксизму-ленізму неодноразово підкреслювали, що історія робиться людьми, трудящими масами, а джерела спонукальних мотивів їх діяльності слід шукати в матеріальних умовах їх життя, які залежать від умов суспільного виробництва.

Розуміння історичного детермінізму як процесу, що відбувається поза діяльністю людини, неминуче призводить до механістичської і навіть містико-провіденціалістської інтерпретації історії. Розглядаючи історію у світлі творчої діяльності людини, як продукт її творчості, марксистсько-ленінське вчення про історичний розвиток відкриває широкий простір для соціальної активності людей. «Ідея історичної необхідності зовсім не підриває ролі особи в історії...»⁵.

⁵ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? 1894 р.— Повне зібр. творів, т. 1, с. 148.

Необхідність зовсім не виключає вільного прийняття рішення. Проте це рішення реалізується тільки у тому випадку, коли воно відповідає загальній тенденції. Ф. Енгельс підкреслював, що свобода полягає не в уявній незалежності від законів природи і суспільства, а у пізнанні їх. «Отже, свобода волі означає не що інше, як здатність приймати рішення із знанням справи, — відзначав він. — Таким чином, чим *вільніше* судження людини у відношенні до певного питання, з тим *більше необхідністю* визначатиметься зміст цього судження; тоді як невпевненість, яка має в своїй основі незнання і вибирає ніби довільно між багатьма різними і суперечними одне одному можливими рішеннями, тим самим доводить свою несвободу, свою підлеглість тому предметові, який вона якраз і повинна була б підкорити собі»⁶.

Матеріалістичне розуміння історії стало ключем до створення вчення про суспільно-економічні формації. В. І. Ленін підкреслював, що матеріалізм дав можливість виділити виробничі відносини як структуру і визначальну сторону суспільного життя. Категорія «суспільно-історична формація» має велике методологічне значення для всього суспільствознавства, у тому числі й для історичної науки. Її застосування дає змогу здійснювати строго науковий аналіз всього комплексу соціальних явищ, допомагає узагальнити і пояснити нагромаджені історичною наукою фактичний матеріал. У зв'язку з цим дуже важливим і відповідальним завданням є подолання деякої роздвоєності смислового значення категорії «формація»⁷.

Для розв'язання цього завдання необхідно чітко уявляти принципів різниці і зв'язок двох рівнів теоретичного аналізу історичного процесу — логічного і конкретно-історичного. Категорія «суспільно-економічна формація», створена К. Марксом шляхом абстрагування, «очищення» капіталізму від тих суспільних явищ, які за своєю суттю не є капіталістичними або являють собою нерозвинуті буржуазні форми. Відображаючи тільки суттєві, типові суспільні форми, поняття формації відтворює їх ідеально, як універсальні системи з притаманною їм логікою розвитку. Природно, що ця категорія не збігається з реальним відрізком історії, де зустрічається відповідний тип суспільних відносин. Однак соціально-економічна формація являє собою історичну реальність, а не тільки логічну абстракцію. І завдання історика полягає в тому, щоб з'ясувати закономірності економічних, політичних та ідеологічних процесів у їх взаємодії в конкретних умовах. Загальносоціологічні закони, які залучаються істориком, подають лише загальний орієнтир, і ні в якому разі не можуть бути універсальною «відмичкою» для пояснення всіх історичних явищ.

Марксистсько-ленінське вирішення проблеми співвідношення об'єктивної закономірності історичного процесу і свідомої діяльності людей, класів, мас виключає суб'єктивізм, волютаризм, авантюристичне лівацтво у політиці пролетарських партій з одного боку, і фаталізм, пасивність, опортуністичне пристосування до дійсності, відмову від її революційного перетворення — з іншого.

Ф. Енгельс вніс великий вклад у розробку теорії про всесвітньо-історичну роль робітничого класу, яка становить сутність всього революційного вчення марксизму-ленізму. К. Маркс і Ф. Енгельс надавали першорядного значення обґрунтуванню об'єктивної необхідності заміни капіталістичного способу виробництва соціалістичним, визначенню умов і шляхів підготовки пролетаріатом революційного повалення

⁶ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг: Переверот у науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом, 1878 р.—Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 110.

⁷ Див.: Коммунист, 1978, № 17, с. 36—42.

панування буржуазії і встановлення влади робітничого класу. Ф. Енгельс з дивовижною прозорливістю вказував на виникнення у надрах капіталізму нових явищ, що свідчили про формування об'єктивних і суб'єктивних передумов соціалізму. Зокрема, він відзначав тенденцію переростання домонополістичного капіталізму в монополістичний, вказував на деякі явища, що згодом привели до зародження державно-монополістичного капіталізму.

Глибокий аналіз законів капіталізму, співвідношення і боротьби класів дав можливість всебічно дослідити процес виникнення і розвитку робітничого класу, визначити його роль у соціальній революції. В працях Ф. Енгельса висвітлені всі сторони класової боротьби в їх єдності і взаємозв'язку — теоретична, політична і економічна.

Ф. Енгельс обґрунтував першорядну роль, яку покликана відіграти політична партія робітничого класу в боротьбі за перемогу соціалістичної революції і утвердження нового суспільного ладу. Він підкреслював, що «пролетаріат стає силою з того моменту, коли він утворює самостійну робітничу партію»⁸⁻⁹. Разом з К. Марксом Ф. Енгельс був творцем першої революційної партії пролетаріату та її теоретичної і тактичної програми — Маніфесту Комуністичної партії. Він доклав чимало зусиль для створення соціалістичних партій у Німеччині, Франції, Іспанії, Італії, США та інших країнах, I, а згодом — II Інтернаціоналу.

К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували, що у перехідний від капіталізму до соціалізму період необхідна диктатура пролетаріату, завдання якої — боротьба з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією, перебудова економічного базису суспільства, ліквідація приватної власності на засоби виробництва, організація господарського, соціального і культурного будівництва на планових засадах. У міру розв'язання завдань перехідного періоду і зміцнення соціалізму пролетарські державність і демократія поступово переростають у загальнонародні. Теорією наукового комунізму та історичною практикою доведено, що припинення універсального характеру пролетарської диктатури як вирішального засобу переходу від капіталізму до соціалізму не відповідає інтересам боротьби трудящих.

Розробляючи шляхи революційного повалення капіталізму, основоположники марксизму одночасно вказували на необхідність боротьби за демократичні перетворення в рамках буржуазного ладу. Вони неодноразово підкреслювали, що демократизація державних і правових інститутів буржуазного суспільства, економічні реформи в інтересах трудящих створюють сприятливі умови для зміцнення позицій пролетаріату та його союзників, підривають підвалини капіталізму і таким чином полегшують виконання робітничим класом його всесвітньо-історичної місії. Комуністи «повинні доводити до крайніх меж пропозиції демократів, які звичайно, виступатимуть не революційно, а тільки реформістськи...»¹⁰.

Згідно з цими настановами В. І. Ленін постійно підкреслював, що пролетаріат у боротьбі за нове суспільство повинен використовувати всі інструменти буржуазної демократії, включаючи представницькі установи.

Особливої актуальності ці положення класиків марксизму-ленізму набувають в наші дні. Імперіалістична буржуазія дедалі більше

⁸⁻⁹ Енгельс Ф. Військове питання в Прусії і Німецька робітничая партія, 1865 р.—Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 69—70.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Звернення Центрального Комітету до Союзу комуністів.—Твори, т. 7, с. 253.

урізає навіть ті права і свободи, які зафіксовані у конституціях капіталістичних країн. Саме робітничий клас, керований комуністичними партіями, є нині гарантом збереження демократичних традицій та інститутів, оскільки деякі з них можуть бути використані при закладці фундаменту принципово нового історичного типу демократії — соціалістичного народовладдя.

Спираючись на матеріалістичне розуміння історії, Ф. Енгельс розкриває історичний механізм переходу від безкласового суспільства до класового, простежує історичні шляхи виникнення класів, показує економічну обумовленість класової структури рабовласницької, феодальної та капіталістичної формацій, визначає загальні матеріальні основи ліквідації класів у комуністичному суспільстві. Він підкреслював, що «сучасний матеріалізм вбачає в історії процес розвитку людства і ставить своїм завданням відкриття законів руху цього процесу»¹¹.

Це дає можливість робітничому класу, його партії науково передбачити основні риси того ладу, який буде створено в результаті пролетарської революції.

Знищення класів, як підкреслює Ф. Енгельс, можливе тільки на високому ступені розвитку економіки, коли приватна власність на засоби виробництва стає перешкодою для економічного, політичного і духовного розвитку трудящих. В своїй праці «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельс з геніальною прозорливістю характеризує особливості соціалістичного ладу, який створює необхідні умови для «безперервного розвитку продуктивних сил, який весь час прискорюється, а завдяки цьому — і практично безмежного зростання самого виробництва. Але цього не досить. Обернення засобів виробництва в суспільну власність усуває не тільки штучне гальмування виробництва, яке існує тепер, але також і те пряме марнування й знищення продуктивних сил і продуктів, яке в теперішній час є неминучим супутником виробництва і досягає своїх найвищих розмірів у кризах. Крім того, воно зберігає для суспільства масу засобів виробництва і продуктів шляхом усунення безумної розкоші і марнотратства пануючих тепер класів та їх політичних представників»¹². Соціалістичне суспільство забезпечує сприятливі умови для зростання добробуту трудящих, для їх фізичного і духовного розвитку.

Ф. Енгельс вніс великий вклад у розробку принципу пролетарського інтернаціоналізму, який відбиває світогляд робітничого класу і є надійним орієнтиром при вирішенні проблеми співвідношення національних та інтернаціональних завдань робітничого руху. Він затаврував головну ідею буржуазного націоналізму про вигадану «тотожність» інтересів буржуа і пролетарів у рамках «єдиної» нації. Заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», проголошений К. Марксом і Ф. Енгельсом, став непорушною ідейною основою міжнародного робітничого руху.

Обґрунтовані марксизмом-ленінізмом принципи пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму послідовно втілюються у життя КПРС і братніми партіями. Їх велика сила особливо яскраво виявилася у створенні і розвитку Союзу радянських соціалістичних республік, світової соціалістичної співдружності, у підтримці країнами соціалізму боротьби народів В'єтнаму, Лаосу, Кампучії, Афганістану проти імперіалістичної агресії. Сучасна дійсність настійно вимагає всемірного зміцнення інтернаціональної солідарності, об'єднання зусиль країн реального соціалізму, робітничого класу капіталістичних держав, національ-

¹¹ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 24.

¹² Там же, с. 277.

но-визвольного руху для боротьби проти войовничого імперіалізму, за мир і розрядку міжнародної напруженості, за демократію, соціалізм і комунізм.

Ф. Енгельс відзначав, що тільки з переходом до соціалізму можна подолати диспропорцію між дедалі зростаючим пануванням людства над природою і стихійним розвитком суспільства і, таким чином, ліквідувати антагонізм між природою і суспільством. Опанування опосередкованих, віддалених наслідків виробничої діяльності людей передбачає дещо більше, ніж просто пізнання. «Для цього потрібен повний переворот у нашому існуючому досі способі виробництва і разом з ним у всьому нашому теперішньому суспільному ладі»¹³.

Цей аспект обґрунтування соціалістичної революції, нового типу цивілізації має винятково важливе значення для суспільної практики соціалізму і комунізму. «Лише свідомо організації суспільного виробництва з планомірним виробництвом і планомірним розподілом може підняти людей над іншими тваринами в суспільному відношенні так само, як їх у специфічно біологічному відношенні підняло виробництво взагалі, — підкреслював Ф. Енгельс. — Історичний розвиток робить таку організацію з кожним днем все більш необхідною і з кожним днем все більш можливою. Від неї почне своє літочислення нова історична епоха, в якій самі люди, а разом з ними всі галузі їх діяльності, і зокрема природознавство, зроблять такі успіхи, що це цілком затьмить все зроблене досі»¹⁴.

Правильність цього передбачення була всебічно доведена практикою будівництва і розвитку соціалізму в СРСР та інших братніх країнах. На засадах соціалістичної організації суспільного життя стає можливим розв'язати проблеми війни і миру, народонаселення, охорони навколишнього середовища, освоєння космосу, розвитку економічного, культурного і наукового співробітництва. Це зумовлено тим, що за нової організації соціального життя всі основні життєві процеси суспільства здійснюються раціонально, планомірно і цілеспрямовано в ім'я інтересів людини.

Всі питання, пов'язані з заміною капіталізму соціалізмом (ліквідація приватної власності, класів і класових відмінностей, подолання антагоністичного розподілу праці, соціальної нерівності), Ф. Енгельс розглядає насамперед з точки зору створення передумов для розвитку безкласового суспільства. Праця у цьому суспільстві є не тільки обов'язком, а й основною життєвою потребою, необхідною формою індивідуального розвитку кожного його члена. Висока продуктивність праці робить можливим значне скорочення необхідного робочого часу. Вільний час, що дедалі зростатиме, буде сприяти всебічному розвитку особи. Це, в свою чергу, стане могутнім стимулом розвитку продуктивних сил. Комуністичне суспільство надає кожному «можливість розвивати в усіх напрямках і дійово проявляти всі свої здібності, як фізичні, так і духовні...»¹⁵.

Для нової організації праці необхідно, підкреслює Ф. Енгельс, підготувати нового трудівника, який повинен бути широко освіченою і всебічно розвиненою людиною, практично підготовленою до виконання сукупності різних трудових операцій. Саме на виховання такої людини спрямована політика КПРС.

¹³ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 463.

¹⁴ Там же, с. 337—338.

¹⁵ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг: Переворот у науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 288.

Високий рівень виробництва і новий характер праці повинні супроводжуватися встановленням справедливих розподільчих відносин, які передбачають однакове винагородження за однакову працю і забезпечення максимального розвитку здібностей кожної людини. Ці принципи як відомо, здійснюються в СРСР і країнах соціалістичної співдружності.

Змальовуючи нове суспільство, Ф. Енгельс вказував у праці «Принципи комунізму», що воно відзначатиметься гуманністю, справедливістю і створюватиме умови для багатогранної творчості вільної людини. «Загальна асоціація всіх членів суспільства з метою спільної і планомірної експлуатації продуктивних сил; розвиток виробництва в такій мірі, щоб воно задовольняло потреби всіх; ліквідація такого становища, коли потреби одних людей задовольняються за рахунок інших; повне знищення класів і протилежностей між ними; всебічний розвиток здібностей усіх членів суспільства шляхом усунення старого поділу праці, шляхом виробничого виховання, зміни родів діяльності, участі всіх у користуванні благами, які виробляються всіма ж, і нарешті, шляхом злиття міста з селом — ось найголовніші результати ліквідації приватної власності»¹⁶, — зазначав Ф. Енгельс.

Розробляючи основні проблеми наукового світогляду, Ф. Енгельс послідовно відстоював принцип пролетарської партійності. Основою-ложники марксизму підкреслювали, що їх теорія виражає класові інтереси пролетаріату. Вона рішуче розкриває реально існуючі суперечності, конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами. Науковий соціалізм, як відзначав Ф. Енгельс, є «не що інше, як відображення в мисленні цього фактичного конфлікту, ідеальне відображення його в головах насамперед того класу, який терпить від нього безпосередньо, — робітничого класу»¹⁷.

Ф. Енгельс підкреслював, що тільки робітничий клас зацікавлений у тому, щоб революційна теорія, яка виражає його інтереси, була дійсно науковою. Якщо буржуазні і реформістські суспільні теорії силкуються замаскувати класові суперечності у капіталістичному суспільстві, то марксизм виражає правильне «розуміння умов соціального перетворення... основних рис цього перетворення»¹⁸.

Ф. Енгельс розглядає і такий важливий принцип пролетарської партійності, як нерозривна єдність революційної теорії з практикою боротьби робітничого класу та його партії. Розробляючи основні питання марксистської теорії і викриваючи ворожі їй ідеї, він спирався на досвід революційної боротьби. Адже якщо теорія відстає від практики, вона не може бути знаряддям революційної діяльності. Ф. Енгельс підкреслює, що тільки глибоке вивчення нових явищ суспільного розвитку, соціальних процесів, які відбуваються за капіталізму, дало змогу зробити два великих відкриття марксизму.

Ф. Енгельс вказував, що марксистська теорія, яка органічно поєднує науковість і класовість, стає дедалі могутнішою силою тому, що вона невпинно збагачується новими положеннями і висновками, зробленими на основі узагальнення нової практики революційної боротьби, суспільного розвитку в цілому, досягнень у різних галузях наукового пізнання. Сила і непереможність марксизму-ленізму — в постійному творчому розвитку. Величезним творчим вкладом КПРС і братніх пар-

¹⁶ Енгельс Ф. Принципи комунізму, 1847.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 324.

¹⁷ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг: Переворот у науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом, 1878.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 264.

¹⁸ Там же, с. 262.

тій у теорію наукового комунізму є розробка концепції розвинутого соціалістичного суспільства.

Опанування класичної спадщини марксизму-ленінізму, гідне місце у якій займають праці Фрідріха Енгельса, — передумова плідотворної революційної творчості мас, джерело формування наукового світогляду, ідейної переконаності будівників комунізму.

В. Н. Мазур

160-ЛЕТИЕ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ Ф. ЭНГЕЛЬСА

Резюме

Ф. Энгельс — основоположник научного коммунизма — внес огромный вклад в развитие всех трех составных частей марксизма — философии, политической экономики, теории научного коммунизма, представил их как органично цельное учение. Наследие марксизма-ленинизма имеет непреходящее значение для теории и практики развитого социализма, перерастания его в коммунизм, для развития мирового революционного процесса, решения актуальных проблем современности.

Методологія і методика історичних досліджень

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ У ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД ВІД КАПІТАЛІЗМУ ДО СОЦІАЛІЗМУ*

Соціалістичний спосіб життя, якому властиві атмосфера справжнього колективізму і товариськості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, моральне здоров'я радянської людини, є одним з великих завоювань соціалізму¹. Ґрунтовне дослідження цієї категорії, яка має величезне практичне і політичне значення — почесний обов'язок суспільствознавців усіх спеціальностей. Та хоч бібліографія проблеми величезна, досліджень її історичних аспектів ще мало. Зокрема, закономірності формування соціалістичного способу життя у перехідний період від капіталізму до соціалізму вивчені недостатньо. Лише в останні роки створено ряд праць, в яких приділяється увага цьому питанню².

Спосіб життя розкриває найбільш істотні, типові форми життєдіяльності людей, які залежать від пануючих у даному суспільстві виробничих відносин. Отже, спосіб життя зумовлений способом виробництва. «Спосіб виробництва, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс в «Німецькій ідеології», — треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів. Ще в більшій мірі, це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний *спосіб життя*»³.

Перехідний період від капіталізму до соціалізму є специфічним етапом в історії суспільно-економічних формацій. Його необхідність пояснюється принциповою відмінністю нового ладу від усіх попередніх формацій класового характеру, які народжувалися в надрах попередніх у формі укладу.

Завданням пролетаріату в соціалістичній революції було створення нового соціально-економічного укладу з властивими йому принципово відмінними виробничими відносинами, які базувалися на суспільній власності на засоби виробництва, і з відповідним цим відносинам но-

* В основу статті покладено перероблену наукову доповідь на Вченій раді Інституту історії АН УРСР.

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 98.

² Бутенко А. П. Октябрь и социалистический образ жизни. М., 1977; Поляков Ю. А., Писаренко Э. Е. Исторические аспекты изучения советского образа жизни (К постановке вопроса). — Вопросы истории. 1978, № 6, с. 3—14; Руткевич М. Н. Социалистический образ жизни и его развитие в СССР. М., 1977; Исторический досвід КПРС по формуванню і розвитку соціалістичного способу життя. К., 1978; Касьяненко В. И. Роль КПСС в формировании социалистического образа жизни. М., 1979.

³ Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 3, с. 19.

вим способом життя. «Відмінність соціалістичної революції від буржуазної полягає саме в тому, — вказував В. І. Ленін, — що в другому випадку є готові форми капіталістичних відносин, а Радянська влада — пролетарська — цих готових відносин не одержує...»⁴.

Утвердження елементів соціалістичного способу життя у перехідний період відбувалося в гострій класовій боротьбі, в міру зламу попереднього соціально-економічного укладу з його чужими трудящим ідеологією, традиціями, нормами поведінки. Величезна складність цього процесу об'єктивно зумовлювалася відносною (порівняно з розвинутими капіталістичними країнами Заходу) техніко-економічною відсталістю країни. Перехідна економіка країни складалася з різних соціально-економічних укладів, і за кожним з них стояли певні класи і верстви населення із своїми економічними і політичними інтересами, своїм способом життя.

Провідна роль в утвердженні соціалістичного способу життя, як і в усіх справах революційного перетворення, належала робітничому класу — основній продуктивній силі суспільства. Щоб ліквідувати або перетворити всі несоціалістичні уклади, добитися перетворення соціалізму з укладу в суспільно-економічну формацію, робітничий клас повинен був міцно утримувати в своїх руках завойовану державну владу. Обґрунтовуючи концепцію перехідного періоду, К. Маркс у «Критиці Готської програми» відзначав: «Між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як *революційною диктатурою пролетаріату*»⁵.

Керівною силою в системі пролетарської диктатури став авангард робітничого класу — Комуністична партія, очолювана геніальним теоретиком і великим будівничим соціалізму — В. І. Леніним. Саме керівництво партії було найпершою закономірністю формування соціалістичного способу життя. Глибокі зрушення в економічній, соціальній, політичній і культурній сферах життя радянського суспільства являли собою продукт її багатогранної перетворюючої діяльності. Отже, робітничий клас здійснив вирішальний вплив на розвиток усіх елементів соціалістичного способу життя через свою політичну партію.

Новий життєвий уклад формувався у боротьбі не тільки з експлуататорськими класами — носіями буржуазного способу життя, а й з тими ціннісними установками, звичаями і передсудами, які культивувалися серед трудящих століттями. В. І. Ленін вказував, що завоювання політичної влади пролетаріатом не може відразу змінити успадкований від минулого спосіб життя. «...Це завоювання зроблене, — говорив він на IX Всеросійському з'їзді Рад в грудні 1921 р., — але в плоть і кров економіки щоденного життя і в умови існування мас ще не ввійшло. Тут робота цілих десятиліть, і на неї треба витратити величезні зусилля»⁶.

Довгочасність формування нового способу життя пояснювалася вторинністю цієї категорії у відношенні до соціалістичного укладу, який народився і зростав в ході пролетарської революції. Елементи нового, прогресивного у виробничій і громадсько-політичній діяльності трудящих, у їх свідомості і культурі, нормах поведінки і моралі, в сім'ї і побуті зростали не автоматично, а лише в міру успіхів у по-

⁴ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б): 6—8 березня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 36, с. 6.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 28.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 44, с. 312.

будові соціалізму, зміцненні радянського ладу, ефективності виховної роботи партійних організацій.

Елементи соціалістичного способу життя найбільш швидко утворювалися в робітничому середовищі. Будучи класом-антиподом буржуазії, пролетаріат і в умовах капіталістичного суспільства активно заперечував спосіб життя, що панував у ньому. Робітничому класу вже тоді були властиві такі риси, як організованість, колективізм, інтернаціоналізм, революційність. Цими якостями пролетаріат докорінно відрізнявся і від селянства, на основі якого значною мірою відбувалося його формування. У своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін відзначав, що велика машинна індустрія створює «особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що відрізняється від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних»⁷.

Генезис соціалістичного способу життя розпочався в робітничому середовищі відразу після пролетарської революції. Цю закономірність передбачали основоположники марксизму, розглядаючи виникнення нового способу життя у нерозривній єдності з формуванням соціалістичного ладу, із змінами у становленні певних класів. Подібно до того, як у XVIII ст. «селяни і робітники мануфактур після втягнення їх у велику промисловість змінили весь свій життєвий уклад і самі стали зовсім іншими людьми,— підкреслював Ф. Енгельс,— так само спільне ведення виробництва силами всього суспільства і новий розвиток цього виробництва, що впливає звідси, потребуватиме цілком нових людей і створить їх»⁸.

Виникнення соціалістичних форм життєдіяльності відбуваються насамперед у визначальній сфері суспільних відносин — виробничих. Саме у характері праці спостерігалися величезні зміни, викликані націоналізацією капіталістичних засобів виробництва. При капіталізмі процес праці та її результати відчужені від робітника. Праця є засобом його експлуатації і джерелом збагачення для капіталіста. Робітник працює, щоб жити, і життя для нього, за висловом К. Маркса, починається лише тоді, коли припиняється трудова діяльність⁹. Навпаки, Радянська влада утвердила престиж трудящої людини як вищу суспільну цінність. Як відзначалося на XVI з'їзді ВКП(б), труд в нашої країні перетворився «з ганебного і важкого тягара, яким він вважався раніше, в справу *чесної*, в справу *слави*, в справу *доблесті і героїства*»¹⁰. В країні Рад з'явилися почесні звання — Герой Праці (1927 р.), Герой Соціалістичної Праці (1938 р.). Уперше в історії за доблесну працю трудівників почали нагороджувати орденами і медалями. Визволена від експлуатації й соціальногогноблення трудова діяльність стала не тільки джерелом матеріального існування, а й морального самоутвердження особи, всебічного її розвитку, закріплення і примноження таких важливих рис нового способу життя, як радянський патріотизм, колективізм, згуртованість і дружба трудящих всіх національностей країни, інтернаціоналізм і солідарність з трудящими інших країн.

Нове ставлення до праці виявилось з перших років Радянської влади, коли робітничий клас показав високий героїзм, стійкість і само-

⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 3, с. 518.

⁸ Енгельс Ф. Принципи комунізму.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 323.

⁹ Маркс К. Наймана праця і капітал.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 417.

¹⁰ XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. М.—Л., 1930, с. 39.

пожертву у боротьбі з господарською розрухою і голодом. Саме тоді міцно увійшли в радянську дійсність суботники, названі В. І. Леніним «великим почином». Володимир Ілліч вбачав у суботниках початок перевороту у свідомості і психології робітників, які вперше відчули себе господарями виробництва. «...Це, — писав він, — перемога над власною косністю, розпущеністю, дрібнобуржуазним егоізмом, над цими звичками, які проклятий капіталізм залишив у спадщину робітникові і селянинові»¹¹. Нове ставлення робітників до праці і соціалістичної власності В. І. Ленін вважав початком формування нового життєвого укладу.

У ході соціалістичної реконструкції народного господарства в країні виникло масове виробниче змагання, яке відіграло величезну роль в утвердженні нового способу життя. Змагаючись між собою, робітники, всі трудящі виявили небачений раніше творчий потенціал. В робітничих колективах поширювалися численні почини, які свідчили про виробничу активність класу — суботники, громадські огляди і переключки, ударництво, рух раціоналізаторів, стахановців. На великих будовах соціалізму розкривалися невичерпні потенціальні можливості класу-гегемона, працелюбність і талант тисяч і тисяч його представників, які забезпечили успіх генеральної лінії партії на соціалістичну індустріалізацію.

Історичний досвід радянського робітничого класу показав, що виховна функція соціалістичного змагання важлива не менш, ніж виробнича. Щоб перетворитися в силу, здатну керувати суспільством політично, і здійснити соціально-економічні перетворення, робітничий клас повинен був боротися проти традицій і моралі старого світу насамперед у своїх рядах. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що нове суспільство будується з того людського матеріалу, який залишив капіталізм, що робітничий клас не відділений китайським муром від старого буржуазного суспільства і не може вивільнитися з-під його впливу за закликм лозунгу, або декрету¹². Боротьбу за виховання нової людини, за подолання дрібнобуржуазних передсудів і капіталістичних пережитків В. І. Ленін вважав специфічною формою класової боротьби в епоху від капіталізму до соціалізму¹³.

Визначальна роль в забезпеченні успіху у цій боротьбі, в залученні широких мас робітничого класу до нового способу життя належала Комуністичній партії. Вона об'єднувала, виховувала, організовувала пролетаріат, керувала ним, а через нього — і всіма трудящими масами. «Розрізнені робітники — ніщо. Об'єднані робітники — все», наголошував В. І. Ленін¹⁴.

У вихованні нової дисципліни праці партія спиралася на колективну волю робітничого класу, сповненого рішучості подолати пережитки минулого, побудувати матеріально-технічну базу соціалізму і новий життєвий уклад. Ефективною формою боротьби за свідому дисципліну в умовах перехідного періоду стали товариські суди. Вперше запроваджені декретом Раднаркому від 14 листопада 1919 р.¹⁵ вони покликані були стежити за додержанням правил внутрішнього розпо-

¹¹ Ленін В. І. Великий почин (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»), 1919 р.— Повне збір. творів, т. 39, с. 3.

¹² Див.: Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і професійних спілок, 4 червня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 386, 390.

¹³ Див.: Ленін В. І. Про характер наших газет.— Повне збір. творів, т. 37, с. 86.

¹⁴ Ленін В. І. Про робітничу єдність.— Повне збір. творів, т. 24, с. 185.

¹⁵ СУ, 1919, № 56, ст. 537.

рядку, виконанням постанов про трудову і державну дисципліну, запроваджувати у життя соціалістичні принципи і норми. Ленінські ідеї про виховання свідомої дисципліни праці знайшли відображення у Програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії. «Соціалістичний спосіб виробництва, — вказувалося в ній, — може бути зміцнений лише на основі товариської дисципліни трудящих, їх максимальної самодіяльності, усвідомлення відповідальності й найсуворішого взаємного контролю над продуктивністю праці»¹⁶.

Із розвитком масового соціалістичного змагання ефективність громадського впливу на порушників трудової дисципліни і носіїв віджилої моралі незрівнянно зростає. Так, в резолюції першої конференції ударників Коростенської округи, яка відбулася восени 1929 р., було записане таке зобов'язання: «Рішуче боротися з рабськими темпами, з нехлюйством, консерватизмом і з побутовими передсудами, мобілізуючи масу навколо чергових завдань партії і Радвлади, виконання п'ятирічки»¹⁷.

Усвідомлення суспільної значимості своєї праці духовно підносило робітників, сприяло підвищенню їх майстерності, породжувало раціоналізаторську кмітливість. Опанувавши в ході будівництва матеріально-технічної бази соціалізму нову техніку, робітничий клас, всі трудящі відкрили нову яскраву сторінку в історії соціалістичного змагання — стахановський рух. Стахановці знаходили додаткові можливості у використанні виробничих потужностей, наполегливо вдосконалювали техніку і технологію виробництва.

Робітничий клас досяг блискучих успіхів у поході за суцільну письменність, за опанування нової техніки. Він висунув із свого середовища державних діячів, командирів виробництва, учених і полководців, працівників культури і мистецтва. З підвищенням загальноосвітнього і культурного рівня посилилась роль робітничого класу як організатора і керівника мільйонних мас трудящих у соціалістичному будівництві. Було ліквідовано протилежність між фізичною і розумовою працею.

Формування елементів соціалістичного способу життя на селі відбувалося значно повільніше, ніж серед робітничого класу, особливо до розгортання масової колективізації сільського господарства. Справа в тому, що протилежність між містом і селом не могла зникнути відразу після пролетарської революції, хоч в результаті націоналізації землі і ліквідації класу поміщиків було знищено її головний компонент в соціальній сфері — антагонізм між поміщиками і селянами. В новій обстановці вона виявилася в рівні розвитку продуктивних сил і культури, у характері праці, ступені соціальної активності трудящих. Одним з головних завдань перехідного періоду партія проголосила стирання цієї протилежності. Робітничий клас був покликаний допомогти селянству перейти на рейки колективного господарювання, що гарантувало переведення сільського господарства на основи машинного виробництва і залучення мільйонних мас трудівників села до нового життєвого укладу. Виступаючи з доповіддю про роботу ВЦВК і Раднаркому у лютому 1920 р., В. І. Ленін говорив: «...Ми покажемо, що ми вміємо перейти... до завдань переведення всієї Росії на вищу технічну базу, яка усуне рознь між містом і селом і дасть змогу цілком і рішуче подолати ту відсталість, ту роздробленість, розпорошеність, темноту сільську, яка є головною причиною всієї косності, всієї відсталості, всього пригнічення до цього часу»¹⁸.

¹⁶ КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1979. Т. 2, с. 50.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 806, арк. 12.

¹⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 40, с. 106.

У класово антагоністичних суспільствах спосіб життя завжди класовий. Самий поділ суспільства на класи К. Маркс виводив, зокрема, з відмінностей якісного характеру у способі життя тих або інших соціальних верств. «Оскільки, — писав він, — мільйони сімей живуть в економічних умовах, що відрізняють і вороже протиставляють їх спосіб життя, інтереси і освіти способів життя, інтересам і освіті інших класів, — вони становлять клас»¹⁹. Розвиваючи це положення, В. І. Ленін звертав увагу на те, що «у кожної суспільної верстви свої «манери життя», свої звички, свої нахили»²⁰. Навіть трудящі класи — робітники і селяни — істотно відрізнялися один від одного своїм способом життя.

Однією з важливих закономірностей формування соціалістичного способу життя було саме те, що, на відміну від попередніх суспільно-економічних формацій, він з самого початку складався як однотипний для всіх класів і соціальних груп. Неоднаковими були тільки темпи становлення нового життєвого укладу в різних соціальних середовищах. Якщо серед робітників формування соціалістичного способу життя як цілісної системи почалось відразу після пролетарської революції, то на селі протягом першого десятиріччя перехідного періоду, тобто до початку масової колективізації сільського господарства і ліквідації куркульства як класу, могли виникнути лише окремі елементи нового укладу.

Істотною закономірністю формування нового способу життя в Радянській країні становило й те, що цей процес базувався на соціалістичних інтересах і комуністичних ідеалах робітничого класу. В. І. Ленін високо цінував навиків і переконання, вироблені робітничим класом у тривалій революційній боротьбі і вимагав, щоб «уся сума цих звичок, навиків і ідей стала знаряддям виховання всіх трудящих»²¹. Партія послідовно проводила у життя цю ленінську настанову, виховуючи радянських людей на славних революційних і трудових традиціях передових загонів робітничого класу.

Формування соціалістичного способу життя одночасно у місті і на селі забезпечувалося міцним союзом робітників і селян при провідній ролі робітничого класу. В. І. Ленін говорив, що є тільки одна можливість прискорити переведення десятків мільйонів селянських дворів на колективне господарювання, а саме застосування тракторів і машин в землеробстві в масовому масштабі та електрифікація сільського господарства²². Вирішальну роль у цій справі відіграли передача робітничим класом свого виробничо-технічного досвіду трудящим селянам, його допомога машинами та кадрами. Саме завдяки цьому Комуністична партія успішно розв'язала одне з найбільш складних завдань побудови соціалізму в нашій країні — колективізацію сільського господарства. У Програмі КПРС відзначається, що «перехід радянського села до великого соціалістичного господарства означав велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства»²³. Саме з кінця 20-х років, соціалістичний спосіб життя почав складатися на селі як цілісна система нових життєвих форм. В умовах колгоспного ладу

¹⁹ Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 196.

²⁰ Ленін В. І. Прийоми боротьби буржуазної інтелігенції проти робітників, 1914 р. — Повне збір. творів, т. 25, с. 326.

²¹ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді Політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. — Повне збір. творів, т. 41, с. 381.

²² Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 341—342; т. 43, с. 53.

²³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 12.

значно успішніше і швидше відбувався процес подолання приватновласницьких звичаїв і моралі, що за багато століть істотно позначилися на психології селян. Якщо протягом першого десятиріччя Радянської влади елементи нового способу життя викидали і розвивалися головним чином у сфері суспільно-політичній (діяльність селянських мас в партійних і комсомольських організаціях, Радах, добровільних товариствах, на Україні — в комітетах незаможних селян), то друге десятиріччя перехідного періоду характеризується розгортанням не тільки політичної, а й виробничої активності селянства, яке стало в основному колгоспним. Зміцнів союз робітників і селян, а на цій основі розпочався активний процес зближення селянства з робітничим класом за соціальними ознаками, характером праці, культурно-технічним рівнем.

Одне з величних завоювань соціалізму — дружба народів СРСР, в якій яскраво виявилися історичні переваги нового суспільного ладу і властивого йому способу життя.

Характерною рисою буржуазного способу життя є міжнаціональні чвари і взаємна недовіра народів, які співіснують в одній державі. Правлячі кола царської Росії всіляко розпалювали міжнаціональну ворожнечу, щоб перешкодити об'єднанню трудящих різних національностей у революційній боротьбі. Але російський пролетаріат, озброєний ідеологією марксизму-ленізму, проявив себе як могутня інтернаціональна сила, здатна знищити національну відособленість і встановити братерські відносини між націями. Ще до Жовтневої революції В. І. Ленін пророко писав: «Старому світові, світові національного гноблення, національної гризні або національного відособлення робітники протиставляють новий світ єдності трудящих усіх націй, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людини людиною»²⁴.

Перемога Жовтневої революції була водночас перемогою трудящих мас у боротьбі за національне визволення. Робітничий клас Радянської Росії почав успішно вирішувати нерозв'язне при капіталізмі національне питання, в результаті чого пригноблені раніше народи вперше одержали можливість історичного вибору, право самим визначати свою долю. Провідна роль робітничого класу в утвердженні соціалістичного способу життя у сфері національних відносин знайшла вияв, насамперед, у створенні і зміцненні національної державності, у побудові робітничо-селянської держави — Союзу РСР. З її утворенням склалася державна єдність трудящих нашої країни, що сприяло прискореному розвитку економіки і культури кожної радянської республіки, найшвидшому подоланню економічної і культурної нерівності народів, згуртуванню націй і народностей на основі марксистсько-ленінської ідеології, зміцненню дружби і співробітництва в усіх галузях суспільного життя. В результаті відбувся безпосередній перехід деяких національних республік і районів від феодальних і патріархально-родових форм виробництва і побуту до соціалізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку. Соціально-класова структура усіх республік Союзу РСР стала в основному однітною, адже експлуататорські класи було ліквідовано, з'явилися національні загони робітничого класу та інтелігенції, значною мірою була подолана приватновласницька природа селянства. Таким чином, в межах перехідного періоду завершилося в основному формування націй соціалістичного типу шляхом перетворення

²⁴ Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання, 1913 р.—Повне збір. творів, т. 23, с. 145.

буржуазних націй у соціалістичні або переростанням народностей і родо-племінних спільностей у соціалістичні нації і народності.

Отже, соціалістичний спосіб життя формувався як однотипний в масштабах всього Союзу РСР і, незважаючи на різний висхідний рівень економіки і культури, відзначався близькими темпами в кожній союзній республіці. Ця закономірність яскраво ілюструвала величезну ефективність ленінської національної політики Комуністичної партії.

Револьюційні зрушення в житті і побуті трудящих, здійснені у перехідний період, не обминули й жіночої половини населення. В ході пролетарської революції Комуністична партія і Радянська держава здійснили пайбільш дійові заходи по ліквідації юридичної нерівності чоловіка і жінки. «Ми не залишили в справжньому розумінні слова каменя на камені з тих підлих законів про перівноправність жінки..,— говорив В. І. Ленін, — залишки яких численні в усіх цивілізованих країнах на ганьбу буржуазії і капіталізму»²⁵. Одночасно багато робилося для подолання політичної і культурної відсталості жінок, яка була головною перешкодою на шляху їх дійсного розкріпачення. Щоб мобілізувати на розв'язання жіночого питання місцеві партійні, радянські, профспілкові і комсомольські організації, в ЦК компартій союзних республік, губкомах і повітках створювалися жінівділи. В містах і селах відкривалися пункти громадського харчування, ясла і дитячі садки. Велику роль у політичному вихованні жінки відіграли делегатські збори. Жінки-активістки подавали ефективну допомогу партійним організаціям у залученні до політичного життя робітниць і селянок, у боротьбі з алкоголізмом, міщанством, іншими пережитками старого побуту.

Перехідний період ознаменувався кардинальними зрушеннями і в шлюбно-сімейних відносинах. Декретами Радянської держави шлюб оголошувався дійсним лише за наявності згоди обох сторін, ліквідувалися пов'язані з приватною власністю правові переваги чоловіка і проголошувалася юридична рівність усіх дорослих членів сім'ї, за подружжям визнавалася рівність у розлученні. Беручи участь у суспільному виробництві, жінка ставала економічно незалежною від батька і чоловіка, що зумовило поступове відмирання патріархальних традицій.

В родинях кадрових робітників, процес демократизації яких почався ще до революції, патріархальна організація сімейної влади (яка ґрунтувалася на сліпій покірності главі сім'ї, підкоренні жінок чоловікам, молодших членів — старшим) розпадалась порівняно швидко. Більш складним шляхом цей процес відбувався в селянських родинях. Однак і тут розпад великих патріархальних сімей з авторитарними порядками, заснованими на економічному і правовому повновладді їх глави, почався вже з перших років Радянської влади. Цьому сприяло великою мірою здійснення Декрету про землю, у відповідності з яким всі дорослі члени сім'ї одержували рівні права на земельний наділ. Перемога колгоспного ладу підірвала патріархальні сімейні традиції. Для селянської сім'ї ставали все більш характерні шлюб за коханням, заснована на рівноправності взаємна повага подружжя, взаємодопомога членів сім'ї в економічному і духовному житті.

Важливим структурним компонентом способу життя є культура. Отже, культурна революція була не тільки складовою частиною ленінського плану побудови суспільства без експлуататорів, а й необхідною умовою формування соціалістичного способу життя. Партія всіляко сприяла широкій участі робітників і селян у культурному будівництві

²⁵ Ленін В. І. Великий почин (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»).— Повне збір. творів, т. 39, с. 22.

ві у всій різноманітності його форм. Першочерговими завданнями були такі важливі ланки культурного процесу, як ліквідація неписьменності, широкий розвиток народної освіти, залучення трудящих мас до політичного життя, до знань і естетичних цінностей. З метою формування у трудящих соціалістичної свідомості все духовне життя народу організовувалося на принципах наукової за характером, соціалістичної за змістом ідеології.

Важко переоцінити роль інтелігенції у становленні соціалістичної культури, а отже, і соціалістичного способу життя. Процес творення нової, народної культури відбувався одночасно з процесом формування її творців, який теж був досить складним і багатоплановим. Соціалістична за змістом ідеологія — один з найістотніших елементів нового способу життя — утверджувалася у світогляді прогресивної різночинної інтелігенції задовго до пролетарської революції. Невеликий прошарок пролетарської (не стільки за походженням, скільки за переконаннями) інтелігенції після революції почав швидко розвиватися завдяки переходу на позиції робітничого класу частини буржуазної інтелігенції і поповнення кадрів працівників розумової праці за рахунок робітників і трудящих селян.

Формування нової інтелігенції було результатом величезної організаторської і виховної роботи Комуністичної партії. Партія використовувала всі засоби для підготовки кадрів відданої соціалізму інтелігенції і вміло спрямовувала в потрібне русло діяльність тих прошарків старої інтелігенції, які мали величезні знання і кваліфікацію, але не оволоділи ще соціалістичним світоглядом. Зокрема, під керівництвом партійних організацій сільською інтелігенцією уже в 20-х роках було багато зроблено для прискорення формування елементів нового способу життя серед багатомільйонного селянства. Це відзначив X з'їзд КП(б)У: «В результаті роботи партії маса сільської інтелігенції (вчителі, землеміри, лікарі і т. д.) бере активну участь у будівництві нового села»²⁶.

Важливою ланкою ідеологічної роботи була антирелігійна пропаганда. Величезне значення для ліквідації пережитків минулого і утвердження нового способу життя мав декрет Радянської влади про відділення церкви від держави і школи від церкви. Принципи боротьби з релігійними передсудами були викладені у рішенні серпневого (1921 р.) Пленуму ЦК РКП(б). Партія вказувала на необхідність розгорнути серйозну культурно-освітню роботу, яка поєднувала б природничонаукове та соціально-історичне викриття релігії з тим, щоб на місці релігійного світорозуміння побудувати струнку комуністичну наукову систему²⁷. Рішуче припинялися спроби боротьби з релігією шляхом адміністрування і зневаги релігійних почуттів віруючих. Така політика була цілком ефективною, кількість віруючих неухильно скорочувалася. За рішенням селянських сходів багато церков закривалося у зв'язку із значним зменшенням кількості парафіян, а їх приміщення передавалися школам, сільбудам, клубам. Показовою є резолюція загальних зборів жителів села Гостра Могила на Білоцерківщині, які вирішили переважною більшістю голосів перетворити церкву у школу: «Якщо при царській владі нам потрібна була церква, то тепер, за Радянської влади, нам потрібна школа, а церква нам не потрібна»²⁸.

Про послаблення релігійних почуттів у населення свідчило різке скорочення релігійної обрядності. Виникав новий ритуал, який супро-

²⁶ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 1, с. 497.

²⁷ КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 269.

²⁸ Селянська правда, 1923. 7 берез.

водив найважливіші події людського життя. З'являлися нові імена, якими називали новонароджених — Кім (Комуністичний інтернаціонал молоді), Владлен (Володимир Ленін), Вілен (В. І. Ленін), Рем (революція, електрифікація, мир), Октябриня тощо.

У перші роки Радянської влади було видано понад 60 декретів за підписом В. І. Леніна, які сприяли розвитку елементів радянської обрядності, що відбивала ідеї нового суспільного устрою, побуту, стосунків між людьми²⁹. Радянські обряди охоплювали суспільно-політичну, трудову і сімейно-побутову сфери. Інтенсивно розроблялися також комсомольська і піонерська символіка, церемоніали і свята.

У країні стали відзначатися річниці Великого Жовтня, Першого травня, 8 Березня. В урочистій обстановці проводилися трудові свята. Так, на Україні за ініціативою КНС у вересні 1923 р. було запроваджено загальнореспубліканське свято — День урожаю. Влітку 1929 р. робітник Пролетарського заводу (Ленінград) П. М. Слободчиков виступив з пропозицією організувати всесоюзний День індустріалізації — масовий неділеньник, кошти від якого передати на розвиток великої промисловості. Ця пропозиція знайшла широкий відгук серед робітничого класу, і День індустріалізації перетворився на щорічне свято праці. За прикладом робітничого класу передові колгоспники запропонували проводити День колективізації. В серпні 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв рішення перетворити День урожаю в День колективізації і урожаю — день мобілізації трудящих міста і села на справу соціалістичної реконструкції сільського господарства³⁰.

Соціальні права громадян СРСР на працю, безплатну освіту, медичне обслуговування, пенсійне забезпечення тощо, гарантовані всім політико-економічним устроєм Радянської держави, глибоко відбивалися на психології трудівника, сприяли вихованню соціального оптимізму, виробленню активної життєвої позиції. Про зміни у психології робочої людини, зумовлені перемогою соціалізму, добре сказав М. І. Калінін: «Усвідомлення того, що я на заводі є постійним робітником, усвідомлення того, що якби на одному заводі з тих або інших причин праці стало менше, то я буду переведений на інший завод, усвідомлення постійності, усвідомлення того, що колектив потребує моєї праці, — робить людину самостійною, підвищує її життєдіяльність, дає можливість робітникові з цілковитим спокоєм весь вільний час віддавати відпочинку, розвагам, підвищенню свого культурного рівня, роботі в суспільно-політичних організаціях»³¹.

Значна частина радянських людей 30-х років пам'ятала ще соціальний гніт, експлуатацію, політичні репресії, національне гноблення, станові обмеження, незадовільний рівень культурного і побутового обслуговування, що було характерним для способу життя експлуататорського суспільства. Будучи активними учасниками боротьби з післявоєнною розрухою, вони мали якнайповніше уявлення і про те, з якої надзвичайно низької точки відліку доводилось державі диктатури пролетаріату починати відродження продуктивних сил і будівництво матеріально-технічної бази соціалізму. Тому у кожного трудівника народжувалося усвідомлення суспільної значущості власного вкладу у побудову соціалізму, патріотична гордість за історичні звершення радянського народу. Уперше у нього з'явилося виховане радянською дійсністю почуття гармонійного сполучення особистих інтересів з інтересами су-

²⁹ Щербинський В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977, с. 16.

³⁰ Правда, 1929, 23 авг.

³¹ Калинин М. И. Избранные произведения. М., 1975, с. 231.

пільними. Коли редакція «Світової біографічної енциклопедії» (Нью-Йорк) звернулася до ушлявленої героїні праці і державного діяча П. М. Ангеліної з проханням дати відомості про своє життя, колишня неписьменна наймичка відповіла так: «Мое піднесення не є винятком. І якщо той пан (мова йшла про лорда Бівербрука, який, за словами американського журналу, зробив блискучу кар'єру, ставши із звичайного рознощика газет мільйонером — Авт.), як справедливо сказано в журналі, «піднявся з народу», «вийшов з народу» в лорди, то я піднялася разом з усім народом»³².

Елементи соціалістичного способу життя, які народжувалися в перехідну до соціалізму епоху, поступово закріплювалися в радянській дійсності, охоплюючи всі сфери соціальних відносин — економічну, ідеологічну, культурну і побутову, всі форми трудової і суспільно-політичної діяльності трудящих, моральні норми і критерії. До середини 30-х рр. вони ще не склалися в цілісну систему життєвих форм, властивих соціалізму. Проте перемога соціалізму розкрила нові перспективи перед кожним трудівником Країни Рад, забезпечила прискорене формування нового способу життя в наступні десятиріччя.

³² Ангеліна П. О самом главном. М., 1948, с. 5.

С. В. Кульчицкий

ЗАКОНОМЕРНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ В ПЕРЕХОДНЫЙ ПЕРИОД ОТ КАПИТАЛИЗМА К СОЦИАЛИЗМУ

Резюме

В статье проанализированы основные закономерности становления советского образа жизни в ходе осуществления под руководством Коммунистической партии глубоких социальных преобразований переходного периода от капитализма к социализму.

* * *

К. Є. ДМИТРУК (Київ)

РЕАКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ КЛЕРИКАЛЬНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Історичні досягнення Радянського Союзу, інших братніх соціалістичних країн, дальше утвердження в світі марксистсько-ленінської ідеології, посилення впливу реального соціалізму на розвиток світових подій викликають шалений опір імперіалістичної реакції. Ідеологічна війна, що її веде проти СРСР, всіх країн соціалістичної співдружності монополістична буржуазія, не припиняється ні на годину. «Добиваючись утвердження принципу мирного співіснування, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — ми усвідомлюємо, що успіхи в цій важливій справі ні в якій мірі не означають можливості ослаблення ідеологічної боротьби. Навпаки, треба бути готовими до того, що ця боротьба буде посилюватись, ставатиме дедалі гострішою формою протиборства двох соціальних систем»¹.

Кожен день нашого життя приносить все нові й нові підтвердження правильності цього глибоко аргументованого висновку. Щоб ввести в оману народні маси, поширювати наклепи на соціалістичний лад і водночас створити ілюзії про майже «райське» життя на Заході, вороги миру і прогресу активно використовують величезний ідеологічний і шпигунсько-диверсійний апарат, усі засоби масової інформації капіталістичних країн.

В хід ідуть дезінформація і грубі фальшивки, провокація і шантаж. «Імперіалістична пропаганда, з якою тепер відкрито взаємодіє пропаганда пекінських шовіністів і агресорів, — зазначається у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», — безперервно веде запеклий наступ на умі радянських людей, намагається з допомогою найбільш витончених методів і сучасних технічних засобів отруїти їх свідомість наклепами на радянську дійсність, очорнити соціалізм, прикрасити імперіалізм, його грабіжницьку, нелюдську політику й практику»².

Оплотом підірваної ідеологічної діяльності проти соціалістичних країн є Сполучені Штати Америки. Ідеологічні диверсії стали у наші дні невід'ємною частиною агресивного зовнішньополітичного курсу американського імперіалізму. Створення у квітні 1978 р. нового пропагандистського урядового органу — Управління по міжнародних зв'язках, яке перебуває під особистим контролем президента США, дало можливість адміністрації Картера сконцентрувати в своїх руках усі канали зовнішньополітичної пропаганди: радіо і пресу, кіно- і телефільм-

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 15.

² Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 6.

ми, видання книг і брошур тощо. Вся повсякденна робота новоутвореного управління підпорядковується виконанню вказівки президента США про те, що «головна аудиторія американської пропаганди знаходиться в Радянському Союзі і країнах Східної Європи»³.

Поряд з диверсійно-пропагандистськими органами, багатьма «науковими» інститутами, різного роду «благодійними» фондами та приватними установами, міжнародними сіоністськими та ревізіоністськими центрами, поряд з усілякими емігрантськими буржуазно-націоналістичними угрупованнями стратеги антикомунізму охоче залучають до підривної діяльності проти соціалістичних країн і революційного руху реакційні релігійні організації. Апологети антирадянщини і антикомунізму розглядають релігію як важливий засіб обстоювання капіталізму і разом з тим як своєрідне знаряддя боротьби проти світового соціалізму, як специфічний засіб підбурювання деяких віруючих проти соціалістичного ладу.

Така позиція клерикальної реакції не нова. Вона відбиває давні прагнення класово спорідненої з клерикалами монополістичної буржуазії активно залучати релігію і церкву до боротьби з революційним і робітничим рухом. Свого часу В. І. Ленін переконливо розкрив причини зв'язку між капіталістами та реакційним духовенством. «...Настав такий історичний момент, — писав він, — коли командуюча буржуазія, із страху перед зростаючим і міцніючим пролетаріатом, підтримує все відстале, відмираюче, середньовічне. Відживаюча буржуазія з'єднується з усіма віджилими і відживаючими силами, щоб зберегти захитане наймане рабство»⁴. Цей висновок В. І. Леніна особливо актуальний тепер, коли силам імперіалізму і мракобісся протистоять велика Радянська держава та інші країни соціалістичної співдружності, коли ідейне протиборство двох систем стає дедалі активнішим, а імперіалістична пропаганда все підступнішою і витонченішою.

Трубадури антикомунізму не приховують, що їх метою є розклад і підрип соціалістичного суспільства зсередини і що для цього підходять будь-які засоби. Диверсанти від ідеології, у тому числі в мантиях і сутанах, за допомогою розгалуженого пропагандистського апарату і сучасних технічних засобів роблять усе, щоб затьмарити велику правду про Радянський Союз, посіяти недовір'я до миролюбної політики країн соціалізму, захитати комуністичну переконаність радянських людей, викликати суперечності між віруючими та невіруючими, а всередині віруючих — між представниками різних віросповідань, протиставити соціалістичні нації одна одній⁵.

У боротьбі проти прогресу і соціальних перетворень реакційні церковні об'єднання, зокрема клерикальні, завжди виступали спільно з буржуазно-націоналістичними партіями й організаціями. Клерикали здавна розпалюють націоналізм серед віруючих і, висуваючи різноманітні шовіністичні гасла, силкуються розширити вплив своєї ідеології. Вони намагаються довести необхідність дальшого зближення релігії та націоналізму, зміцнення їх взаємозв'язку, вживають заходів до того, щоб дати останньому «модерне» релігійне прикриття, а першій — націоналістичне забарвлення і зміст.

³ Цвигун С. Подрывные акции — оружие империализма. — Коммунист, 1980, № 4, с. 115—116.

⁴ Ленін В. І. Відстала Європа і передова Азія. — Повне збір. творів, т. 23, с. 161.

⁵ Детальніше про це див.: Белов А., Шилкин А. Диверсия без динамика. М., 1975; Иванченко П. Идеологическая диверсия империализма: система, содержание, направленность. К., 1980.

З свого боку, ідеологи націоналізму на Заході розраховують за допомогою клерикальної ідеології викликати серед віруючих негативне ставлення до марксизму-ленінізму, ідеалів пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Таким чином, і націоналісти, і клерикали, керуючись своїми класовими інтересами, стоять на спільних антикомуністичних позиціях.

Ця обставина привертає величезну увагу апологетів монополістичного капіталу, які завжди вважали націоналізм і релігію своїми надійними союзниками. Ідеологічні захисники імперіалізму нерідко об'єднують свої сили у боротьбі проти реального соціалізму саме на ґрунті націоналізму і релігії. Вони докладають особливі зусилля, щоб відродити в соціалістичних країнах націоналістичні пережитки, підігріти релігійні настрої та передсуди. Стратеги антикомунізму розглядають віруючу частину населення цих країн як своєрідну «потенціальну базу», окремі представники якої, на їх погляд, можуть виявитися більш сприйнятливими до підіривних акцій, поданих під релігійною і буржуазно-націоналістичною оболонками⁶.

Слухняними підручними ідеологів імперіалізму виступають, зокрема, емігрантські українські буржуазно-націоналістичні центри та служителі зарубіжних залишків уніатської (греко-католицької) церкви* — колишні холопи гітлерівських окупантів, що знайшли нині притулок на задвірках капіталістичних держав. Вони перетворили свої організації і парафії в оплачувані західними ідеологічними і розвідувальними центрами гнізда шпигунства, терору та провокацій.

Уніатські клерикали разом із своїми виучениками — оунівцями не випадково опинилися в болоті контрреволюції і мракобісся. Адже 350 років існування греко-католицької церкви на українській землі були роками ганебного прислужування її верхівки іноземним загарбникам, а також «своїм», доморощеним експлуататорам; періодом брудних провокацій та інтриг, спрямованих на здійснення далекосяжних планів Ватикану щодо насильницького насадження католицизму на Україні, у Білорусії, а далі — в Росії, на Далекому Сході та в Середній Азії⁷.

Запеклими противниками миру у прогресу є також ієрархи так званої Української православної (автокефальної) церкви у США, очолюваної колишнім агентом фашистської СД, племінником С. Петлюри Степаном Скрипником. Послання її діячів та постанови «соборів», так само, як і публікації рупору автокефалії — журналу «Українське православне слово»**, пройняті духом антирадянщини, що відбиває класову суть цього церковного об'єднання, яке з моменту свого виникнення вірою і правдою служило капіталістам, поміщикам, куркулям і

⁶ Лисавцев Э. И. Религия в борьбе идей. М., 1975; Возняк Н. В., Возняк С. М. Критика клерикально-націоналістичних фальсифікацій інтернаціонального та атеїстичного виховання. — В кн.: Єдність атеїстичного та інтернаціонального виховання. К., 1979; Полук І. В. Взаємозв'язок інтернаціонального й атеїстичного виховання. К., 1980; Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму. К., 1976.

* Офіційно зарубіжні уніати, які мають нині близько 20 єпархій в США, Канаді, Аргентині, Австралії, Франції, Англії, ФРН та деяких інших капіталістичних країнах, прибрали назву Української католицької церкви (УКЦ).

⁷ Див.: Правда про унію. Документи і матеріали. Львів, 1968; Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Львів, 1968; Документи розповідають. Ужгород, 1970; Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. Історична хроніка. К., 1970.

** Журнал видається у новоствореному центрі автокефальної церкви Бавид-Бруку (штат Нью-Джерсі, США). Там же знаходиться резиденція митрополії і семінарія.

завжди перебувало у таборі запеклих ворогів українського народу⁸.

Разом з ієрархією УКЦ верховоди сучасної автокефалії розпалюють буржуазний націоналізм, поширюють антирадянські наклепи. Давно відірвані від українського народу та його сучасного життя, вони перетворили церковні парафії на своєрідні антирадянські установи, стали поплічниками махрової імперіалістичної реакції. На ворожих щодо Радянського Союзу позиціях перебуває й очолювана тим же С. Скрипником Українська автокефальна православна церква в Західній Європі. Антикомуністичні та буржуазно-націоналістичні погляди характерні також для частини єпископів і пресвітерів Української греко-православної церкви в Канаді, Українського євангельсько-баптистського об'єднання та деяких інших невеликих емігрантських церковно-сектантських об'єднань у капіталістичних країнах.

Діяльність емігрантських клерикально-націоналістичних церковників якнайтісніше переплелася з антирадянськими провокаційними акціями оунівців за кордоном, з підривною антикомуністичною діяльністю центрів шпигунства та ідеологічних диверсій імперіалізму. Це, зокрема, видно на прикладі зарубіжних осколків уніатства, які претендують на «верховенство» та «провідну роль» серед екзильних (еміграційних) церков.

Протягом тривалого часу греко-католицька церква була знаряддям експансії Ватикану на Сході. Уніатська ієрархія заплямувала себе вірним служінням австро-угорській монархії та буржуазно-поміщицькій Польщі, виступала єдиним фронтом із західноукраїнськими капіталістами і поміщиками, тісно взаємодіяла з націоналістично настроєним куркульством. Класова експлуаторська сутність уніатства знаходила свій вияв і в тому, що церква сама була власницею величезних земельних та лісових угідь, багатьох банків і промислових підприємств, здавала в оренду чимало житлових будинків і навіть мала власну залізницю. У розпорядженні уніатської верхівки налічувалося близько десятка видавництв і друкарень, кілька газет і журналів, за допомогою яких церковники вели злісні ідеологічні атаки проти Комуністичної партії Західної України, революційного і прогресивного руху⁹.

Всією своєю діяльністю уніатське духовенство освячувало експлуатацію трудящих купкою поміщиків, капіталістів і куркулів-глитів. Первоієрарх уніатської церкви граф А. Шептицький у статті «Соціально-робітнича проблема», благословляючи поневолення людини праці, безапеляційно заявив, що «розподіл суспільства на класи — це природне становище суспільства». Продовжуючи думку митрополита, уніатська газета «Мета» підкреслювала: «Суспільство таке, як його встановив господь бог, складається з елементів нерівних, так як нерівними є органи людського тіла. Зрівняння їх неможливе...»¹⁰. Отже, пруські, австрійські, мадярські, польські та єврейські експлуатори, так само як і українські багатії, завжди були ближчими для уніатського кліру, ніж робітники й селяни. «Українські попи, — влучно зазначала газета

⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. К., 1968. Т. 2, с. 170—171; Коваль М. У битві з фашизмом. К., 1964, с. 47—49; Мельничук Ю. Вибране. К., 1965, с. 235—237, 244—246.

⁹ Похилевич Д. Уніатська церква — ворог українського народу. Львів, 1960; Сливка Ю. Союз хреста і капіталу. Львів, 1970; Грабовська А. Небесна мання. Львів, 1969; Добричев В. У тіні святого Юра. Львів, 1970; Панчук М. У вогні класових битв (Про боротьбу КПЗУ за національне згуртування західноукраїнських трудящих, проти українського буржуазного націоналізму). К., 1979.

¹⁰ Мета, 1935, 17 лип.

КПЗУ «Сила», — є складовою частиною табору західноукраїнської буржуазії»¹¹.

Зоологічна ненависть до соціалізму та першої в світі держави робітників і селян привели уніатську ієрархію в обійми главарів третього рейху. Розглядаючи фашизм як «надійний заслон» проти революційно настроєних мас, верхівка греко-католицької церкви, зокрема митрополит Шептицький, не приховували свого захоплення Гітлером та його агресивною політикою і відверто заохочували своїх ідейних послідовників з бандитсько-терористичної Організації українських націоналістів (ОУН) до прислужництва нацистському режимові.

У чорні дні фашистської навали уніатська верхівка вкупі з українськими буржуазними націоналістами вірою і правдою служила окупантам. Виконуючи вказівки гітлерівців, отці-уніати активно допомагали їм у пограбуванні населення та насильницькому вивезенні молоді на каторжні роботи до «рейху», закликали віруючих всіляко сприяти фашистським військам, видавати партизанів та підпільників. З благословення та при діяльній участі церковників-уніатів окупанти створили зловісну 14-у «ваффен гренадірен СС дівізіон Галицієн», яку зарубіжні оунівці перехрестили нині у стрілецьку дивізію «Галичина». Митрополит Шептицький, його тогочасний помічник (коадьютор) єпископ Сліпий та інші уніатські владомощі доклали чимало зусиль до формування та розгортання антинародної діяльності організованих і озброєних нацистами банд так званої УПА, що здійснювали страхітливі злочини проти мирних громадян західних областей України як під час фашистської окупації, так і в перші повоєнні роки¹².

Вірне прислужництво кривавому рейхові, благословення діяльності Гітлера та його бандерівських холопів, одержання від нацистів чималих грошових подачок на утримання уніатських сановників згідно з безпрецедентною за своєю ганебністю угодою з губернатором дистрикту Галичина О. Вехтером¹³ остаточно розкрили в очах віруючих справжнє зрадницьке обличчя греко-католицької ієрархії.

Тому після розгрому гітлерівської Німеччини більшість уніатського духовенства і віруючих вирішила відмежуватися від верхівки унії, що скомпрометувала себе прислужництвом нацизмові, раз і назавжди покінчити з ганебним минулим. У березні 1946 р. у Львові відбувся Собор греко-католицької церкви, який виніс рішення ліквідувати Брестську унію, порвати з католицизмом і Ватиканом і возз'єднатися з Руською православною церквою¹⁴.

Осівши після війни у США, Канаді, ФРН, Англії та інших західних країнах, уніатські й націоналістичні недобитки з числа колишніх гітлерівських колабораціоністів і есесівців створили свої (чи закріпилися в тих, що вже існували) буржуазно-націоналістичні організації, єпархії і парафії УКЦ, де й далі продовжували підтримувати антирадянську діяльність, виступали із злісними нападами на прогресивні українські емігрантські організації. Особливо зловісною була роль цих найманців реакції в роки «холодної війни», коли вони за вказівками своїх

¹¹ Сила, 1930, 24 серп.

¹² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. К., 1968. Т. 2; Замилинський В. Шлях чорної зради. Львів, 1969; Ринмаренко Ю. Буржуазний націоналізм і його теорія нації. К., 1974; Чередниченко В. Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм — зняряддя антирадянської політики імперіалізму. К., 1978; Дмитрук К. Свастика на сутанах. К., 1973; та ін.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4 «б», спр. 2710, арк. 81.

¹⁴ Діяння Собору греко-католицької церкви у Львові 8—10 березня 1946 р. Львів, 1946, с. 126—128; Архієпископ Макарій. Православ'я на Україні. К., 1980, с. 33—36.

хазяїв із спеціальних служб США та їх союзників по НАТО всіляко сприяли нагнітання антикомуністичної істерії.

Під час війни американських імперіалістів та їх сателітів проти корейського народу уніатські та націоналістичні главарі не тільки виступали за її продовження до переможного кінця, а й вербували з колишніх есесівських та бандерівських головорізів «добровольців» до армії Маккартура і військ спеціального призначення — «зелених беретів». При цьому за домовленістю з Пентагоном за кожного «добровольця з досвідом бойових операцій» лідери так званого Закордонного представництва української головної визвольної ради, колишні агенти фашистського абверу уніатський священик І. Гриньох та оунівець В. Стахів мали одержувати по 200 доларів.

В роки маккартизму і полювання реакції на прогресивно настроєних американців бандерівці посилено цюкували українські прогресивні організації, писали доноси у ФБР на емігрантів, що симпатизували СРСР, роздували шпигуноманію, підтримували заклики до посилення конфронтації з Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами. Прогресивні українські організації США і Канади єдиним фронтом з усією демократичною промадськістю цих країн сміливо виступали проти імперіалістичної реакції та її прислужників з ОУН, рішуче протидіяли намаганням ворогів прогресу розправитися з борцями за мир і демократію. Викриваючи ганебну діяльність буржуазно-націоналістичних мракобісів, нью-йоркська прогресивна газета «Українські щоденні вісті» — орган Ліги американських українців — писала: «Досить було з'явитися фашистській гадині — маккартизму, як вони привітали її з відкритими раменами»¹⁵.

З неприхованою радістю сприйняли уніатські та оунівські верховоди американську агресію у В'єтнамі. Закликами «активно включитися в боротьбу з комуністами», «осягнути остаточну перемогу» була заповнена в ті роки вся націоналістична і уніатська преса. З благословення церковників чимало синків колишніх есесівців і бандитів з УПА брали безпосередню участь у цій «брудній війні». Лише в диверсійно-терористичні підрозділи армії США з допомогою буржуазно-націоналістичних ділків було рекрутовано понад дві тисячі американців українського походження¹⁶.

Виступаючи в ролі підголосків найбільш реакційних і войовничих кіл антикомунізму, українські буржуазні націоналісти та уніатські клерикали захоплено вітали контрреволюційний переворот у Чилі, а бандерівські борзописці, спираючись на свій гестапівський «досвід», почали навіть давати «поради» чилійським фашистам щодо фізичного знищення противників хунти, насамперед комуністів. Найманці реакції підтримують антинародні диктаторські режими у Південній Кореї і Парагваї, демонструють свої симпатії до неофашистів в Італії і ФРН, заграють з пекінськими гегемоністами.

Велику радість у націоналістичному та уніатсько-клерикальному таборі викликав віроломний бандитський напад китайської вояччини на Соціалістичну Республіку В'єнам. Коментуючи агресію маоїстів, націоналістичні писарчуки висловлювали потаємні надії на розв'язання «великої світової розправи», на «дальшу китайську дефензиву (наступ. — К. Д.) на Північ». «Чи напередодні нової світової війни?» — захилинаючись від захоплення, запитувала 4 березня 1979 р. газетка «Українське слово», що видається націоналістами у Парижі.

¹⁵ Українські щоденні вісті, 1954, 16 трав.

¹⁶ Пrawdи не здолати. Львів, 1974, с. 247.

Осівши на Заході, буржуазно-націоналістичні та уніатські верховоди — ці антисеміти, які допомагали гітлерівцям у масовому знищенні євреїв, опинилися в одній запряжці з сіоністами та ізраїльськими агресорами¹⁷. Підлешуючись до них, главарі української націоналістичної еміграції в наші дні дедалі частіше просторікують про свою «спільну долю» із сіоністами та про «спільних ворогів» за так званою «залізною заслоною». Питання, пов'язані з «посиленням співпраці» між українськими націоналістами, уніатським кліром та сіоністами, неодноразово обговорювалися протягом останнього часу на так званій конференції круглого стола у США, під час зустрічі кардинала Й. Сліпого з впливовим американським рабином М. Вишоградом у Нью-Йорку та в ході інших контактів. З 1972 р. в окупованому ізраїльською воячиною палестинському місті Назареті діє уніатська «станція» на чолі з К. Рошко, яка за задумом уніатської верхівки має сприяти зміцненню зв'язків УКЦ з іудейським кліром.

Перебування українських буржуазних націоналістів, які запламували себе кров'ю тисяч трудящих євреїв, в одному таборі з сіоністами — цілком закономірне. Адже міжнародний сіонізм повністю змикається з монополістичним капіталом, з найбільш реакційними течіями сучасного антикомунізму. Верховоди сіоністських організацій і зв'язані з ними екстремістські кола Ізраїлю спільно з американськими «яструбами», пекінськими гегемоністами та іншими ворогами миру намагаються отруїти міжнародну атмосферу, підірвати політику розрядки, відродити зловісну «холодну війну». Немає таких реакційних сил, таких злочинних елементів, з якими б не вступала у брудні альянси сіоністська верхівка, аби лише не допустити дальшого зміцнення соціалізму, перешкодити поширенню комуністичних ідеалів.

«Особливо важливу послугу імперіалізму в його боротьбі проти комунізму роблять сіоністські організації своєю підбурювальною і підривною діяльністю проти Радянського Союзу...», — справедливо зазначалося в матеріалах XVII з'їзду Компартії Ізраїлю. — У своїй антирадянській діяльності вони кооперуються з фашистськими й антисемітськими організаціями, з білогвардійськими емігрантами, які втекли від Жовтневої революції, нацистськими пособниками, що уникли покарання, втікли на Захід»¹⁸.

Ганебне спілкування уніатських клерикалів та оунівців із сіоністами, маоїстами й іншими махровими реакціонерами — ще одне свідчення їх класової антинародної спільності з найлютішими ворогами миру і прогресу, переконливе підтвердження того, що націоналістичні запродавці, як і раніше, ладні служити кожному, хто добре платитиме за підривну діяльність проти українського та інших народів Радянського Союзу.

Проте нікчемність потуг буржуазно-клерикальних підспівувачів імперіалізму затримати хід світового розвитку є очевидною. Главарі оунівсько-уніатського альянсу не можуть не усвідомлювати, що історичні досягнення Країни Рад в усіх галузях суспільного життя, успішне будівництво національних відносин у СРСР на основі пролетарського інтернаціоналізму ведуть до дальшого зміцнення дружби і співробітництва радянських народів, до посилення комуністичної переконаності трудящих. Все це робить ще примарнішими їх мрії про «повер-

¹⁷ Римаренко Ю., Панчук М. Змова приречених: Спілкування українських буржуазних націоналістів та сіоністів. К., 1975; Гомольський Л. Тризуб і «зірка» Давида. Дніпропетровськ, 1977; Симоненко Р. На утриманні реакції. К., 1977.

¹⁸ XVII съезд Компартии Израиля. М., 1973, с. 66—67.

нення на Україну», реставрацію капіталістичного ладу та «відродження» католицизму в республіці.

Скомпрометовані зв'язками з фашизмом, верховоди емігрантських клерикально-націоналістичних угруповань поступово втрачають свої позиції й за кордоном. Трудова українська еміграція рішуче засуджує провокації націоналістів та церковників, вимагає від них припинення антирадянської діяльності. Дедалі більше віруючих емігрантів, особливо молоді, назавжди пориває з уніатами і націоналістами, включається у боротьбу за мир і соціальний прогрес. «Близько трьох мільйонів вихідців з України проживають за рубежем,— зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький.— Більшість з них з глибокою увагою і щирою доброзичливістю стежать за досягненнями республіки, радіють з її успіхів.

Багато з тих, хто до встановлення Радянської влади змушений був покинути рідну землю в пошуках хліба і кращої долі за океаном, їх діти і внуки відвідують Радянський Союз, нашу республіку, несуть народам правду про першу в світі країну соціалізму, сприяють розвитку відносин дружби і співробітництва між СРСР і країнами поселення української трудової еміграції»¹⁹.

Непринадне становище, в якому опинилися нині буржуазно-націоналістичні та уніатські ретрогради, відчуття неминучого краху своєї антинародної діяльності, а водночас — і перспективи втрати подачки від спецслужб імперіалістичних держав штовхають їх до ще активнішого служіння центрам міжнародної реакції, до участі в нових і нових антирадянських кампаніях, ідеологічних диверсіях та інших авантюрах проти соціалістичного ладу, зокрема, проти Радянської України. При цьому, виконуючи волю своїх імперіалістичних хазяїв, вони поспішно шукають нових форм і методів антикомуністичних провокацій.

Сьогодні оунівська і реакційна церковна преса веде істеричну кампанію за повернення до «холодної війни», проведення «твердого курсу» щодо СРСР та інших соціалістичних країн. Досить часто уніатська ієрархія у США виконує роль лобіста американської вояччини. Отці-душпастирі нагітають мілітаристський психоз, агітують за виділення додаткових мільярдів на озброєння. Уніатські газетки «Америка» (Філадельфія), «Нова зоря» (Чикаго), реакційно настроєні єпископи і богослови неодноразово виступали за виділення додаткових мільярдів доларів у військовий бюджет США, за «модернізацію військової авіації», збільшення виробництва супербомбардувальників Б-1 та сучасних винищувачів.

Особливо піклуються видавці уніатської «Америки» про озброєння армії США крилатими ракетами та нейтронними бомбами. «Радянський Союз найбільше боїться американських кружляючих ракет, — писала в провокаційному тоні газета 15 липня 1977 р.,— проти них Радянський Союз ще не має готової оборонної системи». В унісон з пропагандистською машинною монополією США уніати зняли великий галас навколо якнайшвидшого розміщення нейтронної бомби на території ФРН та інших країн Західної Європи, бо, як писала 9 вересня 1977 р. все та ж «Америка», тільки нейтронна бомба, яка не принесе шкоди матеріальним та історичним цінностям, у тому числі церковним храмам, є «ідеальною зброєю для боротьби з радянськими танковими з'єднаннями».

Не рахуючись з будь-якими нормами релігійної моралі, з традицій-

¹⁹ Щербицький В. В. Избранные статьи и речи. М., 1978, с. 553.

ною християнською заповіддю «не вбий!», реакційні клерикали закликають до нової світової війни, «повного викорінення» комунізму та застосування проти СРСР ядерної зброї. Так, якийсь Л. Рихтицький — автор вміщуваних майже в кожному номері «Америки» провокаційних «військових оглядів» — 30 грудня 1978 р. висловлював у газетці великий жаль з приводу того, що керівництво США, маючи в сорокових роках атомну монополію, не прислухалося свого часу до голосу Черчілля і не скинуло атомної бомби на Москву, щоб «одним ударом» знищити Країну Рад і світовий комунізм.

Нову бурю мілітаристських пристрастей викликали на зарубіжних націоналістичних завітках події в Афганістані. Оунівська і уніатська преса поливає брудом демократичні перетворення в цій країні, зводить наклепи на її керівництво, спотворює суть братерської допомоги Радянського Союзу своєму південному сусідові.

Відвертими фальсифікаторами становища в Афганістані зарекомендували себе мюнхенський «Християнський голос» і філадельфійська «Америка», які всіляко паплюжать законну допомогу, що її подає СРСР афганському народові в захисті його суверенітету й територіальної цілісності від посягань ззовні. Вони намагаються кинути тінь на солдатів і офіцерів з обмеженого контингенту Радянських Збройних Сил, що, як відомо, перебувають у ДРА на прохання уряду цієї країни, закликають керівників держав Заходу «нарешті засукати рукава» та «перейти від слів до діла», тобто до військового втручання у справи Афганістану.

За вихваляння агресивного зовнішньополітичного курсу США, зокрема в афганському питанні, підтримку вашінгтонської політики, спрямованої проти демократичних та національно-визвольних рухів, буржуазно-націоналістичні верховоди удостоїлися навіть подяки адміністрації США. У лютому 1980 р. націоналістична газета «Народна воля» (м. Скрантон, Пенсільванія) надрукувала лист-подяку помічника президента Д. Картера Енн Уекслер керівникові так званого українсько-го братського союзу у США, колишньому есесівцю з дивізії СС «Галіцієн» І. Олексину. «Від імені президента, — зазначається у листі, — дякую Вам за послання, в якому йдеться про радянську агресію в Афганістані...»²⁰. Залишимо наскрізь брехливу вигадку щодо «радянської агресії» на совісті її авторів. Зрештою, подібні фальсифікаторські вправи зарубіжних оунівців і уніатів, як і багато інших фактів їх антинародної діяльності, свідчать про те, що їх лідери використовують будь-яку нагоду, аби прислужитися натхненникам антикомунізму, продемонструвати своє патологічне прагнення й далі брати участь у роздмухуванні антирадянської істерії.

Особливе місце у підривній пропаганді, що її ведуть антикомуністичні центри на Заході, займають вигадки про історію та нинішнє становище релігії і церкви в Радянському Союзі, зокрема на Україні, фальсифікація положень Конституції СРСР і діючого законодавства про релігійні культи. Цілком зрозуміло, що надмірна увага буржуазно-клерикальних пропагандистів до становища релігії і церкви в нашій країні диктується не піклуванням про свободу совісті (хоч таких запевнень з їх боку більше ніж достатньо), а намаганням за допомогою провокаційної гри на релігійних почуттях викликати невдоволення окремим священнослужителів і віруючих політикою Комуністичної партії і Радянського уряду.

²⁰ Цит. за: Вісті з України, 1980, 15 трав.

Виконуючи настанови своїх хазяїв з центрів ідеологічних диверсій, уніатські богомоли спільно з оунівцями поширюють брехливі твердження про якісь «переслідування» віруючих та «утиски» церкви в СРСР. Проте ці злісні вигадки спростовує саме життя. Правда про широку участь трудящих нашої країни в управлінні громадськими й державними справами, про реальні права і свободи громадян СРСР, у тому числі й свободу совісті, які забезпечуються всією нашою економічною і політичною системою, всім життям радянського суспільства, відома сьогодні цілому світові.

Важливою історичною віхою на шляху нашої країни до комунізму було прийняття нової Конституції СРСР, яка збагатила загальну скарбницю досвіду світового соціалізму, стала надихаючим прикладом для трудящих країн капіталу в їх боротьбі за соціальний прогрес. Однією з характерних рис нового Основного Закону є дальший розвиток у ньому соціалістичної демократії, соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод радянських людей, у тому числі й свободи совісті²¹. Аналогічні права гарантовані також Конституцією Української РСР²².

Про широке використання віруючими громадянами СРСР свого права на свободу совісті свідчить хоча б те, що в нашій країні вільно функціонують релігійні общини, які належать більш як до 40 різних релігійних напрямів, діють монастирі, спеціальні середні та вищі духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів. Нині в СРСР діє більше 20 тис. православних храмів, кірх, мечетей, костелів та інших церков і культових будинків²³. Релігійні центри видають біблію, коран, богословські праці, журнали, церковні календарі, а також виробляють необхідні предмети релігійного культу.

Існування в СРСР повної свободи віросповідання неодноразово підтверджували як церковні діячі нашої країни, так і представники зарубіжних релігійних організацій. Про це свідчать численні ієрархи іноземних церков, діячі науки і культури, туристи, які відвідують нашу країну. Позитивну оцінку становища релігії і церкви в СРСР дали, зокрема, учасники всесвітньої конференції «Релігійні діячі за міцний мир, роззброєння і справедливі відносини між народами», яка проходила у червні 1977 р. в Москві²⁴.

Ніснітниця про «утиски» прав людини і «обмеження» свободи совісті, які поширює на Заході буржуазна і націоналістично-клерикальна пропаганда, викликали обурення й серед церковних діячів СРСР, у тому числі й нашої республіки. Так, у зв'язку з розв'язаною імперіалістами кампанією наклепів та інсинуацій щодо релігійного життя в СРСР екзарх України, митрополит Київський і Галицький Філарет в інтерв'ю кореспондентові АПН заявив: «Мене дивує, що нашу Церкву і віруючих за рубежем пазивають гнаними. У Радянському Союзі немає гнаних за релігійні переконання. Віруючі й невіруючі нашої країни становлять єдине суспільство, яке активно і творчо працює на благо своєї Вітчизни. Радянська держава з розумінням ставиться до потреб Церкви. На жаль, західна преса не звертає уваги на факти нормальних відносин між Церквою і Державою. Навпаки, деякі агентства преси, використовуючи наклепницьку та необ'єктивну інформацію, стараються

²¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 22.

²² Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1978, с. 17.

²³ Коммунист, 1980, № 5, с. 48.

²⁴ Новое время, 1977, № 25, с. 9—10.

звести в оману світову громадську думку і тим самим перешкодити запровадженню в життя Хельсінкської угоди»²⁵.

Виконуючи своєрідне соціальне замовлення натхненників антикомунізму, «апостоли» клерикальної емігрантщини використовують релігію як один з каналів ідеологічних диверсій, як засіб для поширення в нашому середовищі антирадянських і буржуазно-націоналістичних поглядів. Значне місце серед форм і методів ідеологічної диверсії проти Радянського Союзу займає підривна радіопропаганда.

В країнах Європи, Азії і Америки функціонує загалом більше десяти радіостанцій, що належать різним церквам і спеціалізуються винятково на релігійних передачах. Серед них — «Голос Ватикану», «Монте-Карло» (Монако), «Голос Анд» (Еквадор) та ін. Загальний час їх передач мовами народів СРСР становить багато годин на добу. Крім того, періодично релігійну пропаганду ведуть усі великі буржуазні радіостанції, які здійснюють передачі на нашу країну: «Голос Америки», «Бі-бі-сі», «Німецька хвиля» та ряд інших. Вони наповнюють ефір тенденційними передачами, розрахованими на підвищення інтересу до релігії, підігрівання релігійного фанатизму, перетворення релігійних поглядів у прапор об'єднання і згуртування проти радянського ладу²⁶.

Безцеремонно ігноруючи положення Заключного акту Хельсінкської наради, уряд США останнім часом різко активізував програму радіодиверсій, яку президент Картер оголосив у 1977 р. Основний наголос робиться на «підвищенні ефективності» радіостанцій «Свобода» (РС) і «Вільна Європа» (РВЕ), що належать безпосередньо ЦРУ. В нинішньому фінансовому році на потреби цих підривних центрів виділено 93,9 млн. доларів, а в наступному їх фонди плануються вже на рівні 113,5 млн. доларів. На території Західної Німеччини і Португалії будуються відразу 11 нових радіопередавачів. Трансляцію брехні, яка ведеться зараз 15 мовами народів Радянського Союзу, вирішено здійснювати 22 мовами²⁷. Разом з іншими радіодиверсантами отруює ефір і укомплектована з колишніх гестапівців та запеклих антирадянщиків «українська редакція» РС, яка щодня випліскує на слухачів каламутні потоки наклепів і дезінформації, зокрема й з так званого «релігійного» питання.

Проте підривна радіопропаганда — це лише один із засобів поширення клерикально-націоналістичних ідей. Для проведення ідеологічних диверсій використовуються й інші канали міжнародного зв'язку: листування, обмін посилками тощо. Та найчастіше наші ідейні противники, в тому числі націоналістичні клерикали, використовують міжнародний туризм.

Завдяки високій політичній пильності радянських людей за останні роки спіймано на гарячому чимало ідеологічних диверсантів з числа оунівських і уніатських провокаторів. Наочним прикладом цього може служити недавній крах таємної місії уніатського посланця — італійського католицького священика Бернардо Вінченцо, який за завданням кардинала Сліпого і його бандерівських підручних під виглядом туриста приїздив на Україну з метою інспірувати антигромадську, буржуазно-націоналістичну діяльність поодиноких прибічників небіжжичі-унії.

²⁵ Православний вісн., 1976, № 3, с. 1—2.

²⁶ Лісавцев Е. І. Релігія в сучасній ідеологічній боротьбі. — Комуніст України, 1979, № 1, с. 64.

²⁷ Рад. Україна, 1980, 3 черв.; Правда, 1980, 9 юнія.

Вояжерові було доручено знайти бодай одного-двох недобитих фашистських найманців з числа колишніх бандерівців або фанатиків-уніатів і від імені ієрархів зарубіжної уніатської церкви за допомогою грошових подачок спонукати їх до відновлення злочинних, антирадянських дій. Саме для цього Вінченцо одержав від уніатів і мюнхенського центру ОУН — бандерівців близько 13 тис. крб. Та емісара було своєчасно викрито.

Чергова авантюра зарубіжних буржуазно-націоналістичних та уніатських центрів стала ще одним яскравим і переконливим свідченням союзу хреста і тризуба, класової єдності і спільної антикомуністичної діяльності українських буржуазних націоналістів і реакційних церковників, ще одним підтвердженням їх ганебної орієнтації на війну імперіалістичних держав проти країн соціалізму. «Проводирі націоналістичних угруповань в ФРН, так само, як і зарубіжні уніати,— заявив Вінченцо кореспондентам преси і радіо, — вважають, що можуть досягти своїх цілей лише за допомогою третьої світової війни і поразки в ній Радянського Союзу... Виходячи з цього, націоналісти проводять активну підривну діяльність проти СРСР, яка освячується й повністю підтримується зарубіжною уніатською церквою. На своєму гіркому досвіді я переконався, що Сліпий та інші займаються під релігійним прикриттям діяльністю проти Радянського Союзу, несумісною з покликанням священнослужителя»²⁸.

Значну увагу приділяють клерикально-націоналістичні верховоди поширенню свого впливу на молодих українців, що проживають у США, Канаді та інших капіталістичних країнах. При цьому вони не можуть не зважати на те, що багато юнаків і дівчат українського походження останнім часом рішуче поривають з оунівськими і релігійними осередками, відмовляються брати участь в антирадянських провокаціях, щиро захоплюються досягненнями Радянської України в квітучій соціалістичній сім'ї народів-братів, дедалі активніше прилучаються до боротьби за мир, демократію та соціальний прогрес.

Особливу роль уніати і націоналісти відводять буржуазно-націоналістичним утворенням типу бандерівського Союзу української молоді (СУМ), «Пласту» та інших молодіжних реакційних організацій. Низові їх ланки створюються, як правило, на базі різних націоналістичних груп, церковних парафій і парафіяльних шкіл. При цьому уніатські та оунівські ловці душ намагаються втягнути молодь у свої тенета вже з раннього шкільного віку. З метою її ідейної обробки та практичної підготовки до виконання підривних акцій іноземних розвідок і центрів ідеологічної диверсії націоналісти і клерикали активно використовують спеціальні молодіжні табори, що діють у США, Англії, Канаді, Австралії та інших капіталістичних країнах. В кожному такому таборі є один а то й кілька уніатських капеланів, які разом з бандерівськими «виховниками» отруюють свідомість молоді націоналізмом і релігійним дурманом. Основним змістом «виховного процесу» в осередках і таборах СУМу є прищеплювання молоді зоологічного антикомунізму, підготовка юнаків до майбутньої війни. З цією метою широко рекламуються «теоретичні постулати» відомого фашиста і людиноненависника Д. Донцова. Вивчення «спадщини» Донцова і Коновальця, історії УПА, теорії і практики українського націоналізму, зазначав у лютому 1979 р. молодіжний націоналістичний журнал «Крилаті», «є дуже на часі» для зарубіжної емігрантської молоді.

²⁸ Україна, 1979, № 48, с. 8.

До роботи в оунівських молодіжних організаціях поряд з уніатами залучаються недобиті фашистські найманці та професійні шпигуни, як, наприклад, колишній начальник поліції у Києві А. Кабайда, командир полку дивізії СС «Галіцієн» штурмбанфюрер Є. Побігуший, гестапівець С. Мудрик, есесівець Р. Дебрицький та ін. Їх «виховна робота» зводиться до військової й ідеологічної муштри, до розпалювання в душах молоді націоналістичного фанатизму й готовності «пролити кров» в ім'я «державницьких амбіцій» бандерівських ватажків і, звичайно, до одержання нових подачок від розвідувальних органів і центрів ідеологічної диверсії Заходу за поставку відповідно підготовленого «людського матеріалу».

Великі надії в справі підготовки своєї «зміни» клерикально-націоналістична ієрархія покладає на Український католицький університет (УКУ) імені св. Климента папи, що є «найвищим шаблоном» уніатської псевдонауки. Тут під керівництвом уніатського кліру щороку ведеться цілеспрямована ідейно-політична обробка 30—40 студентів — дітей українських емігрантів з різних капіталістичних країн. Уніатські ловці душ використовують аудиторії УКУ для пропаганди ідей клерикалізму та буржуазного націоналізму, фальсифікації історичного минулого і сучасного життя українського народу. Лекційні курси тут ведуть професійні «радянологи» і антикомуністи, чимало з яких заплямувало себе вірною службою нацистам. Серед них — капелан зловісного «Нахтігала», а нині «професор» УКУ І. Гриньох, каратель і вбивця з дивізії СС «Галіцієн», він же «доктор богослов'я» І. Музичка та ін. Зрозуміло, що вони намагаються передати «новій зміні» свою патологічну ненависть до всього радянського, до соціалізму і прогресу взагалі.

Своєрідним розсадником українського буржуазного націоналізму та реакційної уніатської ідеології є й «Український вільний університет» у Мюнхені (УВУ). Його завдання — готувати кадри «радянологів» та «українознавців» для ідеологічних служб та розвідувальних центрів країн НАТО. Чимало випускників УВУ працює в ЦРУ та його філіалах типу «Радіо Свобода», в розвідувальних та пропагандистських органах Англії, ФРН, Канади, займає провідне становище в різних буржуазно-націоналістичних центрах. Керівний та професорсько-викладацький склад цього псевдонаукового закладу цілком відповідає його призначенню в системі антикомунізму і «радянології». У переважній більшості це — колишні військові злочинці та реакційні уніатські богослови, професійні шпигуни і диверсанти, «теоретики» і діячі оунівської верхівки. Саме таким є, наприклад ректор УВУ «професор» В. Янів — у минулому агент гітлерівського Головного імперського управління безпеки, «спеціаліст» з дослідження психіки в'язнів нацистських концтаборів.

Скомпрометованим перед трудящими-емігрантами фашистам і шпигунам з ОУН разом з уніатськими верховодами стає дедалі важче утримувати юнаків і дівчат під своїми штандартами. Багато молодих людей, як і представників старших поколінь трудової еміграції, зберігають у своїх серцях любов і повагу до землі, на якій народилися їх батьки, до українського радянського народу. Вони прагнуть більше знати про життя рідного краю, про соціалістичні звершення його народу. І заради здійснення цієї мети тисячі зарубіжних українців — і молодих, і людей старшого віку — їдуть до Радянського Союзу, на Україну, щоб на власні очі побачити, як живуть і працюють радянські люди. Саме це й лякає клерикально-націоналістичних верховодів, що, як справедливо писала прогресивна американська газета «Українські вісті», «бояться контакту молодого покоління з рідною землею, як

чорт кадила»²⁹. Щоб перешкодити відвіданню віруючими рідної землі лжемитрополит УПЦ у США С. Скрипник навіть видав спеціальне розпорядження, в якому «категорично заборонив» духовенству та пастві поїздки в СРСР.

Однак, незважаючи на цю заборону, чимало зарубіжних українців щороку відвідують Радянський Союз, Соціалістичну Україну й, повернувшись додому, захоплено розповідають землякам про свої прекрасні враження від радянської дійсності, дають рішучу відсіч клерикально-націоналістичним зрадникам.

Життя переконливо показує, що галасливі провокаційні кампанії та ганебні ідеологічні диверсії, до яких за вказівками своїх імперіалістичних хазяїв вдаються буржуазно-націоналістичні та клерикальні банкроти, аж ніяк не свідчать про те, що вони становлять якусь реальну політичну силу. Навпаки. Це лише нікчемні потуги невеликої купки людей, які не мали і не мають нічого спільного з народними масами, у тому числі з трударями-емігрантами. Антирадянськими провокаціями реакціонери в сутанах хотіли б прикрити свій жах перед необоротним процесом ідейного й організаційного розкладу закордонного націоналістично-церковного середовища, перед безрадісними для них перспективами. Ще більш нікчемними виглядають зусилля зарубіжної буржуазно-націоналістичної й клерикальної верхівки на фоні дальшого невпинного розвитку соціалізму, зміцнення оборонної могутності і міжнародного авторитету Країни Рад.

Однак радянські люди ні на хвилину не забувають, що сучасний світ не знає ідеологічного перепочинку. Останнім часом імперіалістичні сили, весь їх величезний пропагандистський апарат перейшли в контр-наступ на мир, на права народів, на країни соціалізму. «І чим більше скорочуються можливості імперіалізму панувати над іншими країнами і народами, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — тим лютіше реагують на це його найбільш агресивні і недалекоглядні представники»³⁰.

В цих умовах імперіалісти намагаються дедалі ширше використовувати буржуазно-націоналістичні та реакційні релігійні організації в підіривній антирадянській роботі, пов'язують з ними примарні надії на «розклад» або «деформацію» соціалістичного ладу. Все це вимагає від радянських людей високої пильності і непримиренності до ідеологічних диверсій класових ворогів та утримуваних ними зарубіжних буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій.

Комуністична партія вживає всіх необхідних заходів до того, щоб її виховна, ідеологічна діяльність відповідала духові часу. Партійні організації, ідеологічні кадри КПРС постійно враховують, що в умовах загострення ідейного протиробства між капіталізмом і соціалізмом імперіалістична реакція і, зокрема, зарубіжні буржуазно-націоналістичні та клерикальні центри силкуються всіляко підігрівати пережитки націоналізму, розпалювати релігійний фанатизм серед віруючих. Виходячи з цього, у виховній та атеїстичній роботі слід приділяти більше уваги спростуванню різного роду антикомуністичних міфів, викриттю антинародної ідеології і практики українського буржуазного націоналізму та уніатського клерикалізму, які перебувають на правому фланзі імперіалістичної реакції.

У цій важливій роботі необхідно, *по-перше*, ще активніше розкривати підіривну суть маскованих релігією і псевдонаціональними гаслами ідеологічних диверсій та різних ворожих вигадок, показувати, хто

²⁹ Українські вісті (Нью-Йорк), 1978, 13 квіт.

³⁰ Рад. Україна, 1980, 23 лют.

в дійсності організовує і скеровує антирадянські пропагандистські кампанії. *По-друге*,— яскравіше висвітлювати історичні досягнення Країни Рад, величчі звершення Української РСР у братній сім'ї радянських народів, показувати справжнє становище релігії, церкви і віруючих в СРСР, здійснення ленінських принципів свободи совісті і розв'язання національного питання в нашій країні, роз'яснювати гуманістичний характер радянського законодавства про релігійні культи. Нарешті, *по-третє*,— посилити критику буржуазно-клерикальних фальсифікацій, наклепницьких вигадок західних ідеологів та їх підручних, що намагаються вбити клин між віруючими і невіруючими в СРСР.

На більшу увагу вчених-суспільствознавців заслуговують і питання критики реакційної ролі уніатської та автокефальної церков у суспільно-політичному і духовному житті нашого народу, висвітлення неспроможності буржуазно-клерикальних фальсифікацій наукового атеїзму, марності спроб реакційних релігійних кіл і верхівки української буржуазно-націоналістичної еміграції штучно відновити уніатство на Україні, використати його в політичній та ідеологічній боротьбі проти СРСР, сил миру і прогресу.

Ставка апологетів антикомунізму на жалюгідну купку колишніх гітлерівських колабораціоністів, зрадників і мракобісів — безперспективна.

К. Е. Дмитрук

РЕАКЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КЛЕРИКАЛЬНО-НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭМИГРАЦИИ

Резюме

В статье разоблачается антинародная деятельность реакционного эмигрантского духовенства и украинских буржуазных националистов, их пособничество разведке и центрам идеологических диверсий США и других империалистических государств.

Повідомлення

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.)

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФСПІЛОК
У ПРОЦЕСІ ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР
(1943—1945 рр.)

М. В. КОВАЛЬ (Київ), П. М. ЧЕРНЕГА (Київ)

У роки Великої Вітчизняної війни активним помічником Комуністичної партії в мобілізації зусиль і ресурсів радянського народу на розгром фашистських загарбників була найбільш масова громадська організація трудящих — професійні спілки. Партія поставила перед профспілковими організаціями завдання «очолити трудовий героїзм робітників і службовців, допомогти їм якомога краще справитись із завданнями, що стоять перед ними, зразково виконати всі без винятку замовлення фронту, задовольнити потреби Червоної Армії в усьому, що необхідно для успішної відсічі ворогові та його розгрому»¹.

Висунутий партією лозунг «Все для фронту! Все для перемоги!» став бойовою програмою перебудови всієї діяльності профспілок відповідно до умов війни. Враховуючи масовий трудовий героїзм робітничого класу, який мав величезне значення для швидкого й якісного виконання замовлень для фронту, вони внесли значний вклад у нарощування воєнного потенціалу країни, забезпечення переваг Радянських Збройних Сил над фашистською армією.

Одразу після вигнання гітлерівських загарбників у визволених районах України розгорнулися відбудовні роботи на вугільних шахтах, металургійних підприємствах, електростанціях, машинобудівних і хімічних заводах, у сільському господарстві тощо.

Неодмінною умовою успішної відбудови народного господарства було відновлення у визволених районах діяльності партійних, радянських і громадських організацій трудящих, зокрема профспілок. 21 червня 1943 р. ВЦРПС прийняла постанову «Про відновлення профспілкових організацій у визволених від німецьких окупантів районах»², якою зобов'язала центральні комітети профспілок відрядити туди кваліфікованих працівників і спеціальні бригади для відновлення на всіх промислових підприємствах і транспорті, в установах, МТС і радгоспах фабрично-заводських і місцевих (ФЗМК), а в обласних і республіканських центрах — обласних і республіканських комітетів профспілок. Програма участі профспілок у відбудові була накреслена в постанові ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про не-

¹ Правда, 1941, 21 сент.

² Профсоюзы СССР. Документы и материалы. М., 1963. Т. 3, с. 230—232.

відкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»³.

Завдання керівних профорганів полягало в тому, щоб різко збільшити кількість членів відновлених профспілкових організацій і активніше залучати їх до виробничої діяльності. Велику допомогу у їх відновленні подавали партійні органи, а також центральні комітети профспілок. З цією метою лише до жовтня 1943 р. у визволених районах УРСР виїхали близько 9,5 тис. партійних, радянських, комсомольських і профспілкових працівників⁴. Наприкінці листопада 1943 р. Президія ВЦРПС прийняла рішення про відрядження у Київ для керівництва процесом відновлення діяльності профспілок республіки бригади своїх представників⁵. Вже наприкінці 1943 р. у республіці діяли 3 республіканські і 56 обласних комітетів профспілок⁶. На загальних зборах колективів підприємств і установ проводився облік членів профспілок, відновлювався стаж тих, хто чесно і самовіддано боровся з ворогом, обирали фабрично-заводські і місцеві комітети.

Під керівництвом партійних організацій профспілки швидко зростали чисельно. Так, у 1944 р. кількість членів профспілки працівників вугільної промисловості Донбасу збільшувалася щоквартально в середньому на 25 тис. чол., і наприкінці війни в ній налічувалося вже близько 260 тис. членів (понад 70% загальної кількості працюючих)⁷. Значних успіхів в організаційно-масовій роботі досягли також профспілки металургів, гірників Кривбасу і Нікополь-Марганця, залізничників, робітників цукрової промисловості та ін. Однак наприкінці вересня 1944 р., за даними 21 ЦК профспілок, які діяли на Україні, близько 35% працюючих ще не були охоплені членством у профспілках⁸.

Після визволення західних областей України від фашистських загарбників було вжито заходів для відновлення і там профорганізацій. За постановою ВЦРПС від 11 квітня 1945 р. «Про подання допомоги профспілковим організаціям західних областей УРСР» у Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську, Тернопільську, Чернівецьку, а також Ізмаїльську області були направлені бригади ВЦРПС строком на 2 місяці і 25 досвідчених профспілкових організаторів для налагодження роботи керівних органів обласних комітетів профспілок⁹. Для низового профактиву було видано спеціальні довідники з питань організації й проведення виробничої та культурно-масової роботи, а також охорони праці і трудового законодавства. Все це значною мірою сприяло чіткому проведенню виборів ФЗМК і обкомів профспілок, зростанню і зміцненню низових організацій. Наприкінці війни у західних областях республіки діяли 103 обласні комітети 25 галузевих профспілок, понад 7100 профорганізацій, які об'єднували 223 тис. чол. (майже 70% працюючих)¹⁰.

Успішно розгортали свою діяльність новостворені профорганізації Закарпатської України. Протягом 1945 р. там почали працювати 11 обкомів профспілок, 290 низових організацій, які об'єднували 30 тис.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1954. Ч. III, с. 411—446.

⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975. Т. 2, с. 427.

⁵ Горлач М. Вірна опора партії комуністів. Профспілки України у боротьбі за здійснення ленінського плану комуністичного будівництва. К., 1966, с. 306.

⁶ Слуцкий А., Сидоренко В. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. М., 1961, с. 166.

⁷ Труд, 1944, 26 дек.; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 1125, арк. 128.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 15, спр. 75, арк. 16.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 4, арк. 20.

¹⁰ Там же, спр. 9а, арк. 6; спр. 9, арк. 10.

членів. 6 грудня 1945 р. Секретаріат ВЦРПС, задовольнивши прохання I з'їзду профспілок Закарпаття, прийняв постанову «Про входження профспілок Закарпатської України до складу профспілок СРСР»¹¹.

Отже, завдяки керівництву і допомозі Комуністичної партії, Радянського уряду та ВЦРПС за короткий строк було відновлено діяльність профспілкових організацій на всій території Української РСР. У 1944—1946 рр. проведено 472 обласні і 33 республіканські конференції профспілок, на всіх підприємствах, шахтах, будовах, у радгоспах, МТС і установах обрано ФЗМК¹². На липень 1945 р. в УРСР працювали 22 центральних, 29 республіканських і 2 басейнових комітети, 22 663 ФЗМК, які об'єднували 2 001 400 чол. (74,6% усіх працюючих), 94 галузеві союзні профспілки (понад 3721 тис. робітників і службовців)¹³.

Для успішного розв'язання поставлених перед профспілками завдань необхідно було, поряд із зміцненням місцевих організацій і комітетів за рахунок досвідчених кадрів, виховувати актив з числа молодих членів. До керівних органів профорганізацій республіки було висунуто понад 100 тис. ударників і стахановців¹⁴. Здійснюючи добір, розстановку і виховання профспілкових кадрів, партійні організації керувалися ленінською вимогою про те, що профспілкові працівники «...повинні жити в гущі робітничого життя, знати його вздовж і впоперек..., уміти завоювати до себе безмежне довір'я маси товариським ставленням до неї, дбайливим задоволенням її потреб»¹⁵.

Незважаючи на певні успіхи у підготовці профактиву, все ж гостро відчувалася нестача кадрів. Лише в штатах ЦК та їх обкомів в УРСР, а також 16 республіканських комітетів і 29 їх обкомів профспілок, які знаходилися у Києві, на вересень 1944 р. не вистачало 235 чол. До того ж 62% профспілкових працівників вперше прийшли на цю роботу¹⁶.

Однак уже в 1945 р. справа комплектування й підготовки профспілкових кадрів і низового активу значно поліпшилася. За даними 48 галузевих профспілок, різні спеціальні курси, семінари і школи закінчили 92 266 активістів, у тому числі 8203 чол. у західних областях України. Серед відповідальних працівників апаратів центральних, республіканських, обласних і районних комітетів профспілок збільшилася питома вага членів партії, комсомольців, працівників з вищою і середньою освітою, осіб, демобілізованих з лав Червоної Армії, та інвалідів Вітчизняної війни. Так, у 1945 р. з 2654 відповідальних працівників 21 ЦК, 27 республіканських комітетів, їх обкомів, райкомів і ФЗМК профспілок 1493 були членами ВКП(б), 1551 — мав середню і вищу освіту¹⁷. Серед голів і членів ФЗМК налічувалося 54,4% жінок, а в складі цехових комітетів — 37,7%¹⁸.

Поліпшенню організаційно-масової діяльності профспілок України сприяло вдосконалення структури їх керівних органів. За рішенням Секретаріату ВЦРПС у 1944—1945 рр. на території республіки було ство-

¹¹ Там же, спр. 24, арк. 1, 22.

¹² Там же, спр. 26, арк. 141.

¹³ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 408, арк. 1—6; спр. 411, арк. 38; спр. 413, арк. 20; ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 8а, арк. 1, 6—8.

¹⁴ Труд, 1944, 5 сент.

¹⁵ Ленін В. І. Проект тез про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики.— Повне збір. творів, т. 44, с. 332—333.

¹⁶ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 413, арк. 36.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 26, арк. 35; спр. 20, арк. 64.

¹⁸ В помощь фабрично-заводским и местным комитетам, 1945, № 3, с. 38.

рено ряд республіканських, обласних і районних комітетів профспілок. Проте роздрібненість галузевих профспілок, їх територіальна розпорошеність, нечисленність деяких з них, слабкість матеріально-фінансової бази, недостатня допомога з боку керівних органів гальмували зміцнення цих організацій. У 1945 р. в республіці працювали 4338 тис. робітників, інженерно-технічних працівників і службовців^{18а}. З них лише 2098 тис. членів профспілок об'єднували 48 галузевих профспілок, які мали на Україні свої керівні органи, решту членів профспілок — безпосередньо ЦК профспілок, що розташувалися за межами республіки¹⁹.

У центрі уваги профспілок постійно перебувала організація патріотичних форм праці на підприємствах, колективи яких включилися у Всесоюзне соціалістичне змагання. 21 вересня 1943 р. ЦК профспілки гірників Донбасу ухвалив постанову, якою зобов'язав профорганізації басейну розгорнути соціалістичне змагання за відбудову шахт, видобуток вугілля і відвантаження його промисловості і транспорту²⁰. В листопаді 1943 р. пленум Ворошиловградського обкому КП(б)У підтримав пропозицію профспілкового комітету комбінату «Ворошиловградвугілля» про виклик на соцзмагання за якнайшвидше введення в дію шахт і збільшення видобутку вугілля гірників комбінату «Сталінвугілля»²¹.

В результаті змагання між цими найбільшими колективами вугільної промисловості Донбасу за короткий час було відбудовано понад 1,5 тис. дрібних шахт²². Видобуток вугілля в Донбасі у 1944 р. збільшився, порівняно з 1943 р., на 30,4%, а продуктивність праці зросла на 20,2%²³. До 27-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції профспілки залучили до змагання 75,4% гірників, серед яких було близько 41 тис. стахановців і ударників праці²⁴. За досягнуті успіхи у відбудові шахт і збільшенні видобутку вугілля в 1943—1944 рр. колективи комбінатів «Сталінвугілля», «Ворошиловградвугілля» і «Ростоввугілля» 21 раз нагороджувалися перехідним Червоним прапором ДКО²⁵.

Профспілки були організаторами соціалістичного змагання між окремими економічними районами країни. Так, шахтарі Донбасу змагалися з нафтовиками Баку, гірниками Криворіжжя, Кузбасу і Підмосков'я. Вагомі результати дало трудове суперництво металургів України з їх колегами на Уралі і в Сибіру, яке розпочалося наприкінці 1943 р. з ініціативи колективів Єнакіївського і Сталінського металургійних заводів. У ньому взяло участь 81,5% металургів УРСР²⁶.

Велику увагу ролі профспілок в організації змагання приділяв ЦК КП(б) України. Травневий (1944 р.) Пленум ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації «всіляко сприяти зміцненню профспілкових організацій, добиваючись, щоб кожний профорган став справжнім ор-

^{18а} Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. К., 1957, с. 385.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 26, арк. 54.

²⁰ Социалистическое соревнование в СССР (1918—1964 гг.). Документы и материалы профсоюзам. М., 1965, с. 212.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 148, арк. 32.

²² Труд, 1944, 10 марта; Кравченко Г. С. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны. М., 1970, с. 242.

²³ История профсоюзов СССР. М., 1979. Ч. 2 (1938—1978 годы), с. 57.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 624, арк. 122.

²⁵ Труд, 1944, 26 дек.

²⁶ Советские архивы. 1974, № 6, с. 66; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 415, арк. 71.

ганізатором соціалістичного змагання серед трудящих і забезпечив гласність у змаганні, точний наочний облік виробничих показників»²⁷.

Важливе значення для узагальнення досвіду соцзмагання мав XII пленум ВЦРПС. Він запропонував профспілковим організаціям активізувати пропаганду досягнень передовиків з метою посилення допомоги фронту і якнайшвидшої відбудови зруйнованих ворогом промислових підприємств і сільського господарства²⁸. Пленум зобов'язав профорганізації ще ширше розгортати індивідуальне змагання. Для цього він рекомендував частіше використовувати моральні і матеріальні стимули заохочення передовиків змагання.

Під керівництвом профспілкових організацій на підприємствах широкого розмаху набрав рух комсомольсько-молодіжних бригад. Виконуючи постанову Президії ВЦРПС «Про 25-річчя ВЛКСМ» (жовтень 1943 р.)²⁹, профспілкові організації всіляко підтримували виробничу ініціативу молоді, активно сприяли її залученню до соціалістичного змагання за збільшення випуску продукції для фронту. Понад 5 тис. комсомольсько-молодіжних бригад працювало наприкінці війни в промисловості і на транспорті Донбасу³⁰. А всього на відбудові народного господарства республіки у 1944 р. було зайнято 15 200 таких бригад, 5 тис. з яких завоювали почесне звання фронтових³¹. День у день зростала трудова активність робітників та інженерно-технічних працівників. Наприкінці 1945 р. 85% робітників різних галузей народного господарства республіки брали участь у соціалістичному змаганні³².

У 1943—1945 рр. відбулося істотне зростання робітничого класу УРСР за рахунок жінок та підлітків, а також осіб, що прибули із східних районів країни. Перед профспілками постало завдання організувати їх професійно-технічну підготовку. Для цього на підприємствах створювалися спеціальні бригади молодих робітників, очолювані досвідченими інструкторами виробничого навчання, а також існувала мережа курсів цільового призначення і груп технічного мінімуму з багатьох спеціальностей. У набутті кваліфікації новим поповненням робітничого класу велика роль належала стахановським школам. Підтримавши почин донецького шахтаря С. Зубенка, який зобов'язався навчити п'ять молодих робітників своїй професії, ЦК профспілки гірників Донецького басейну поширив його на всіх шахтах Всесоюзної кочегарки³³. Лише за дев'ять місяців 1944 р. у Донбасі опанували різні гірничі професії понад 200 тис. робітників, а всього з вересня 1943 р. до квітня 1945 р. — 277 тис. чол., з них — від 32 до 37% жінок³⁴. На 19 металургійних заводах України понад 9 тис. чол. опанували складну професію металурга і підвищили свою кваліфікацію без відриву від виробництва³⁵. З метою поліпшення підготовки кадрів профорганізації складали плани підвищення кваліфікації робітників, здійснювали контроль за їх навчанням, виділяли для цього певні кошти з профбюджету. Водночас профспілкові організації постійно дбали про виховання свідомого ставлення робітників до праці, закріплення кадрів на підприємствах, боро-

²⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1977. Т. 2, с. 76.

²⁸ Профсоюзы СССР, т. 3, с. 320—324.

²⁹ В помощь фабрично-заводским и местным комитетам, 1943, № 10—III, с. 34.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 768, арк. 26.

³¹ Коваль М. В. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. К., 1970, с. 173.

³² КПРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України. К., 1975, с. 148.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 303, арк. 35.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 624, арк. 124; спр. 1126, арк. 75.

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 415, арк. 76.

лися за зміцнення трудової і виробничої дисципліни. При цьому вони керувалися постановою ВЦРПС від 15 серпня 1944 р. «Про заходи посилення боротьби з плинністю робітничих кадрів на підприємствах»³⁶.

Незважаючи на несприятливі умови воєнного часу, профспілки багато уваги приділяли залученню робітників до управління виробництвом. Зокрема, вони брали активну участь у роботі виробничих нарад. Виконуючи рішення XII пленуму ВЦРПС, профспілки України посилили керівництво виробничими нарадами, стали проводити їх не рідше одного разу на квартал³⁷. На виробничих нарадах вирішувалися актуальні питання відбудови, обговорювалися графіки виконання планів, приймалися конкретні рішення, спрямовані на вдосконалення технології виробництва, поліпшення якості продукції, економію сировини і матеріалів, раціональне використання обладнання, інструментів, краще розміщення робочої сили тощо. Це сприяло поширенню стахановських методів праці, розгортанню боротьби з недоліками. Лише за дев'ять місяців 1944 р. на підприємствах вугільної промисловості республіки було проведено 6673 виробничі наради³⁸.

Грандіозні завдання, пов'язані з відбудовою народного господарства, вимагали дальшого розгортання руху винахідників та раціоналізаторів. На цьому наголошувалося у постанові ВЦРПС «Про роботу профспілкових організацій по масовому робітничому винахідництву і раціоналізації» (серпень 1944 р.)³⁹. Розвиток науково-технічної творчості робітників, зміцнення співдружності між інженерно-технічними працівниками, вченими, винахідниками і раціоналізаторами безпосередньо сприяли прискоренню відбудови народного господарства. ФЗМК організовували місячники збирання раціоналізаторських пропозицій, конкурси на кращий винахід і пропозицію. Наприклад, ЦК профспілки металургів Півдня у 1944 р. в ході проведення таких місячників одержав 3382 пропозиції. Впровадження лише 791 з них дало змогу механізувати багато трудомістких процесів, збільшити продуктивність праці на відбудові металургійних заводів. Сума умовної річної економії від цього становила близько 11 млн. крб.⁴⁰ Впровадження у 72 будівельних організаціях УРСР 513 пропозицій дало змогу зекономити гостродефіцитні матеріали, прискорити темпи відбудови житла і культурно-побутових установ, одержати економію в розмірі 2,8 млн. крб.^{40а}

Значно зросла кількість раціоналізаторів і винахідників після затвердження Президією ВЦРПС (3 січня 1945 р.) Положення про комісії по масовому робітничому винахідництву і раціоналізації при центральних, обласних, фабрично-заводських і цехових комітетах профспілок⁴¹. Так, до складу відповідних заводських комісій на підприємствах чорної металургії України наприкінці війни входили понад 8 тис. чол.⁴²

Завдання відбудови народного господарства республіки вимагали невинного вдосконалення організації праці. Виконуючи рішення XII пленуму ВЦРПС, профспілки України провели велику роботу в цьому напрямі. За їх безпосередньою участю на відбудові підприємств машинобудівної, металургійної та інших галузей народного господарства республіки широко впроваджувалися потокові лінії, зростав рівень ме-

³⁶ В помощь фабрично-заводским и местным комитетам, 1944, № 9, с. 47.

³⁷ Труд, 1944, 3 дек.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 624, арк. 123.

³⁹ Профессиональные союзы, 1946, № 7—8, с. 15.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 5, арк. 38, 97.

^{40а} Там же, спр. 14, арк. 38.

⁴¹ В помощь фабрично-заводским и местным комитетам, 1945, № 1—2, с. 48—49.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 17, арк. 137.

ханізації трудомістких процесів. Наприкінці 1944 р. на шахтах Донбасу в результаті використання 442 врубових машин, 567 конвейерних приводів, 1247 електросвердл, 548 відбійних молотків, 90 електровозів і 42 відкочувальних лебідок середньодобовий видобуток вугілля зріс більше ніж у 2 рази, порівняно з груднем 1943 р.⁴³

Профспілкові організації України регулярно проводили громадські огляди організації праці на виробництві. Зокрема, масові огляди обладнання і механізації трудомістких робіт провів у 1944 р. ЦК профспілки робітників комунального і житлового будівництва Півдня. Результати напруженої творчої праці робітників, техніків та інженерів були заслухані на 4853 виробничих нарадах⁴⁴.

У зв'язку з надзвичайно складними умовами, в яких доводилося відбудовувати народне господарство республіки, профспілки приділяли значну увагу питанням охорони праці, налагодженню побуту і культурного дозвілля робітників та службовців. Для цього було створено спеціальні комісії охорони праці й техніки безпеки, запроваджено інститут технічних і громадських інспекторів. Понад 30 тис. таких комісій ФЗМК діяло на кінець війни на підприємствах і в установах УРСР⁴⁵.

Особливим піклуванням профспілок були оточені жінки і підлітки, які працювали на виробництві. Серед робітників і службовців республіки наприкінці війни було 64,1% жінок⁴⁶. Питання про створення їм необхідних умов для роботи і виховання дітей розглядав XIII пленум ВЦРПС (березень 1945 р.)⁴⁷. З метою охорони здоров'я вагітних жінок, а також самотніх матерів і матерів-годувальниць Президія ВЦРПС зобов'язала профспілкові організації відкривати у великих промислових центрах і містах спеціальні будинки відпочинку.

Поліпшення умов праці і побуту підлітків, зайнятих на виробництві у важкі воєнні роки, допомога їм у набутті кваліфікації, формування у них кращих рис радянського робітника були одним з найголовніших завдань профспілок. Підліткам надавалися профвідпустки тільки влітку, у будинках відпочинку для них виділяли 25% місць⁴⁸. Піклуванням і увагою профспілкових організацій Донбасу були оточені майже 11 тис. підлітків, які працювали на шахтах, 1785 підлітків, зайнятих на заводах чорної металургії України⁴⁹.

Одним з факторів зростання продуктивності праці було її правильне нормування та оплата. З допомогою ВЦРПС і ЦК профспілок у 1944 р. на підприємствах і в установах республіки створено комісії по заробітній платі. Безпосереднім результатом їх діяльності на шахтах Донбасу стало підвищення денних тарифних ставок робітникам основних професій на 45 — 115%⁵⁰.

Велику роботу проводили профспілки в справі соціального страхування. Так, ради ФЗМК керували діяльністю спеціальних комісій і страхових делегатів у цехах і на дільницях, повсюдно на підприємствах і в установах відновлювали медико-санітарну мережу. Вже у третьому кварталі 1944 р. на залізницях України були завершені вибори страхового активу. 581 рада і 17 цехових комісій об'єднували близько 10 тис. активістів. Протягом 1944 р. — першого півріччя

⁴³ Труд, 1944, 26 окт.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 14, арк. 38.

⁴⁵ Радянська Україна, 1945, 2 берез.

⁴⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 19, спр. 2, арк. 5—6, 140.

⁴⁷ В помощь фабрично-заводским и местным комитетам, 1945, № 3 (додаток).

⁴⁸ Галкин В. А. Профсоюзы в период Великой Отечественной войны. М., 1949, с. 71.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 27, спр. 165, арк. 28.

⁵⁰ Там же, оп. 25, спр. 624, арк. 124.

1945 р. ЦК профспілки залізничників Півдня виділив на медико-санаторне обслуговування своїх членів понад 1300 тис. крб.⁵¹

Профспілки брали активну участь у розв'язанні проблеми постачання трудящих продуктами харчування і промисловими товарами. Постановою від 4 травня 1942 р. Секретаріат ВЦРПС зобов'язав профспілкові організації організувати відділи робітничого постачання, завданням яких було забезпечення потреб трудящих через торговельну мережу, їдальні і буфети⁵². Через рік після визволення, при безпосередній участі профспілкових організацій, у Донецькому басейні відновили роботу 645 їдалень, 717 магазинів, 87 баз і 478 побутових майстерень⁵³. Відділи робітничого постачання видали робітникам і службовцям 155 тис. ордерів для придбання промислових товарів на суму 7148 тис. крб.⁵⁴ Спеціальною постановою Державного Комітету Оборони на профспілки було покладено завдання боротьби з розкраданням і розбазарюванням продовольчих та промислових товарів у торговельних організаціях і на підприємствах громадського харчування⁵⁵. В 1944 р. профорганізації республіки провели вибори громадських контролерів. Результатом їх діяльності було поліпшення роботи їдалень і магазинів.

Профспілкам належала важлива ініціатива щодо розвитку індивідуального і колективного городництва, яке в роки війни стало одним з головних джерел постачання робітників і службовців продуктами харчування. Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР (лютий 1943 р.) при ВЦРПС був створений Комітет сприяння індивідуальному і колективному городництву, який керував спеціальними комісіями профспілкових комітетів⁵⁶.

Велику увагу питанням розвитку городництва приділяли ЦК КП(б)У і РНК УРСР. Вони зобов'язали партійні, радянські й профспілкові організації залучати до городництва якомога більшу кількість робітників і службовців, виділяти кращі земельні ділянки насамперед сім'ям фронтовиків, військовослужбовців та інвалідам війни, всіляко допомагати їм у вирощуванні врожаїв. Усього в республіці при активній допомозі комітетів профспілок городництвом у 1945 р. займалися 2,5 млн. сімей робітників і службовців⁵⁷.

В умовах гострої нестачі житла у містах внаслідок руйнувань, заподіяних фашистами, профспілкові організації виступили зачинателями багатьох патріотичних рухів, спрямованих на якнайшвидше розв'язання цієї проблеми. VIII пленум ЦК профспілки гірників Донбасу, який відбувся у травні 1945 р., відзначив велику роль профспілкових організацій у відбудові житлового фонду шахтарів. Трудящі басейну ввели в дію 1290785 кв. м житла й культурно-побутових об'єктів, тобто 50% загальної кількості зруйнованого, а також 1123 гуртожитки, які прийняли близько 60 тис. робітників⁵⁸.

Кривною справою профспілок стало індивідуальне житлове будівництво. ФЗМК стежили за наданням кредиту на нього в першу чергу передовикам виробництва, сім'ям захисників Вітчизни, інвалідам війни, у міру можливостей забезпечували їх будівельними матеріалами. Лише

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 5, арк. 40; спр. 14, арк. 12, 46.

⁵² Профсоюзы СССР, т. 3, с. 380.

⁵³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 624, арк. 129.

⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 16, арк. 72; спр. 39, арк. 28.

⁵⁵ Профсоюзы СССР, т. 3, с. 384.

⁵⁶ Там же, с. 396.

⁵⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 432, арк. 2.

⁵⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 1125, арк. 15.

в першому півріччі 1944 р. на індивідуальне будівництво трудящим республіки було виділено 73 188,5 тис. крб.⁵⁹

Повсякденне піклування про матеріально-побутові потреби сімей військовослужбовців, дітей-сиріт та інвалідів Вітчизняної війни набуло форми всенародного патріотичного руху. Виконуючи постанову Президії ВЦРПС від 1 лютого 1943 р. «Про заходи поліпшення роботи профспілкових організацій у поданні допомоги сім'ям військовослужбовців»⁶⁰, ФЗМК створювали комісії, які брали на облік сім'ї військовослужбовців, дітей-сиріт та інвалідів війни, влаштовували їх на роботу, допомагали якнайшвидше опанувати професію, забезпечували житлом, продуктами харчування й одягом. На підприємствах і в установах республіки діяли 17 125 побутових комісій, актив яких налічував близько 70 тис. чол.⁶¹

З ініціативи профспілкових організацій у республіці широкого розмаху набрав рух за створення фондів допомоги сім'ям військовослужбовців, дітям-сиротам та інвалідам війни. Профорганізація доменного цеху Дніпродзержинського заводу ім. Ф. Е. Дзержинського виступила ініціатором встановлення шефства колективів усіх підприємств і установ міста над сім'ями військовослужбовців⁶². За деякими підприємствами закріплювалися окремі сім'ї військовослужбовців, інваліди Вітчизняної війни, на яких заводилися спеціальні облікові картки. За заводом «Азовсталь», наприклад, було закріплено 830 таких сімей. Їм виділено у вигляді допомоги 92,3 тис. крб., 3284 м мануфактури, 309 пар взуття тощо⁶³.

Керуючись ленінською вказівкою про те, що навіть у найважчі для країни роки необхідно «...забезпечити насамперед багато тисяч осиротілих дітей...»⁶⁴, профспілкові організації республіки провели велику роботу по влаштуванню у дитбудинки і вихованню сиріт, а також дітей, батьки яких перебували на фронті, а матері — на виробництві. Профспілки створювали спеціальні дитячі будинки на підприємствах, влаштовували сиріт на проживання в сім'ї трудящих, повсякденно піклувалися про їх матеріальні потреби, навчання і виховання. Лише на кошти профспілок України було створено 33 дитячі будинки, де виховувалися 3156 сиріт. Близько 14 тис. їх влаштовано на індивідуальне і колективне патрунування. У піонерських таборах протягом 1943 — 1945 рр. відпочила 481 тис. школярів⁶⁵.

Профспілки України були надійними помічниками партії в організації масово-політичної й культурно-освітньої роботи серед трудящих. «Профспілковий активіст, — писала газета «Правда» в дні війни, — це політичний працівник, його завдання проводити серед своїх товаришів, серед членів їх сімей, серед населення роз'яснювальну роботу, нести в маси слово більшовицької правди»⁶⁶. Для проведення агітаційно-пропагандистської діяльності профспілкові організації створювали спеціальні агітколективи з числа передовиків виробництва й активістів. Близько 5 тис. чол. входили у 196 агітколективів ЦК профспілки гірників Донбасу⁶⁷.

⁵⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 308, арк. 1.

⁶⁰ Профсоюзи СССР, т. 3, с. 381—383.

⁶¹ Вісник Академії наук Української РСР, 1976, № 11, с. 52.

⁶² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 36, арк. 35.

⁶³ Там же, оп. 16, спр. 295, арк. 55 зв.

⁶⁴ Ленін В. І. Товаришеві Мюнценбергу, секретареві Міжнародної робітничої допомоги. — Повне збір. творів, т. 45, с. 301.

⁶⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 48, арк. 17.

⁶⁶ Правда, 1941, 21 сент.

⁶⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 624, арк. 132.

Центрами ідейно-політичної роботи серед населення залишалися профспілкові клуби, будинки культури, червоні кутки і бібліотеки. Важливе значення для її активізації на Україні мали постанови ЦК ВКП(б) «Про культурну роботу профспілок» (лютий 1943 р.) і Президії ВЦРПС «Про культурно-масову роботу профспілок» (квітень 1943 р.)⁶⁸. Протягом 1943—1945 рр. знову почали працювати 960 профспілкових клубів, будинків культури і 6673 червоні кутки, в яких було встановлено 263 радіовузли, 203 кіноустановки, відкрито 1654 бібліотеки з книжковим фондом 1487 тис. томів.

У комуністичному вихованні й організації відпочинку трудящих значна роль належала художній самодіяльності. При клубах і будинках культури діяли 38 195 гуртків художньої самодіяльності, які відвідували 587 тис. чол. Вони дали для населення УРСР і воїнів Червоної Армії майже 32 тис. концертів і спектаклів⁶⁹. У 1944—1945 рр. колективи художньої самодіяльності профспілок республіки взяли участь у республіканських і всесоюзних оглядах.

Профспілкові організації України та їх добровільні спортивні товариства (ДСТ) проводили велику оборонно-масову роботу серед трудящих, готуючи резерви для Червоної Армії. Виконуючи рішення ДКО від 17 вересня 1941 р. «Про загальне обов'язкове навчання військовій справі громадян СРСР»⁷⁰ і відповідні постанови ВЦРПС⁷¹, профспілкові організації республіки наприкінці 1944 р. відновили роботу 13 центральних республіканських рад ДСТ і понад 4000 низових фізкультурних колективів⁷².

У результаті гігантської організаторської діяльності Комуністичної партії й радянських профспілок та героїчної праці трудящих наприкінці війни на Україні було відбудовано і заново споруджено 3000 великих промислових підприємств, введено у дію майже 30% довоєнних виробничих потужностей⁷³. Українська РСР дедалі більше ставала надійним тилом діючої армії, важливою економічною базою країни. Радянські профспілки з честю витримали важкий воєнний екзаме́н, відіграли, за словами Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, «велику роль в мобілізації зусиль трудящих нашої країни в ім'я розгрому ворога»⁷⁴.

⁶⁸ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1974. Т. 5, кн. I, с. 376; Профсоюзы СССР, т. 3, с. 401—403.

⁶⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4957, оп. 1, спр. 48, арк. 17.

⁷⁰ Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне. Документы и материалы. М., 1970, с. 57—58.

⁷¹ Профсоюзы СССР, т. 3, с. 417—423.

⁷² Труд, 1944, I дек.

⁷³ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 7, с. 405.

⁷⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. I, с. 129.

РОЛЬ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ В РОЗВИТКУ ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ КОЛГОСПНИЦЬ У 1943—1945 рр.

Н. Д. БОНДАРЧУК (Ізмаїл)

Велику роль у висвітленні трудової активності жінок у визволених районах України в 1943—1945 рр. відіграла преса. Вона була бойовим помічником партійних, радянських і господарських організацій у роз-

в'язанні найскладніших питань — ліквідації матеріальних і морально-політичних наслідків фашистської окупації, мобілізації трудівниць села на відбудову матеріально-технічної бази колгоспів, відродженні соціалістичного землеробства і тваринництва.

У даному повідомленні зроблено спробу показати роль газет у мобілізації жінок, які у розглядуваний період становили 80% трудівників села, на відродження колгоспного виробництва¹⁻².

Використовуючи партійно-радянську пресу, Комуністична партія проводила агітаційно-пропагандистську роботу серед жінок колгоспного села. Уже в 1943 р. питання мобілізації жінок на відродження сільського господарства у визволених районах республіки широко висвітлювалося на сторінках газет «Радянська Україна» (до 31 січня 1943 р. «Комуніст»), «Правда України» (до 6 листопада 1943 р. «Советская Украина»), «Молодь України», «Зоря Полтавщини», «Червоне Запоріжжя», «Соціалістична Харківщина», «Київська правда» та ін.

Значне місце республіканські, обласні і районні газети відводили залученню жінок до своєчасного проведення польових робіт, збирання «воєнного врожаю» 1943 р., виконання планів хлібоздачі, висвітленню трудових подвигів окремих колгоспниць. Наприклад, газета «Молодь України», перший номер якої вийшов у світ 10 жовтня 1943 р., у статті «Наш фронт — колгоспне поле» повідомляла, що молодіжні жіночі ланки стали ініціаторами соціалістичного змагання, а окремі з них перевищували норми оранки на 150—180%³. Під рубрикою «В бій за високий урожай» газета розповідала про зліт молодих передовиків сільського господарства Харківщини, які зобов'язались якісно і своєчасно провести весняну кампанію 1944 р.⁴

Значну увагу в досліджуваній період обласні і районні парторганізації приділяли зростанню ролі періодичної преси в мобілізації жінок на відродження колгоспного виробництва. Так, Харківський обком зобов'язав редакцію газети «Соціалістична Харківщина» ширше висвітлювати самовіддану боротьбу жінок області за ліквідацію наслідків фашистського «господарювання» та всебічну допомогу фронту⁵.

Основну роль по залученню жінок-колгоспниць на нові трудові звершення в ім'я перемоги над ворогом відіграла публікація і роз'яснення в періодичній пресі партійних документів та державних актів, які визначали головні завдання воїнів і трудівників тилу в роки війни. Центральні, республіканські і місцеві газети широко пропагували постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» (серпень 1943 р.)⁶, рішення травневого і листопадового (1944 р.), липневого і грудневого (1945 р.) Пленумів ЦК Компартії України⁷, інших партійних і державних документів, в яких були визначені основні завдання по відбудові і дальшому розвитку промисловості й сільського господарства.

Нове трудове піднесення серед жінок викликали звернення ЦК ВКП(б) «До жінок і дівчат радянських сіл, визволених від німецької

¹⁻² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975. Т. 3, с. 219.

³ Молодь України, 1943, 2 листоп.

⁴ Молодь України, 1943, 28 груд.

⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 611, арк. 59—61.

⁶ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1971. Т. 6, с. 65—104.

⁷ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. К., 1977. Т. 2, с. 43—118.

окупації», та постанова ЦК ВКП(б) «Про міжнародний жіночий день — 8 березня», що були опубліковані в періодичній пресі⁸. В постанові, зокрема, підкреслювалася вирішальна роль жінок у відродженні соціалістичного землеробства і громадського тваринництва, ставилися завдання з питань дальшого розвитку їх політичної і трудової активності. Ця постанова зобов'язувала партійні, радянські, профспілкові і комсомольські організації проявляти повсякденне піклування про виробниче навчання і політичне виховання жінок. «Святий обов'язок усіх партійних і радянських організацій, земельних органів, правлінь колгоспів,— писала газета «Колгоспник України»,— вміти знайти серед мільйонів наших прекрасних жінок-колгоспниць найбільш здібних і вміло висувати їх на ланкових, одночасно допомагати їм, готуючи з їх числа наші колгоспні кадри бригадирів, голів»⁹. Якщо у 1940 р. серед голів колгоспів жінки в республіці становили 0,6%, то у 1944 р. — 4%, відповідно серед бригадирів — 1,2% і 36,3%, серед завідуючих фермами — 6,1% і 43,2%¹⁰.

Особливу увагу преса приділяла підготовці і перепідготовці механізаторів сільського господарства з числа жінок, які в роки війни були основною робочою силою машинно-тракторних станцій. У цілому по країні в цей час на курсах трактористів жінки становили 80%, а на курсах комбайнерів — 60%¹¹. Так, газета «Радянська Україна» систематично публікувала дані про підготовку механізаторів із числа жінок. У січні 1945 р. вона повідомила, що в Кам'янець-Подільській області на курси трактористів другого набору поступили 1140 курсантів, з них 90% становили жінки¹², а при МТС Вінницької області на тримісячних курсах навчаються 3090 чол., переважно жінки¹³.

Важливим засобом привернення уваги жінок-колгоспниць до професії механізатора сільського господарства було всебічне висвітлення в партійно-радянській пресі трудового героїзму жіночих тракторних бригад. Так, зразки високої продуктивності праці показали тракторні бригади П. Ангеліної (один трактор в 1945 р. обробляв 1040 га)¹⁴ і Л. Литовченко (відповідно — 1968 га¹⁵) та ін. На полях України в 1944 р. працювало 300 жіночих тракторних бригад¹⁶.

Важливим фактором зростання трудової активності жінок колгоспного села і залучення їх до управління сільськогосподарським виробництвом було соціалістичне змагання. На сторінках періодичної преси друкувалися звернення партії і уряду до трудящих про розгортання масового соціалістичного змагання, матеріали про хід виконання соціалістичних зобов'язань, широко висвітлювалася боротьба за дострокове виконання усіх сільськогосподарських робіт, завдань по піднесенню тваринництва, за виконання і перевиконання планів здачі сільськогосподарських продуктів державі. У листі Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) «Про завдання районних, обласних, крайових і республіканських газет у зв'язку із збиранням врожаю і заготівлями сільськогосподарських продуктів у 1942 році» говорилося: «Завдання газет

⁸ Правда, 1943, 5 марта.

⁹ Колгоспник України, 1944, 11 квіт.

¹⁰ Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. М., 1970, с. 467.

¹¹ Колгоспник України, 1945, 11 січ.

¹² Рад. Україна, 1945, 12 січ.

¹³ Рад. Україна, 1945, 14 січ.

¹⁴ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 7, с. 418.

¹⁵ Правда, 1946, 2 марта.

¹⁶ Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.— УІЖ, 1975, № 12, с. 45.

полягає в тому, щоб ще ширше розгорнути соціалістичне змагання на селі, залучити до нього всі колгоспи, радгоспи і МТС, всі ланки, бригади і збиральні агрегати, усіх колгоспників, робітників МТС і радгоспів»¹⁷.

Забезпечення масовості і дієвості змагання було головним завданням усіх газет. «Масовість і дієвість, — писала газета «Радянська Україна», — ось чого, насамперед, треба добиватися в змаганні. Починаючи з індивідуального змагання всіх колгоспників — до змагання ланки з ланкою, бригади з бригадою, колгоспу з колгоспом, району з районом, області з областю»¹⁸.

З ініціативи редакцій обласних і республіканських газет проводилися виробничі наради з питань організації соціалістичного змагання в областях, районах і колгоспах. Наприклад, на нараді, організованій редакцією газети «Колгоспник України» в колгоспі «Комінтерн» Городищенського району Київської області (нині — Черкаська область) виступила депутат Верховної Ради УРСР М. Гнатенко. «Я впевнена, — заявила зачинателька руху п'ятисотенниць у республіці, — що старосільські колгоспники і колгоспниці високо піднімуть прапор соціалістичного змагання і по-фронтовому, долаючи всі труднощі, виростять високий урожай»¹⁹.

З метою забезпечення гласності змагання газети друкували зведення про хід виконання соціалістичних зобов'язань областями, районами, колгоспами, МТС, ланками та окремими колгоспниками. Тільки за шість місяців 1944 р. газета «Колгоспник України» помістила сім статей і повідомлень про хід соціалістичного змагання та виконання зобов'язань трактористами і трактористками Лебединської машинно-тракторної станції Сумської області²⁰.

«Правда України» надрукувала лист переможниці соціалістичного змагання серед молодіжних тракторних бригад у 1944 р. У. Коротич, в якому вона зверталася до переможниці Всесоюзного соціалістичного змагання тракторних бригад трактористки Рибновської МТС Рязанської області Д. Гармаш із закликом боротися за обробіток 2 тис. гектарів на кожний трактор²¹. Газета «Радянська Україна» розповіла про хід змагання знатної п'ятисотенниці с. Кузьмин Красилівського району Кам'янець-Подільської області (нині — Хмельницька область) Х. Байдич з ланковим колгоспу ім. Махарадзе Капського району Грузинської РСР²².

Газети сприяли здійсненню такого важливого принципу соціалістичного змагання, як моральне і матеріальне заохочення передовиків сільського господарства. Велику роль у цьому відношенні відіграла прийнята Державним Комітетом Оборони 25 квітня 1944 р. і опублікована на сторінках центральних і республіканських газет постановою «Про Всесоюзне соціалістичне змагання колгоспів, МТС, районів, областей, країв, республік за високий урожай і піднесення колгоспного тваринництва в 1944 році». Так, «Правда України» (4 серпня 1944 р.) і «Радянська Україна» (4, 15, 22 серпня 1944 р.) повідомили про переможців соціалістичного змагання і про вручення високих нагород — перехідного Червоного прапора Державного Комітету Оборони та гро-

¹⁷ О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. М., 1972, с. 223.

¹⁸ Рад. Україна, 1945, 3 берез.

¹⁹ Колгоспник України, 1944, 25 трав.

²⁰ Колгоспник України, 1944, 16, 29 черв., 8 лип., 12 серп., 4, 23 верес., 28 листоп.

²¹ Правда України, 1945, 3 марта.

²² Рад. Україна, 1945, 5 черв.

шових премій Київській області, Солонянському району Дніпропетровської і Переяслав-Хмельницькому — Київської областей.

«Радянська Україна» під рубрикою «Прапороносці соціалістичного змагання на селі»²³ 16 вересня надрукувала статті і вмістила фотографії переможців соціалістичного змагання — голови колгоспу «Перше Травня» Малодівицького району (нині — Прилуцький) Чернігівської області З. Андреевої, завідуючої тваринницькою фермою артілі «Червоний партизан» Таращанського району Київської області Г. Мовчан, свинарки колгоспу імені Комінтерну Путивльського району Сумської області П. Лабузової та інших передовиків сільськогосподарського виробництва.

Партійно-радянська преса в ці важкі для нашої країни роки була справжньою трибуною пропаганди і поширення передового досвіду трудівників сільського господарства. Творчо розвиваючи вказівку В. І. Леніна про те, що преса повинна «популяризувати і рекламувати всіма силами всякого скільки-небудь видатного місцевого працівника, ставити його за зразок»²⁴, преса систематично пропагувала передовий досвід організаторів колгоспного виробництва. Велику роль в цьому плані відіграли газети «Радянська Україна» і «Колгоспник України», в яких під рубриками «Слава тобі, жінко — трудівник і воїн»²⁵ та «Колгоспом керують жінки»²⁶, неодноразово розповідалося про досягнення колгоспів Чернігівської області, в яких майже на всіх керівних посадах, починаючи з голів колгоспів і закінчуючи ланковими, працювали жінки. В області 97 колгоспів очолювали жінки²⁷.

Газети широко пропагували досвід кращих організаторів колгоспного виробництва — голів колгоспів «Перше травня» і «Шевченко» Черняхівського району на Житомирщині Н. Заглади²⁸, яка пізніше стала Героєм Соціалістичної Праці, та М. Шашчук²⁹, а також заступника голови колгоспу ім. Леніна Бородянського району на Київщині І. Патоки³⁰.

Велику роботу по вивченню і поширенню передового досвіду проводила газета «Колгоспник України». Авторами більшості матеріалів цієї газети були бригадири, ланкові, рядові колгоспники і колгоспниці, які ділилися досвідом вирощування високих урожаїв зернових і технічних культур, розповідали про шляхи підвищення продуктивності тваринництва. Про агротехніку вирощування високих урожаїв цукрових буряків писали трудівниці села п'ятисотенниці Г. Кошова, М. Галевера, В. Сахно, В. Корницька, О. Палюк³¹ та ін.

З метою пропаганди передового досвіду редакції республіканських газет практикували проведення нарад передовиків сільськогосподарського виробництва. Так, редакція газети «Колгоспник України» разом з Яготинським райкомом партії Полтавської області в грудні 1944 р. провели нараду, на якій розглядалися питання обміну досвідом. На ній виступили переможці соціалістичного змагання на Полтавщині О. Береза та О. Кругляк, які виростили рекордний урожай цукрових буряків³². Частим гостем редакції цієї газети була Олена

²³ Рад. Україна, 1944, 16 верес.

²⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 54, с. 237.

²⁵ Рад. Україна, 1944, 8 берез.

²⁶ Рад. Україна, 1944, 16 груд.

²⁷ Рад. Україна, 1945, 7 берез.

²⁸ Правда України, 1944, 13 авг.

²⁹ Рад. Житомирщина, 1944, 2 груд.

³⁰ Правда України, 1944, 12 люля, 5 авг.

³¹ Колгоспник України, 1944, 13 трав., 13, 22 черв., 5 серп., 30 верес., 3 жовт.

³² Колгоспник України, 1944, 2 груд.

Хобта, ланкова городньої бригади колгоспу ім. Шевченка Переяслав-Хмельницького району Київської області. 63-річна колгоспниця одночасно виконувала і роботу снап-тваринника, який пішов на фронт³³. Почини, ініціатива, організаторська діяльність у масах таких комуністів, як Олена Хобта, писала «Правда України», допомогли Переяслав-Хмельницькому району завоювати Перехідний Червоний прапор Державного Комітету Оборони³⁴.

Партійна і радянська преса широко пропагувала передовий досвід кращих трудівниць села. «Рекорди т.т. Шульги Я., Кругляк О., Пармузіної А. важливі не самі по собі, — писала газета «Правда України» в передовій статті «Ключ вирішення великих завдань Нового року», — це маяки, які при умові правильної постановки масово-політичної і виробничої роботи освітять шлях завоювання виробничих успіхів багатьом тисячам трактористів та ланкових»³⁵.

Голови передових колгоспів України через газету «Правда України» звернулися із закликом до всіх голів колгоспів створити необхідні організаційно-технічні та економічні умови для високопродуктивної праці, що дасть можливість «зробити рух передових ланкових масовим, на великих колгоспних масивах поширити досвід Безсмертної, Кошової, Хобти, Бідненко, Ярмоленко та інших героїнь колгоспної праці»³⁶.

Розглянувши це звернення, Київський, Вінницький, Полтавський та інші обкоми партії зобов'язали голів колгоспів обговорити його на колгоспних зборах, а редакції обласних і районних газет надрукувати текст звернення і систематично висвітлювати досвід передовиків сільського господарства³⁷. Виконуючи це рішення, обласні газети «Київська правда» і «Зоря Полтавщини» систематично пропагували передовий досвід кращих трудівників колгоспних ланів, допомагали селянству ознайомитися з усім новим, що з'являлося в країні і республіці. «Того, чого вчора домоглися окремі працівники, можуть і повинні домогтися сотні і тисячі наших передових бригад і ланок. Це буде кращою відповіддю колгоспників на величній перемогі Червоної Армії», — писала газета «Зоря Полтавщини»³⁸.

Важливе значення в поширенні досвіду передовиків сільськогосподарського виробництва мали лекції новаторів сільського господарства. Під рубрикою «Вивчаємо досвід передовиків колгоспного села» газети «Правда України», «Колгоспник України» та обласні газети друкували лекції передовиків сільського господарства. З таким лекціями на сторінках газет виступали ланкова колгоспу ім. Петровського Броварського району Київської області П. Ярмоленко, ланка якої зібрала в 1944 р. 475 ц картоплі з гектара³⁹, М. Марцун, ланкова колгоспу м. Сталіна Дзержинського району Житомирської області, яка впростила 800 ц буряків з га⁴⁰, ланкова колгоспу «XVII партз'їзду» Верхньодніпровського району Дніпропетровської області Н. Кошик, яка впростила по 153 ц кукурудзи з гектара⁴¹, свинарка колгоспу «14 жовтня» Покрово-Багачанського району Полтавської області Є. Новак, яка удержала від кожної свиноматки по 24 ділових поросят⁴² та ін.

³³ Колгоспник України, 1944, 15 черв.

³⁴ Правда України, 1944, 3 сент.

³⁵ Правда України, 1945, 3 янв.

³⁶ Правда України, 1945, 14 фебр.

³⁷ Правда України, 1945, 6 марта.

³⁸ Зоря Полтавщини, 1945, 4 берез.

³⁹ Правда України, 1944, 15 авг., 13 окт.

⁴⁰ Рад. Житомирщина, 1945, 23 листоп.

⁴¹ Колгоспник України, 1945, 20 груд.

⁴² Колгоспник України, 1945, 7 груд.

Важливу роль у пропаганді передового досвіду і розвитку трудової активності комсомольців і молоді колгоспного села в розгляді роки відіграла газета «Молодь України». Вона широко популяризувала досвід трактористок сестер Ангеліних⁴³ і П. Новак⁴⁴, в'язальниць У. Сабокар і М. Нестерової⁴⁵.

Відзначаючи всесвітньо-історичний подвиг радянських жінок, в тому числі і жінок-селянок, які винесли на своїх плечах основний тягар відродження сільського господарства у визволених від ворога районах, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев говорив: «Коли б вдалося знайти такі терези, щоб на одну їх шальку можна було покласти воєнний подвиг наших солдатів, а на другу — трудовий подвиг радянських жінок, то шальки цих терезів, мабуть, стояли б врівень»⁴⁶.

У трудових подвигах радянських жінок з повною силою проявилася мудрість керівництва Комуністичної партії, яка, використовуючи різноманітні джерела ідейного впливу, насамперед партійну і радянську пресу, змогла мобілізувати найширші маси радянських колгоспниць на відродження сільського господарства. Пристрасне більшовицьке слово з сторінок партійно-радянської преси невпинно будило творчу ініціативу трудівниць села, надихало їх на самовіддану працю в ім'я остаточної перемоги над фашистськими загарбниками.

⁴³ Молодь України, 1945, 20 жовт., 2 листок.

⁴⁴ Молодь України, 1944, 15 серп.

⁴⁵ Молодь України, 1945, 31 лис., 7 серп.

⁴⁶ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 1, с. 131.

3 історії колгоспного будівництва

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ХОДІ ЗДІЙСНЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (1928—1932 роки)

М. Й. ЮНАК (Київ)

Зростання керівної ролі Комуністичної партії, її повсякденна багатогранна діяльність органічно пов'язані з далшим розвитком марксистсько-ленінської теорії, посиленням ідеологічної діяльності в масах. «У боротьбі за перемогу комунізму, — підкреслюється в Програмі КПРС, — ідеологічна робота стає все більш могутнішим фактором»¹.

Партія розглядає ідеологічну роботу як важливу умову успішного виконання програми комуністичного будівництва. «Велику справу — будівництво комунізму, — вказував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрі-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 103.

лості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»². А високі морально-політичні якості радянських людей формуються «насамперед цілеспрямованою, наполегливою ідейно-виховною роботою партії, всіх її організацій»³.

У концентрованому вигляді завдання комуністичного виховання трудящих в умовах зрілого соціалістичного суспільства сформульовані в рішеннях XXV з'їзду партії і постанові ЦК КПРС від 26 квітня 1979 р. «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». В цих важливих партійних документах вказано шляхи підвищення ідейного рівня та ефективності ідеологічної роботи, найголовнішим з яких є комплексний підхід до постановки всієї справи виховання: забезпечення тісного поєднання політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих.

Ідеологічна робота партії тісно пов'язана з матеріальною діяльністю людей і значною мірою впливає на неї. «Те, що ми називаємо *ідеологічним поглядом*, — писав Ф. Енгельс, — в свою чергу, справляє зворотний вплив на економічний базис і може його в певних межах модифікувати, — це мені здається само собою зрозумілим»⁴. В. І. Ленін підкреслював, що «свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, а її творить його»⁵. Цим визначається важлива роль ідеологічної роботи в мобілізації трудящих мас на втілення в життя стратегії, політики і практичних завдань партії на кожному конкретно-історичному етапі, зокрема і в досліджуваній у цьому повідомленні період — під час підготовки і здійснення суцільної колективізації сільського господарства.

В. І. Ленін відносив соціалістичне перетворення села «...до числа найтрудніших завдань соціалістичного будівництва...»⁶. Адже необхідно було вперше у світовій практиці, без будь-якого досвіду, в умовах жорстокої протидії ворогів соціалізму — куркулів, непманів, буржуазних націоналістів, троцькістів, правих опортуністів і т. д., в історично найкоротший строк здійснити корінний переворот у багатовіковому дрібногосподарному економічному укладі, у свідомості найчисленнішої і найвідсталішої частини населення — селянства: перевести мільйони дрібних селянських господарств на рейки великого механізованого колективного виробництва, заснованого на суспільній власності.

В. І. Ленін попереджав, що «...без ґрунтовної пропаганди, без роз'яснення переваг товариського землеробства, без повторення цієї думки тисячі й тисячі разів ми не можемо розраховувати, що в широких масах селянства підніметься інтерес і почнеться практичне випробування способів його проведення в життя»⁷. Підкреслюючи значення ідейно-виховної роботи для переходу селянства до колективного господарювання, Володимир Ілліч говорив, що саме «...заходами пропаганди, агітації та організованого впливу, якого ми навчилися, ми здобудемо перемогу...»⁸.

² Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1972. Т. 3, с. 275.

³ Там же.

⁴ Енгельс Ф. Конраду Шмідту, 27 жовтня 1890 р. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 395.

⁵ Ленін В. І. Філософські записки. — Повне збір. творів, т. 29, с. 179.

⁶ Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 22 червня — 12 липня 1921 р.: Тези доповіді про тактику РКП. — Повне збір. творів, т. 44, с. 6.

⁷ Ленін В. І. Промова на I з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей 4 грудня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 39, с. 351.

⁸ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад. 22—29 грудня 1920 р.; Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня. — Повне збір. творів, т. 42, с. 140.

Керуючись цими ленінськими вказівками, Комуністична партія у період підготовки і проведення колективізації посилила ідейно-виховну і культурно-освітню роботу на селі, що стало однією з важливих умов, які забезпечили успішне здійснення соціалістичного перетворення сільського господарства.

Велике значення для вдосконалення форм і методів ідеологічної діяльності мало організаційне зміцнення сільських партійних організацій. Цезавдання вирішувалося поетапно, з урахуванням особливостей періодів у здійсненні курсу партії на колективізацію сільського господарства. Є підстави розглядати два таких періоди. Перший — охоплює час з XV з'їзду ВКП(б) до осені 1929 р., коли розгорталася масова колективізація, а другий — з кінця 1929 по 1932 р., коли здійснювалася суцільна колективізація сільського господарства.

У перший період при вирішенні завдань, пов'язаних з організаційним та ідейним зміцненням сільських партосередків, значна увага зверталася на підготовку до вступу в партію батраків і біднішого селянства. ЦК ВКП(б) постійно тримав у полі зору роботу з сільською біднотою, регулярно аналізував стан справ у сільських парторганізаціях, давав конкретні рекомендації щодо його поліпшення. Особливо велика увага приділялася цим питанням після XV з'їзду партії. Зокрема, ЦК ВКП(б) спеціально вивчав і аналізував кількісний і якісний склад ряду партійних організацій України. Так, у постанові «Про стан і роботу Дніпропетровської партійної організації» (жовтень 1928 р.) Центральний Комітет партії вказав на незадовільний стан сільських партосередків, у складі яких було дуже мало батраків (лише 18 чол. на округ) і недостатня кількість селян, зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Тому ЦК запропонував окружному поліпшити роботу по прийому в партію батраків і бідноти, підвищити їх процент в організації⁹.

Реалізуючи вказівки ЦК ВКП(б), Центральний Комітет КП(б)У здійснив заходи по усуненню недоліків в організації прийому в партію. В документах республіканської наради працівників відділів по роботі на селі, що відбулася в лютому 1929 р., вказувалося на необхідність посилити ідейно-виховну роботу серед батраків і бідніших верств селянства, кращих із них готувати до вступу в партію¹⁰.

Цілеспрямована робота по підготовці кращих представників селянства до прийому у ВКП(б) забезпечила неухильне поліпшення соціального складу сільських партосередків. Серед нових членів партії значно збільшилася кількість селян від плуга. Тільки протягом 1928 р. в Київському окрузі, наприклад, їх число зросло з 73,2% до 90,8%. Завдяки цьому питома вага селян від плуга у загальному складі сільських організацій округу збільшилася з 28,8% до 32,4%¹¹. Аналогічні процеси відбувалися і в КП(б)У в цілому.

З розгортанням колективізації швидко розширювалася і зміцнювалася соціальна база зростання сільських партійних організацій. Рік-у-рік неухильно збільшувалася питома вага колгоспників у загальній кількості селян, які вступали до ВКП(б). Якщо в 1927 р. вона становила по республіці лише 2,1%, то в 1929 р. 60,6% всіх прийнятих у партію селян¹².

Поряд з організаційним зміцненням лав партії велика увага приділялася політичній освіті та ідеологічному загартуванню комуністів і

⁹ Див.: Известия ЦК ВКП(б), 1928, № 33, с. 11.

¹⁰ Див.: Комуніст (орган ЦК КП(б)У), 1929, 20, 22, 23 лют.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 26, спр. 416, арк. 81.

¹² Вісті ЦК КП(б)У, 1929, № 11, с. 1; Партактивіст, 1930, № 3—4, с. 15.

безпартійних. Форми і методи партійної освіти сільських комуністів змінювалися і вдосконалювалися з розвитком і зміцненням самих сільських парторганізацій. Уже в період розгортання масової колективізації ЦК ВКП(б) здійснив ряд заходів, спрямованих на вдосконалення мережі партійної освіти.

Відомо, що в 1927—1928 рр. основними формами партійного навчання були скорочені і нормальні школи політосвіти. В сільських партійних організаціях в основному діяли перші з них. Для поліпшення партійної освіти з осені 1928 р. замість цих форм навчання запроваджувалася єдина партійна школа, програма якої була розрахована на більш поглиблене засвоєння марксистсько-ленінської теорії у тісному зв'язку з практикою соціалістичного будівництва. Крім того, в ряді парторганізацій створювалися гуртки для вивчення поточних і господарських питань. Не менше третини часу у партійних школах і гуртках відводилося на всебічне ознайомлення слухачів з рішеннями з'їздів партії, конференцій і пленумів її ЦК¹³.

Значного поширення набули в досліджуваний період у сільських районах республіки школи-пересувки, які працювали в перервах між польовими роботами і де навчалися комуністи кількох сіл. Після закінчення програми школи переїздили в інше місце. Надаючи важливого значення цій формі політичного виховання трудящих, ЦК КП(б)У рекомендував усім слухачам мережі партійної освіти на селі відвідувати заняття у пересувних школах¹⁴.

Їх програма була розрахована на півтора місяця і передбачала роз'яснення слухачам найважливіших питань політики партії, зокрема на селі, ознайомлення їх з перевагами колективного ведення господарства.

Важливою формою ідеологічної роботи є лекційна пропаганда. Її ефективність великою мірою залежить від лекторських кадрів. У досліджуваний період сільські парторганізації не мали достатньої кількості лекторів. Тому винятково важливу роль у проведенні лекційної пропаганди на селі відігравали спеціальні агітаційно-пропагандистські групи, які періодично направлялися в сільські райони республіки Центральним Комітетом КП(б)У і окружками партії. До їх складу входили члени ЦК КП(б)У та окружкомів партії, лектори цих партійних органів, а також викладачі вузів та співробітники науково-дослідних інститутів.

Велике мобілізуюче значення мали виступи керівних діячів Комуністичної партії і Радянської держави перед широкою аудиторією, зокрема на партійних активах, сільських сходах, мітингах. У досліджуваний період велику роботу по роз'ясненню суті ленінського кооперативного плану, політики партії в галузі сільського господарства, по узагальненню і розповсюдженню уже нагромадженого на той час досвіду колгоспного будівництва проводили, зокрема, А. І. Мікоян, М. М. Шверник, Г. К. Орджонікідзе, які приїжджали в республіку, а також члени ЦК КП(б)У С. В. Косіор, В. Я. Чубар, В. П. Затонський, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, О. Г. Шліхтер та інші.

До участі в лекційній і агітаційно-масовій роботі на селі широко залучалися під час проходження практики сухачі окружних радянсько-партійних шкіл, що передбачалося програмою цих закладів. Так, згідно з програмою, затвердженою Одеським окружкомом партії, кожен

¹³ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1972. Т. 4, кн. 1, с. 541.

¹⁴ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 121, арк. 66.

практикант повинен був, по-перше, обов'язково вести пропагандистську роботу в школах-пересувках, у постійних школах і гуртках мережі парт-освіти; по-друге, читати лекції та проводити бесіди серед різних категорій селянства про найважливіші рішення партії, суть її аграрної політики в умовах здійснення колективізації сільського господарства; по-третє, подавати допомогу сільським партосередкам у плануванні всіх форм політико-масової, насамперед лекційної, роботи та підвищенні їх дієвості ¹⁵.

Постійну допомогу пропагандистсько-лекторськими кадрами подавали селу парторганізації промислових підприємств. Наприклад, улітку 1930 р. з міст у села республіки було відряджено 8762 кваліфікованих лектори ¹⁶.

У наступні роки, коли на роботу в сільські райони були направлені досвідчені партійні працівники, а в радгоспи і МТС прибули спеціалісти сільського господарства з вищою освітою, при місцевих партійних комітетах стали створюватися невеликі пропагандистсько-лекторські групи на громадських засадах. Їх члени виступали з лекціями в основному з питань поточної політики.

Позитивну роль у розгортанні лекційної пропаганди на селі відіграло створення постійних лекторських груп при обкомах партії. В 1932 р., наприклад, постійна лекторська група Київського обкому Компартії України налічувала 72 чол. До неї входили викладачі київських вузів і науково-дослідних інститутів, насамперед спеціалісти з питань аграрної політики партії. Лектори групи на замовлення сільських парторганізацій виїздили в села для читання лекцій з теоретичних, політико-господарських і міжнародних питань ¹⁷.

Вся лекційна пропаганда у досліджуваний період була спрямована на роз'яснення широким масам трудящих генерального курсу партії, конкретних завдань соціалістичного будівництва. У 1928—1932 рр. для працівників сільського господарства читалися лекції на теми: «Комунізм — наша кінцева мета», «Жовтень і селянство», «Село і місто в СРСР», «Господарський союз робітників і селян на шляху до соціалізму», «Шлях колгоспів — єдино правильний», «Організаційно-господарське зміцнення колгоспів і радгоспів» тощо.

Спеціальні лекції присвячувалися питанням індустріалізації країни, організації праці, зміцнення трудової дисципліни, розгортання соціалістичного змагання, міжнародного становища СРСР і зовнішньої політики ВКП(б), рішенням XV і XVI з'їздів партії, XVI і XVII партконференцій, пленумів ЦК ВКП(б), X і XI з'їздів КП(б)У, Всеукраїнських партконференцій. Однак у переважній більшості лекцій для селян висвітлювалися аграрні питання.

Успішне здійснення планів соціалістичного будівництва в місті і на селі було неможливим без зміцнення єдності партії, ідейного і організаційного розгрому всіх сил, що виступали проти соціалізму, як всередині партії, так і поза нею. В умовах наступу соціалізму по всьому фронту в країні загострилася класова боротьба. Капіталістичні елементи й дрібнобуржуазні кола населення, виразниками інтересів яких у партії були троцькісти і зінов'євці, праві капітулянти і буржуазні націоналісти, всіляко намагалися зберегти свої позиції.

¹⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 2400, арк. 18.

¹⁶ Демченко В. П. Борьба за коллективизацию сельского хозяйства в первые годы первой пятилетки (1928—1930 гг.). На материалах Киевщины. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. К., 1956, с. 11.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 473, арк. 214.

Все це належало роз'яснити широким масам селянства. Тому партійні комітети організовували спеціальні лекції, присвячені ленінським принципам єдності партії і розвінчання антиленінської, антисоціалістичної суті різного роду опозиціонерів. З такими лекціями виступали в основному члени агітаційно-пропагандистських груп, які направляли в села ЦК КП(б)У і окружками партії.

Однією з дійових форм агітаційно-масової роботи на селі в досліджуваній період було виділення партосередками куткових організаторів (куторгів), які прикріплювалися до певної вулиці чи частини села (кутка). Куторги виконували роль своєрідної з'єднуючої ланки між партійним осередком і селянами. Вони, як правило, добре знали мешканців свого кутка, їх погляди, настрої і запити, легше могли донести до них суть аграрної політики партії, переконати селян у необхідності колективізації сільського господарства. Вперше інститут куторгів виник у 1926 р. в Одеському окрузі¹⁸. За постановою секретаріату ЦК КП(б)У досвід одеситів був рекомендований для застосування в Харківському, Дніпропетровському, Київському, Полтавському і Мелітопольському округах, а вже наступного, 1927 р. він поширився і в інших округах республіки¹⁹. ЦК КП(б)У встановив порядок виділення куторгів, визначив їх завдання і функції. За положенням куторгами могли бути політично підготовлені члени і кандидати партії, які не займали адміністративних посад.

Інститут куторгів відіграв значну роль у згуртуванні і вихованні трудящого селянства, роз'ясненні йому суті колективізації сільського господарства. Проте в міру утвердження колгоспного ладу ця форма агітаційно-масової роботи вже не давала потрібного ефекту. По-перше, певний час на селі було таке становище, коли в межах одного кутка жили і колгоспники і селяни-одноосібники, а цілі і завдання агітаційно-масової роботи серед кожної з цих категорій населення були різними. По-друге, неухильне розширення колгоспів, де формувалися постійні колективи, створило умови для організації і проведення агітаційно-масової роботи за виробничим принципом. По-третє, зростання сільських партійних організацій, підвищення рівня політичної підготовки значної кількості колгоспних активістів давало можливість залучати до участі в цій роботі дедалі більшу кількість людей.

Окружками і райкомі партії, сільські партійні організації постійно враховували всі ці фактори. Так, у травні 1928 р. Могилів-Подільський окружком партії спеціально обговорив питання про поліпшення агітаційно-масової роботи серед селянства. Всім сільським партосередкам було запропоновано створити агітколективи у складі не менше 25 чол. При цьому підкреслювалося, що кожний агітатор має закріплюватися за певною групою будинків і використовувати як групові (бесіди, читки газет), так й індивідуальні форми роботи з метою роз'яснення внутрішньої і зовнішньої політики ВКП(б), поточних завдань колгоспів і радгоспів. Одночасно вказувалося на необхідність активного проведення агітаційно-масової роботи у польових станах в період збирання врожаю²⁰.

До складу агітколективів входили секретарі парторганізацій, керівники колгоспів і радгоспів, а також комуністи і безпартійні, що закінчили гуртки і школи системи партійної освіти.

¹⁸ Див.: Известия ЦК ВКП(б), 1926, № 10—11, с. 12.

¹⁹ Див.: Известия ЦК КП(б)У, 1926, № 3, с. 54—55; 1927, № 5, с. 7—8.

²⁰ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 31, оп. 1, спр. 433, арк. 68.

У 1928 р. виникли агітбригади, які часто називалися агітвозами, пізніше — агіткомбайнами. Їх організовували окружні і районні комітети партії в період важливих сільськогосподарських кампаній, свят. Агітвіз являв собою невеликий агітколектив, до складу якого входили лектори та учасники художньої самодіяльності, оркестр. Він був належним чином оформлений лозунгами, закликами, червоними знаменами.

Зміст агітмасової роботи в основному визначався партійними документами, що приймалися у досліджуваній період. У 1928 р., наприклад, більшість бесід, читок газет, що проводилися в селах, були присвячені роз'ясненню рішень XV з'їзду ВКП(б) і X з'їзду КП(б)У, листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б). На початку 1929 р. широко роз'яснювалися рішення XVI партконференції, завдання першого п'ятирічного плану, ленінські принципи соціалістичного змагання. У 1930 р. проводилися бесіди про постанову ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленням партлінії у колгоспному русі», про примірний статут сільськогосподарської артілі, затверджений ЦВК і РНК СРСР 1 березня 1930 р., про рішення XVI з'їзду ВКП(б) і XI з'їзду КП(б)У та ін. Значна увага приділялася роз'ясненню цілей і завдань сільгоспартілей як добровільного об'єднання селян, умов організації і оплати праці в колгоспах, прав і обов'язків колгоспників.

У проведенні ідеологічної роботи партійні організації республіки постійно спиралися на Ради, комітети незаможних селян, профспілки та інші громадські організації. Особливо велику допомогу у цій важливій справі подавав партії комсомол.

У період підготовки суцільної колективізації сільські осередки ЛКСМУ налічували близько 180 тис. чол.²¹ Діючи у багатьох селах, де ще не було створено партійних організацій, вони під керівництвом райкомів партії і райкомів комсомолу проводили активну роботу не тільки серед молоді, а й серед інших груп населення.

Під час Всесоюзного походу комсомолу за врожай, кооперування і колективізацію, розпочатого у лютому 1929 р. з ініціативи ЦК ВЛКСМ, комсомольці республіки організовували для селян лекції і бесіди, проводили екскурсії у перші колективні господарства. Комсомольсько-молодіжні збори і конференції, які повсюдно відбувалися в селах, проходили під лозунгами: «Кожний осередок створює колгосп», «Кожен комсомолец села — колгоспник», «Збільшимо врожай зернових не менш як на 10 процентів, порівняно з попереднім роком».

Особливо відзначилися в цей період комсомольці й молодь Харківщини та Волині. Вони широко пропагували на селі агромінімум знань, висвітлювали хід колективізації у стінних газетах, проводили бесіди в хатах-читальнях, брали участь у розповсюдженні серед селян державної позики, сортового насіння, дотримуючись при цьому класового принципу. Все це значною мірою сприяло своєчасному проведенню у колективних господарствах сільськогосподарських робіт²².

Активну участь у поході взяли комсомольці Драбівського району Шевченківського округу, за що ЦК ЛКСМУ нагородив райком грошовою премією в сумі 1500 крб. для підготовки й перепідготовки секретарів комсомольських осередків, пропагандистів і агітаторів²³.

²¹ Шерстюк Ф. Партійне будівництво на Україні. 1926—1929 рр. К., 1961, с. 32.

²² Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1978. с. 228—229.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 7, оп. 1, спр. 706, арк. 71.

Значну політичну і культурно-освітню роботу на селі проводили міські комсомольські організації. Вони направляли в села агіткультбригади, театри робітничої молоді, кінопересувки, влаштовували недільники по благоустрою сільських шкіл, медпунктів, хат-читалень, організовували місячники «Книга — селу»²⁴.

В ідеологічній роботі на селі партійні організації широко використовували сільські сходи, збори та конференції, що проводилися партійними і комсомольськими осередками, сільрадами, КНС та іншими громадськими організаціями. Справжньою політичною школою для трудового селянства була, зокрема, його участь у відкритих партійних зборах. Інтерес селян до справ місцевих партійних організацій був надзвичайно великим. У 1929 р., наприклад, на зборах колгоспних партосередків Одеського округу, де йшлося про підготовку до звітно-виборної кампанії, були присутні від 50 до 75% колгоспників²⁵. Це свідчило про зростання авторитету Комуністичної партії у трудящого селянства і допомагало місцевим парторганізаціям краще зрозуміти настрій мас, повести їх за собою. Селяни на власні очі бачили, як по-діловому, принципово підходять комуністи до розв'язання найважливіших питань, переконувалися, що в партії немає вищих інтересів, ніж інтереси трудящих.

Переконливою агітацією на користь колективізації були збори колгоспників, на яких підбивалися підсумки господарювання за певний період. Як правило, на них приходили і селяни-одноосібники. Збори, що їх проводили сільські Ради, КНС, також сприяли підвищенню політичної свідомості селян, пробудженню у них почуття причетності до важливих громадських справ. Активність на зборах була надзвичайно високою. Кожен прагнув не тільки висловити свою думку і ставлення до питань, що розглядалися, а й внести конкретні пропозиції. Особливо це стосується зборів, на яких йшлося про докорінну перебудову життя села — створення колективних господарств.

Важливою формою політичного виховання селянства були конференції, що проводилися окружними і районними парторганізаціями. Так, у липні—серпні 1930 р. в усіх районах Уманського округу пройшли конференції представників колгоспів, виробничих товариств, комнезамів, сільрад і жіночих рад, учасники яких заслухали доповіді про рішення XVI з'їзду ВКП(б) та про організацію праці в колгоспах, а приїхавши на місце, розповіли про це своїм односельцям²⁶.

Нерідко такі конференції проводилися безпосередньо в колгоспах, що давало можливість їх учасникам краще ознайомитися з організацією праці та життям колгоспників²⁷.

Дбаючи про постійне поліпшення ідеологічної роботи, Комуністична партія залучала до участі у цій важливій і відповідальній справі добровільні товариства, що розглядалися нею як школа громадського і культурно-політичного виховання мас, у тому числі трудівників села. У березні 1929 р. ЦК КП(б)У затвердив резолюцію «Про роботу добровільних товариств в системі масово-виховної роботи»²⁸, яка спрямовувала творчу ініціативу їх членів на розв'язання завдань, висунутих реконструктивним періодом соціалістичного будівництва і культурною ре-

²⁴ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, с. 268—269.

²⁵ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 583, арк. 25.

²⁶ Там же, спр. 595, арк. 3.

²⁷ Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 86, оп. 1, спр. 775, арк. 24.

²⁸ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. 36. документів. К., 1960. Т. 1, с. 428—432.

волюцією. Це, насамперед, стосувалося діяльності товариств на селі. «Громадське й культурно-політичне виховання наймицтва, бідноти, середняцтва, в тому числі особливо трудящої селянки, втягнення в роботу трудової інтелігенції, боротьба з відсталістю й обмеженістю селянської маси, — зазначалося в резолюції, — все це повинно знайти відбиток в роботі добровільних товариств на селі».

Виконуючи цю настанову, партійні організації на місцях звернули увагу на посилення масовості і активізацію роботи товариств «Геть неписьменність!», «Безвірник», «Друг дітей», «Друзі радянського кіно», «Друзі радіо», «Техніка — масам», Тсоавіахім, МОДР, винахідників, боротьби з алкоголем та ін.

При проведенні ідеологічної роботи партійні організації постійно враховували ленінське положення про те, що «не може бути соціалістичного персвороту, якщо величезна частина трудящих жінок не візьме в ньому значної участі»²⁹. В досліджуваний період найбільш ефективною формою організації, згуртування і виховання селянок були масові, постійно діючі делегатські збори. В середині 1929 р. в цілому по країні їх кількість на селі досягла 21 тис. Вони об'єднували 600 тис. селянських делегаток³⁰, які проходили певну політико-освітню підготовку, знайомилися з практикою роботи радянських, господарських, профспілкових організацій. Особливо зросла роль делегатських зборів у період колективізації сільського господарства.

Для посилення партійного впливу серед жінок, виховання їх у соціалістичному дусі при парткомках були організовані жіночі відділи. Їх діяльність спрямовував відділ ЦК ВКП(б) по роботі серед робітниць і селянок. Від відповідних відділів на місцях він вимагав «узяти найенергійнішу участь у проведенні агітаційної роботи серед селянок», настійно рекомендуючи при цьому враховувати місцеві умови, особливості сільського господарства того чи іншого району³¹. Жіночі відділи провели велику роботу по створенню з числа найбільш підготовлених, передових селянок широкого активу, який роз'яснював політику партії і Радянської влади на селі, розвінчував куркульську агітацію, вів боротьбу за успішне здійснення колективізації. Активістки-робітничі, що прибували з міст на допомогу селу, вносили в жіночі селянські маси пролетарську рішучість, свідомість і організованість, вели їх за собою.

1 квітня 1930 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про роботу серед колгоспниць»³². У ній відзначалося, що в умовах піднесення колгоспного руху, коли відбувається не тільки кількісне зростання членів сільгоспартілей, але й безсумнівне зрушення в настрої колгоспниць на користь колективної праці, важливо активніше залучати їх до участі у виробництві і громадсько-політичному житті, соціалістичному змаганні. Водночас парторганізаціям рекомендувалося посилити масову роботу серед колгоспниць, роз'яснювати їм можливість широкого застосування жіночої праці на всіх ділянках сільськогосподарського виробництва, приділити належну увагу агротехнічному навчанню жінок.

Керуючись цією постановою, місцеві партійні організації перебували роботу делегатських зборів, спрямовували її на масове залучення жінок до участі у колгоспних виробничих нарадах, до виконання обо-

²⁹ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді робітниць 19 листопада 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 37, с. 177.

³⁰ Известия ЦК ВКП(б), 1929, № 9, с. 1.

³¹ Известия ЦК ВКП(б), 1928, № 9—10, с. 8.

³² Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935. М., 1957, с. 373.

в'язків агро-, зоо- і ветуповноважених сіл'рад, членів правлінь колгоспів та керівників окремих галузей колективних господарств.

З утвердженням колгоспного ладу на селі з'явилися нові масові професії. Зокрема, великого значення у сільськогосподарському виробництві набула праця тваринника. Тому в постанові ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР від 30 липня 1931 р. «Про розгортання соціалістичного тваринництва» вказувалося на необхідність ретельного добору і підготовки кадрів для цієї галузі та проведення серед них багатогранної виховної роботи³³. Найбільшу популярність, особливо у молоді, навіть у дівчат, дістала професія механізатора. Серед жінок першими за кермо трактора сіли прославлені Паша Ангеліна та Олеся Кулик, а слідом за ними — тисячі інших селянок. Це було результатом великої роботи партії, яка виховувала у кожній трудівниці почуття господаря країни і своєї долі.

В роки колективізації зародилося й широко розгорнулося масове соціалістичне змагання, яке також було ефективним засобом виховання нової людини, її світогляду, свідомої дисципліни, соціалістичного ставлення до праці. Партійні організації дбали про його гласність, порівнянність результатів, можливість практичного повторення передового досвіду. З цією метою періодично підбивались і оголошувались підсумки змагання, застосовувались моральні й матеріальні засоби заохочення.

Велике значення для поглиблення змісту та підвищення ефективності змагання на селі мало укладення договорів на змагання між робітничими колективами і колгоспами. Підведення підсумків такого змагання перетворювалося у велике свято вільної праці, непорушного союзу робітничого класу і селянства.

Значна роль у вихованні трудящего селянства належала в досліджуваний період засобам масової інформації і пропаганди: пресі, радіо, кіно, тощо, які в роки здійснення колективізації набули бурхливого розвитку. Досить сказати, що разовий тираж газет у 1930 р. у республіці досяг 4,5 млн. примірників³⁴, причому найбільшим був тираж республіканської газети «Радянське село» — 600 тис. примірників³⁵.

Таким чином, у 1928—1932 рр. партія проводила багатогранну роботу по ідеологічному забезпеченню колективізації сільського господарства. В цей час поглибився зміст, урізноманітнилися форми і методи ідейно-виховної діяльності партії на селі, багато з яких пройшли випробування часом і нині в удосконаленому вигляді служать справі комуністичного будівництва.

³³ Колективізація сільського господарства, с. 391—398.

³⁴ Комуніст, 1930, 5 трав.

³⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 1, с. 660.

ПРОВІДНА РОЛЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1939—1950 рр.)

Ф. Ф. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Тернопіль)

Соціалістичні перетворення в сільському господарстві західноукраїнських областей, зокрема підготовка і проведення суцільної колективізації, дістали ґрунтовне висвітлення у працях радянських істориків¹. Проте питання організаторської й політичної діяльності Комуністичної партії по зміцненню провідної ролі робітничого класу як головної сили цих перетворень, його творчої місії по налагодженню дружби й тісного співробітництва з головним союзником — селянством на етапі залучення останнього до активного соціалістичного будівництва висвітлено ще недостатньо.

Необхідність такого аналізу зумовлюється ще й тим, що серед буржуазних і буржуазно-націоналістичних публікацій, мабуть, немає жодної, де б не заперечувався досвід здійснення робітничим класом і його партією провідної ролі в революційних перетвореннях, його інтернаціоналізм, об'єктивне прагнення до зміцнення дружби між народами. Тому показ, як трудящі селяни західноукраїнських земель шляхом кооперування за короткий час побудували нове життя, має не лише теоретичне, а й практично-політичне значення.

Після возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Радянській соціалістичній державі перед Компартією України постало важливе політичне завдання — зміцнити союз робітничого класу з трудящим селянством, яке становило абсолютну більшість населення регіону. Тільки при умові залучення його на бік робітничого класу за допомогою всіх народів Радянського Союзу можна було за короткий час ліквідувати економічну й політичну відсталість краю, вивести його на соціалістичний шлях розвитку.

Перехід бідняцького й середняцького селянства західноукраїнських земель* до колективного господарювання здійснювався на основі перевірених практикою соціалістичного будівництва в СРСР організаційних і виховних заходів, до яких насамперед належали: широка наочна пропаганда переваг машинного обробітку землі, допомога кваліфікованими кадрами спеціалістів, організаторів колгоспного виробництва з числа передових представників робітничого класу, широка шеф-

¹ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. К., 1968; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1969; Історія Української РСР. У 8-ми т. 10-ти кн. Т. 6. Українська РСР в період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921—1941 рр.). К., 1977; Т. 8, кн. 1. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945—50-і роки). К., 1979; Столяренко В. П. Боротьба Комуністичної партії за соціалістичні перетворення та дальший розвиток сільського господарства західних областей УРСР.—36. наукових праць викладачів і аспірантів каф. історії КПРС (Київськ. ун-т), 1960, № 4; його ж. Роль партійних організацій західних областей України у розвитку шефства міста над селом (1948—1950 рр.).—«УІЖ», 1962, № 1; Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. К., 1962; Черниш Й. Д. Комуністична партія України—організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР. 1939—1958 рр. Львів, 1963; Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади (1939—1958 рр.). Історико-економічний нарис. К., 1965; Юрчук В. І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.). К., 1965; Торжестово історичної справедливості. Львів, 1968; Черниш М. А. Обласна партійна організація в боротьбі за індустріалізацію м. Львова (1939—1955 рр.). Львів, 1969; та ін.

* Мається на увазі Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська разом з колишньою Дрогобицькою, Ровенська, Тернопільська і Чернівецька області.

ська діяльність міських партійних організацій. Радянська держава подавала допомогу новоствореним колективним господарствам у вигляді довгострокових кредитів, продажу на пільгових умовах мінеральних добрив, насіння, сільськогосподарських знарядь тощо.

Виконання цих заходів багатого полегшувалося тим, що в Радянському Союзі на той час уже переміг соціалізм. Країна мала потужний економічний потенціал. На озброєнні колгоспів, радгоспів і МТС тільки Радянської України в 1940 р. налічувалося близько 100 тис. тракторів, 55 тис. вантажних автомобілів, понад 33 тис. комбайнів. За кількістю й потужністю тракторний парк республіки перевершував тракторний парк Німеччини, Італії і Франції, разом узятих, а комбайнів було більше, ніж в усіх країнах Західної Європи².

Комуністична партія враховувала специфічні особливості історичного розвитку краю. За капіталістичного ладу селяни жили тут в умовах хронічного малоземелля, часто змушені були виїжджати на заробітки до Канади, Аргентини, США та інших країн з тим, щоб повернувшись, купити ділянку землі. Лише за період з 1925 по 1938 р. з колишньої Західної України за кордон виїхало понад 344 тис. чол.³ Аналогічне становище склалося й на Закарпатті та Буковині. Сильні приватновласницькі тенденції створювали певні труднощі в справі колективізації сільського господарства краю.

Характерною рисою возз'єднаних областей була їх економічна й культурна відсталість. Більшість селянських господарств не мали коней. У Львівській області, наприклад, 45,4% господарств були безкінними, 40% — мали по одному коню. У Чернівецькій області на 1 січня 1941 р. не мали коней 69,3% селян⁴. Тому вони сіяли зерно вручну, користувалися дерев'яними бородами і навіть сохами. Врожаї становили 9—10 центнерів з гектара. Більше половини сільського населення, а жінки майже всі були неписьменними.

Крім того, доводилося долати запеклий опір куркульства, а також залишків інших експлуататорських класів та банд українських буржуазних націоналістів.

Певні труднощі в проведенні соціалістичних перетворень у перші роки після возз'єднання, в тому числі й на селі, були викликані нестачею місцевих кадрів, які можна було б використати на керівній роботі в партійних, радянських та сільськогосподарських органах, низьким рівнем розвитку промисловості, яка лише починала розвиватися на новій технічній основі, а також нечисленністю робітничого класу.

З перших днів після возз'єднання, керуючись принципами ленінської національної політики, враховуючи конкретні історичні умови, в яких проходили соціалістичні перетворення в західноукраїнських областях, Комуністична партія і Радянський уряд розгорнули в краї велику організаційську і політико-виховну роботу. Її очолили обласні, міські й районні комітети партії. На основі постанови ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. «Про створення первинних партійних організацій і оголошення прийому в партію в західних областях УРСР» до лав ВКП(б) залучалися найбільш активні, політично свідомі представники робітничого класу, трудового селянства та інтелігенції. В 1941 р. на території возз'єднаних областей діяло 3375 первинних партійних організацій, що

² См.: Щербинский В. В. Советская Украина, М., 1977, с. 26.

³ З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: 36 документів і матеріалів. К., 1976, с. 4.

⁴ Львівський обласний державний архів, ф. Р-221, оп. 2, спр. 133, арк. 2; Чернівецький обласний державний архів, ф. Р-3, оп. 1, спр. 66, арк. 74; спр. 65, арк. 2.

об'єднували 40 416 комуністів⁵. Вони стали організаторами перших соціалістичних перетворень у сільському господарстві.

Актом великої історичної ваги була конфіскація в краї поміщицьких, монастирських, церковних та осадницьких земель з передачею їх у безплатне користування біднякам і середнякам. Вже в 1939—1940 рр. селянам возз'єднаних західноукраїнських земель було передано понад 2,5 млн. га землі, велику кількість худоби, посівного матеріалу, сільськогосподарського реманенту, мінеральних добрив, кредитів тощо⁶. Землю одержали понад 800 тис. безземельних і малоземельних селянських господарств⁷.

XV з'їзд Компартії України, що відбувся у травні 1940 р., зобов'язав партійні організації західних областей республіки «всіляко допомогати біднякам у піднесенні їх сільського господарства, сприяючи всім бажаючим біднякам і середнякам вступити в колгоспи, тому що це — єдиний шлях врятування від злиднів»⁸. З'їзд вказав на важливість вдумливого й конкретного керівництва молодими колгоспами, радгоспами і МТС. Зверталася серйозна увага на роботу з місцевим активом, який згуртувався навколо партії в дні підготовки і проведення виборів до Народних Зборів та виборів депутатів до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР.

У листопаді 1940 р. Пленум ЦК Компартії України обговорив питання про діяльність Львівського й Ровенського обкомів партії. Перед партійними організаціями всіх областей було поставлено вимогу рішучого посилення агітаційно-політичної роботи серед трудящого селянства по переконанню його в перевагах колективного господарства перед господарством одноосібним. «Кожний комуніст, який працює в західних областях УРСР, — підкреслювалося в рішеннях Пленуму, — повинен вважати роботу в масах своїм найважливішим завданням»⁹.

Перехід на індустріальні методи виробництва розгорнувся в возз'єднаних областях ще до початку Великої Вітчизняної війни. Велику роль у машинізації сільського господарства краю у 40-х роках відіграли МТС. Колективи Харківського, Сталінградського, Челябінського тракторних, Ростовського, Брестського й Ташкентського заводів сільськогосподарського машинобудування, а також інших підприємств, що виготовляли сільськогосподарську техніку, ставали на ударну вахту, відправляли трактори, комбайни, плуги, сівалки, молотарки, мінеральні добрива для молодих областей Радянської України. У червні 1940 р. лише Харківський тракторний завод ім. Орджонікідзе відправив для МТС і радгоспів західних областей України та Білорусії 700 тракторів¹⁰. За короткий час у західних областях УРСР було створено 182 МТС, у яких налічувалося близько 2000 тракторів¹¹.

В середині 1940 р. трудящі краю створюють перші колгоспи, стають на випробуваний радянським селянством шлях колгоспного будівництва. На 1 червня 1941 р. їх було організовано 2589. Вони об'єднали 13% усіх селянських господарств¹².

⁵ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, с. 477.

⁶ Замлинський В. О. З вірою у перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України 1941—1944. К., 1976, с. 19.

⁷ Історія Української РСР, т. 6, с. 512.

⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2-х томах. К., 1976. Т. 1, с. 948.

⁹ Там же, с. 953, 956.

¹⁰ См.: Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933—1941: Сб. документов и материалов. В 2-х частях. К., 1977. Ч. II, с. 150.

¹¹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 477.

¹² Див.: Івасюта М. К. Назв. праця, с. 67.

Віроломний напад гітлерівської Німеччини тимчасово перервав процес соціалістичних перетворень у народному господарстві краю. Війна завдала йому великих збитків. Після визволення від фашистських окупантів постало завдання відродження й одночасного продовження процесу соціалістичного перетворення сільського господарства. Успішно розв'язати його можна було лише шляхом зміцнення партійного керівництва, посилення провідної ролі робітничого класу в колективізації селянських господарств та організаційно-господарському зміцненні молочних колгоспів.

Тому кількісне і якісне зростання партійних організацій було в перші повоєнні роки предметом особливої уваги Комуністичної партії. ЦК ВКП(б) подавав велику допомогу кадрами досвідчених комуністів, які приїздили на постійну роботу із східних областей Радянської України та інших республік. Лише з часу визволення і до кінця 1945 р. в західні області України було направлено 22 400 членів і кандидатів у члени партії¹³.

З перших днів після визволення від фашистської окупації робітничий клас активно включився у відбудову зруйнованих окупантами МТС і забезпечення їх машинами. В лютому 1944 р. робітники 110 заводів і фабрик України звернулися до всіх колективів промислових підприємств Радянського Союзу із закликом подати всебічну допомогу машинно-тракторним станціям визволених від окупантів районів у відновленні їх діяльності і підготовці механізаторських кадрів¹⁴. Особлива увага приділялася тим областям, де ще не завершилася колективізація сільського господарства.

Колективи заводів і фабрик гаряче відгукнулися на цей заклик. Вони направляли бригади спеціалістів для ремонту тракторів та інших сільськогосподарських машин, виділяли матеріали й інструменти, виготовляли на своїх підприємствах запасні деталі й вузли машин, відправляли верстати, обладнання, електродвигуни, дефіцитні будівельні матеріали. Зусиллями робітничого класу промисловість з кожним роком нарощувала випуск нових тракторів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин. Все це вимагало значних матеріальних і фінансових витрат, які можна було здійснити лише в умовах великого промислового виробництва.

Обкоми, міськкоми і райкоми партії проводили велику організаційну діяльність по залученню робітничого класу до розгортання масово-політичної роботи на селі.

27 вересня 1944 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР»¹⁵. У ній вказувалося на помилки, допущені партійними організаціями, зокрема на повільні темпи і організаційну слабкість розгортання масово-політичної роботи на селі, недостатнє використання факту повернення трудящим селянам землі, якою наділила їх Радянська влада, низький рівень ідейно-політичної боротьби проти ворожих дій українських буржуазних націоналістів, недооцінку ідейно-виховного впливу радянської періодичної преси. Постанова стала програмою дій для комуністів на найближчий період.

Практичне керівництво зміцненням провідної ролі робітничого класу серед трудящого селянства західних областей республіки здійснювала

¹³ Див.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. У 3-х томах. К., 1969. Т. 3, с. 163.

¹⁴ Там же, с. 216.

¹⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1971. Т. 6, с. 124—129.

Комуністична партія України. При уряді УРСР було створено Раду допомоги західним областям, а в грудні 1945 р. при ЦК КП(б)У — відділ по західних і Закарпатській та Ізмаїльській областях УРСР з метою подання їм постійної практичної допомоги. У західні області направлялися кадри досвідчених партійних, радянських і господарських працівників.

Мобілізуючи трудящих республіки на успішне виконання плану четвертої п'ятирічки, ЦК Компартії України постійно тримав у полі зору питання всебічної допомоги робітничого класу селянам західних областей. Вони регулярно обговорювалися на пленумах ЦК, були піддані детальному аналізу на XVI з'їзді Компартії України в січні 1949 р. Велика увага приділялася технічному оснащенню сільського господарства, посиленню виховної роботи з керівними кадрами, що висувалися з місцевого населення, розгортанню шефської допомоги робітничих колективів.

У перші післявоєнні роки не ставилося завдання форсувати колгоспне будівництво, оскільки для цього ще не було створено необхідних об'єктивних і суб'єктивних передумов. Треба було підвести під сільське господарство міцну технічну базу, підготувати достатню кількість кваліфікованих кадрів, розгорнути в широких масштабах пропаганду реальних переваг колгоспного виробництва. Водночас не можна було і відкладати справу з кооперуванням селянства, особливо враховуючи ту обставину, що народне господарство західних областей мало розвиватися в єдиному комплексі соціалістичного господарства Радянського Союзу.

Завдяки організаторській роботі партійних організацій вже в 1946 р. в усіх районах відновили свою діяльність МТС і подали допомогу в обробітку землі понад 100 тис. індивідуальних господарств¹⁶. Створення МТС розпочалося в Закарпатській області. На селі формувалася новий загін робітничого класу — сільські механізатори, які багато зробили для створення земельних громад, організації супряг, зерноочисних пунктів тощо. Під керівництвом партійних організацій вони провели велику роботу по створенню колгоспів, нерідко самі подаючи ініціативу вступу до них. В міру нарощування технічної оснащеності МТС зростала кількість сільських механізаторів, збільшувався їх вплив на сільськогосподарське виробництво.

На кінець 1950 р. в західних областях України працювало 237 МТС. Робітничий клас забезпечив їх потужною технікою. В той час у Радянському Союзі почали випускати трактори ще й Володимирський, Алтайський, Липецький та Мінський заводи. 10 підприємств країни постачали комбайни. Машинний парк загалом налічував понад 15 тис. тракторів, 600 зернових комбайнів, близько 5,5 тис. вантажних автомобілів¹⁷. Обсяг сільськогосподарських робіт, що виконувалися в 1950 р. державними сільськогосподарськими підприємствами в колгоспах, у 9 разів перевищував рівень 1940 р.¹⁸

Через МТС, які служили матеріально-технічною базою колгоспного виробництва, робітничий клас здійснював політичний і організаційний вплив на селянство. Машинно-тракторні станції були могутнім знаряддям диктатури робітничого класу в справі розвитку соціалістичних відносин у західноукраїнському селі, формування товариськості й колек-

¹⁶ Див.: Юрчук В. І. Назв. праця, с. 139.

¹⁷ См.: Союз создателей нового общества: Краткий очерк истории союза рабочих и крестьян (1917—1977). М., 1979, с. 206; Історія Української РСР, т. 8, кн. I, с. 86.

¹⁸ Народне господарство Української РСР: Статист. зб. К., 1957, с. 321, 336.

тивізму. Для поліпшення діяльності їх партійних організацій, а також для розгортання політичної й виховної роботи серед трактористів, комбайнерів та інших працівників липневий (1947 р.) Пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення запровадити в кожній МТС посаду заступника директора по політичній частині¹⁹.

13 грудня 1949 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про організацію політвідділів при МТС західних областей УРСР». Для роботи в них Центральний Комітет Компартії України направив понад 1700 партійних працівників — у переважній більшості представників робітничого класу, які мали великий досвід керівної роботи²⁰. Політвідділи МТС були партійними органами, що здійснювали керівництво партійними й комсомольськими організаціями самих станцій та колгоспів, що вони їх обслуговували. МТС стали центрами політичного впливу на широкі маси трудящих селян, провідниками ідей Комуністичної партії, робітничого класу.

Використовуючи досвід аналогічної роботи в 30-х роках, політвідділи МТС зосередили свою увагу на кількісному і якісному зростанні та організаційному зміцненні партійних організацій МТС і колгоспів, посиленні авангардної ролі комуністів-механізаторів на виробництві, залученні жінок до активної участі в колгоспному будівництві. Завдяки їх діяльності набули значного поширення такі форми роботи, як індивідуальне, позмінне й бригадне соціалістичне змагання, конкурси на кращу бригаду, вручення перехідних червоних прапорів і вимпелів кращим бригадам та ланкам, занесення передовиків виробництва на дошки пошани.

Політвідділи МТС подавали велику допомогу партійним і радянським органам у налагодженні трудової дисципліни колгоспних мас, у боротьбі за піднесення врожайності, розвиток громадського тваринництва, у доборі й вихованні кадрів механізаторів. При кожній МТС діяли агітколективи, члени яких регулярно виступали з лекціями і бесідами в сільських клубах, на фермах, у бригадах. Так, у 1950 р. тільки працівниками політвідділів МТС Ровенської області було прочитано в селах 1957 лекцій і доповідей. Агітколективи в селах Ровенщини налічували у своєму складі 432 лекторські групи, в яких працювали 18 436 агітаторів²¹.

Завдяки зусиллям Комуністичної партії й робітничого класу на селі відбувалася радикальна перебудова основ землеробства. Селяни дедалі більше переконувалися в ефективності машинного обробітку землі. Сталися глибокі зміни в їх свідомості, у ставленні до віками вироблених устоїв. У другій половині 1948 р. для селян західних областей було організовано ряд екскурсій до колгоспів східних районів республіки. Вони відвідали також великі промислові підприємства у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі, переймали досвід соціалістичної організації праці в промисловості, зустрічалися з робітниками, знайомилися з умовами їх життя. Повернувшись додому, селяни розповідали про свої враження, що також справило вплив на перехід до соціалістичного способу господарювання.

Організаторська робота Комуністичної партії по мобілізації робітничого класу на технічне оснащення колективних господарств західних

¹⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6, с. 259.

²⁰ Див.: Історія Української РСР, т. 8, кн. I, с. 87.

²¹ Див.: Радянська Ровенщина. 1939—1959: Документи й матеріали. Львів, 1962, с. 272—273.

областей республіки була лише одним із важелів, за допомогою якого зміцнювалася його провідна роль у соціалістичній перебудові сільського господарства. Для управління технікою потрібні були досвідчені кадри. У зв'язку з розширенням діяльності МТС, організацією нових колгоспів і радгоспів, виникла велика потреба насамперед у керівних кадрах — директорах МТС, головних механіках, інженерах, завідуючих майстернями, бригадирах тракторних бригад. Не вистачало керівників радгоспів, працівників сільськогосподарських органів, а також великої кількості трактористів, комбайнерів, мотористів, шоферів та інших спеціалістів. І тут на допомогу прийшов робітничий клас.

Комуністична партія і Радянський уряд провели велику організа-торську роботу по плановому забезпеченню возз'єднаних республік і областей, у тому числі й західних районів України, спеціалістами різного профілю, значною мірою за рахунок ентузіастів з робітничого класу східних областей УРСР та інших республік. Вже до середини 1946 р. туди прибули 3707 чол.²² А за роки четвертої п'ятирічки Комуністична партія і Радянський уряд направили в західні області близько 19 тис. спеціалістів²³.

Партійними організаціями проводився ретельний добір керівних кадрів для краю. У першу чергу туди відправлялися ентузіасти-комуністи, ті, хто добровільно виявив бажання переїхати на постійне проживання в західні області і включитися в активну допомогу селянам. При цьому враховувалися ділові якості, політична грамотність, організаторські здібності, досвід роботи з людьми. Кандидатури, рекомендовані на керівну роботу в МТС, земельні органи, а також механізаторами, обговорювалися на партійних і комсомольських зборах, в робітничих колективах.

Нагромаджений Комуністичною партією досвід проведення суцільної колективізації в 30-х роках свідчив, що допомога кадрами спеціалістів з інших областей у масовому масштабі є тимчасовим заходом. Паралельно треба було прискореними темпами розв'язати питання виховання керівних кадрів і спеціалістів з місцевого населення. З цією метою створювалися школи механізації, різноманітні курси по підготовці кадрів масових професій при МТС. В партійних і радянських органах велася робота по забезпеченню цих шкіл досвідченими вчителями. В містах і районних центрах відбиралися кращі виробничники — робітники, інженерно-технічні працівники — для проведення занять у школах механізаторів та на курсах. Лише за період з 1944 по 1948 р. у західних областях було підготовлено 17,7 тис. механізаторів²⁴.

Велика увага приділялася партійними організаціями питанням підготовки спеціалістів високої кваліфікації. При активній допомозі робітничого класу в західних областях республіки було відкрито 47 вищих і середніх (одно- та дворічних) сільськогосподарських навчальних закладів та шкіл²⁵. Після закінчення середніх шкіл молодь продовжувала вчитися в технікумах, сільськогосподарських і технічних вузах східних областей України та інших республік Радянського Союзу.

Таким чином, допомога робітничого класу дала змогу за короткий час успішно розв'язати питання підготовки кваліфікованих кадрів для колгоспного виробництва, в результаті чого ще більше зміцнили зв'язки робітників і селян, посилювався вплив робітничого класу на трудяще селянство.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 93, арк. 5.

²³ Див.: Історія Української РСР. У двох томах. К., 1967. Т. 2, с. 581.

²⁴ Див.: там же.

²⁵ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, с. 567.

Однією з важливих форм посилення провідної ролі робітничого класу в підготовці і проведенні колективізації селянських господарств було шефство робітників промислових підприємств міст. Відповідальність за організацію шефської роботи було покладено на партійні органи. Завдання полягало не лише в тому, щоб налагодити допомогу селу в зміцненні матеріально-технічної бази, ремонті сільськогосподарської техніки, постачанні верстатами, різноманітним обладнанням, а й у передачі селянам виробничого досвіду, нагромадженого в промисловості, культури виробництва, форм і методів піднесення продуктивності праці, що мало важливе ідейно-виховне й політичне значення.

Розглядаючи питання «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих міста й села» травневий (1949 р.) Пленум ЦК Компартії України відзначив велику роль постійної шефської допомоги селу з боку підприємств, міських організацій та установ і зобов'язав «міські партійні організації розглядати шефство над селом як найважливішу частину своєї роботи, як один з проявів провідної ролі міста в справі дальшого розвитку культури й освіти на селі»²⁶.

Міські партійні організації західних областей широко використовували нагромаджений партією досвід шефської роботи. Під їх керівництвом у роки четвертої п'ятирічки на постійну і тимчасову роботу в села виїжджали бригади робітників, які допомагали згуртовувати сільський актив, комсомольські й партійні організації, передавали селянам досвід проведення соціалістичного змагання. Вони ремонтували сільськогосподарський реманент, споруджували тваринницькі приміщення, брали участь у створенні земельних громад, супруг, землевпорядкуванні, навчали сільську молодь нових професій, допомагали електрифікувати села, організовувати колгоспи й налагоджувати їх роботу. У Закарпатській області, наприклад, робітники Великобичківського лісохімкомбінату подали допомогу у створенні колгоспів у селах Нижня Апша, Великий Бичків, робітники Солотвинських соляних шахт — у Білій Церкві, Середньому Водяному та Солотвині²⁷. Колектив робітників Ужгородської електростанції допоміг електрифікувати 8 сіл²⁸. У 1948 р. у Львівській області завдяки шефській допомозі було електрифіковано 27 сіл, 39 колгоспів, 2 радгоспи і 25 МТС. 42 колгоспи мали електрифіковані токи для молотби²⁹.

Інтернаціоналізм, відданість комуністичним ідеалам, організованість, непримиренність до буржуазної ідеології і моралі, дисциплінованість і колективізм робітників служили прикладом для селян. Посланці партійних організацій міст часто виступали в селах з доповідями, у яких роз'яснювали внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії і Радянської держави, розповідали про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, життя і революційну діяльність В. І. Леніна. Шефи подавали допомогу в оформленні наочної агітації, розгортанні клубної роботи, випуску стінгазет, комплектуванні бібліотек, створенні гуртків художньої самодіяльності. В. І. Ленін писав, що «встановити зносини між робітниками міста і працівниками села, встановити між ними ту форму товарищескості, яка між ними може бути легко створена, — це наш обов'язок, це одне з основних завдань робітничого класу, який

²⁶ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 2, с. 313.

²⁷ Див.: Гранчак І., Міщенко Н., Пальок М. Робітництва горде ім'я. Ужгород, 1976, с. 83.

²⁸ Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. К., 1969, с. 99.

²⁹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 374, арк. 19.

стоїть при владі»³⁰. Цією лєнінською настановою керувалися міські партійні організації західних областей України, проводячи шефську роботу на селі.

У 1948 р. на пленумах міськкомів партії західних областей було розглянуто питання про посилення шефства над колгоспами. Міські партійні організації зміцнювали зв'язки з сільськими райкомами, планово закріплювали за підприємствами колгоспи, вивчали їх потреби, особливості й подавали практичну допомогу в їх організаційно-господарському зміцненні. В разі необхідності поєднувалися зусилля кількох підприємств. Урізноманітнювалися форми й методи шефської роботи. Крім участі в сівбі, збиранні врожаю, підприємства допомагали транспортом, виділяли метал, брали участь у виготовленні технічної документації, механізували тваринницькі ферми, організовували майстерні по ремонту техніки. Так, у 1950 р. підприємства і установи Львова здійснювали шефство над 712 колгоспами і 32 МТС області³¹.

Дійовою формою шефської допомоги міських партійних організацій було відрядження комуністів і комсомольців з міст і районних центрів на тимчасову або постійну роботу в села. Особливо значного поширення ця форма набула у зв'язку з переходом до масової колективізації. На січень 1947 р. в сільському господарстві західних областей працювали 2450 членів і 448 кандидатів у члени ВКП(б)³², що в середньому становило 370 комуністів на одну область.

ЦК ВКП(б) поставив перед Компартією України завдання зміцнити сільські партійні організації за рахунок комуністів з міст і районних центрів, а також за рахунок прийому в партію найбільш передових, відданих Радянській владі сільських активістів. В результаті роботи, проведеної міськими партійними організаціями, у 1948—1950 рр. спостерігалось значне кількісне і якісне зростання сільських, зокрема колгоспних партійних організацій, посилювався їх вплив на селянство. Багато комуністів-робітників промислових підприємств міст добровільно виявили бажання переїхати в села. Так, протягом двох названих років зі Львова і райцентрів області на постійну роботу в села виїхали 1178 комуністів, серед них понад 750 посланців робітничого класу³³. Міські та районні партійні організації Тернопільщини направили в села 981 комуніста³⁴. До середини 1949 р. в Закарпатській області з міст і окружних центрів виїхали в села 382 комуністи³⁵. До кінця 1948 р. Чернівецька міська партійна організація послала на постійну роботу в села 250 комуністів³⁶. Одночасно проводився прийом до партії сільського активу. В результаті кількість комуністів на селі різко зросла. Вже на 1 січня 1949 р. в сільських районах західних областей УРСР працювали 37 965 членів КПРС, безпосередньо в селах діяли 1128 первинних партійних організацій³⁷.

³⁰ Ленін В. І. Сторінки з щоденника: 2 січня 1923 р.—Повне зібр. творів, т. 45, с. 349—350.

³¹ Див.: Івасюта М. К. Назв. праця, с. 135.

³² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 2884, арк. 2, 5, 7, 13, 17, 19, 21, 25.

³³ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 432, арк. 107—108; Вільна Україна, 1950, 22 лют., 30 листоп.

³⁴ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1 оп. 1, спр. 304, арк. 5; оп. 7, спр. 124, арк. 7, 8.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 84, спр. 78, арк. 8, 9.

³⁶ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 970, арк. 44.

³⁷ Богодист І. П. Соціалістична перебудова західноукраїнського села.— «УІЖ», 1957, № 2. с. 72.

Міські партійні організації широко практикували тимчасові поїздки комуністів і комсомольців для подання шефської допомоги. Про масштаби цієї роботи свідчить такий приклад. Лише протягом 1948 р. в села області тільки зі Львова виїжджали 10 тис. комуністів і комсомольців³⁸. Саме в той час замість територіальних сільських створювалися виробничо-колгоспні партійні організації. Велику допомогу в цій справі подали робітники-комуністи.

Велика організаторська й ідейно-виховна робота партійних організацій, їх діяльність по зміцненню провідної ролі робітничого класу, величезна всебічна допомога, яку подавали західним областям України і всій Українській Радянській Соціалістичній Республіці Комуністична партія і Радянський уряд, всі народи багатонаціональної соціалістичної держави і особливо великий російський народ, через короткий час дали свої результати. Переконавшись у великих перевагах колгоспного господарства над одноосібним, ламаючи з допомогою робітничого класу жорстокий опір куркульства, банд українських буржуазних націоналістів, трудяще селянство з другої половини 1948 р. почало масово, добровільно об'єднуватися в колгоспи, ставати на соціалістичний шлях господарювання. Квітневий (1950 р.) Пленум ЦК КП(б)У, обговорюючи питання про заходи по дальшому політичному й організаційно-господарському зміцненню колгоспів Львівської і Волинської областей, у своєму рішенні, зокрема, зазначив: «У даний час в основному здійснена суцільна колективізація сільського господарства західних областей»³⁹.

Завершення колективізації селянських господарств у західних областях України відкрило необмежені можливості для бурхливого розвитку на соціалістичній основі сільськогосподарського виробництва, для неухильного зростання матеріального добробуту й культурного рівня колгоспного селянства.

³⁸ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 596, арк. 223.

³⁹ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 2, с. 819.

* * *

АГРАРНИЙ КАПІТАЛІЗМ У РОСІЇ І СТОЛИПІНСЬКА ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА

А. З. БАРАБОЙ (Київ)

Як відомо, важливим показником ступеня зрілості капіталізму в дореволюційному російському селі є чисельність найманих сільськогосподарських робітників.

Свого часу відомий радянський економіст і статистик С. Г. Струмлінін встановив, що за переписом 1897 р. в Росії налічувалося 4106,2 тис. постійних і 1736,8 тис. сезонних сільськогосподарських робітників¹ — загалом 5 млн. 843 тис. чол. На жаль, вчений не звернув уваги на те, що перепис проводився взимку, в січні, коли переважна більшість сезонних та поденних, а також, мабуть, і частина постійних сільськогосподарських робітників перебували вдома, у власному мізерному обійсті. Тому переписувачі, звичайно, за-

¹ Наемный труд в сельском хозяйстве. М., 1926, с. 8.

писали їх як селян, а не як робітників. Інші статистики — І. Г. Дроздов і Б. П. Кадомцев — врахували цю обставину і переконливо довели, що дані перепису 1897 р. про найманих сільськогосподарських робітників є применшеними².

В «Материалах высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 год благосостояния сельского населения среднестебельских губерний» зазначено, що в 1900 р. на місцевих землеробських заробітках по найму працювали 3770,7 тис. чол., відхожих заробітках — 3775,9 тис., а на кустарних, ремісничих та інших — 4618,8 тис. чол. і що більшість відхідників у чорноземній смузі (де їх налічувалося 1648,5 тис.) і значна частина в нечорноземній працювала по найму саме в сільському господарстві³. Однак у 1908 р. В. І. Ленін у праці «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття», глибоко дослідивши економіко-статистичну літературу, встановив, що в 1898 р. одних лише відхожих землеробських найманих робітників налічувалося в Росії близько 3,6 млн. чол.⁴.

Що ж до осіб, зайнятих кустарними, ремісничими та іншими роботами, тобто дрібними селянськими промислами, то, як неодноразово відзначав В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії», серед них також було чимало найманих робітників. Володимир Ілліч склав детальну зведену таблицю даних про дрібні селянські промисли Московської губернії, очевидно вважаючи, що при відсутності загальноросійських даних ця таблиця може мати загальне — прикладне — значення. З неї видно, що з 11 833 працівників тридцяти семи промислів 6869 чол., або 58,05%, були найманими робітниками⁵. Це дає підставу віднести 58% усіх зайнятих селянськими промислами осіб до сільських пролетарів і напівпролетарів. Від 4618,8 тис. чол. це становить 2678,8 тис. Чи не найбільшим загоном у цій групі трудящих були селяни-бідняки, які побічно працювали пічниками, теслярами, мулярами, склярами, землекопами, штукатурами і яких на рубежі XIX—XX ст. в Росії налічувалося 469 тис. чол.⁶ Дехто може заперечити, що в питанні про розвиток аграрного капіталізму слід брати до уваги лише сільськогосподарських робітників. Подібне твердження слід рішуче відхилити. Адже вирішальним суспільним критерієм є не професія людини, а її соціальна приналежність (працює вона по найму, чи є дрібним господарем, чи, може, капіталістом). У цьому зв'язку зазначимо також, що В. І. Ленін поряд з термінами «сільськогосподарські робітники», «землеробські робітники» широко вживав термін «сільський пролетаріат».

Таким чином, чисельність усіх сільських пролетарів та напівпролетарів Росії, ядром яких були саме землеробські робітники, становила наприкінці XIX ст. більш як 10 млн. чол. (3770,7 тис. + 3,6 млн. + 2678,2 тис. + 2678,3 тис.).

Безпосередніх цифрових даних про кількість сільського пролетаріату і напівпролетаріату Росії кінця періоду імперіалізму в нас

² Дроздов И. Г. Один из наших больных сезонных вопросов. — Киевская мысль, 1911, № 91; Кадомцев Б. П. Профессиональный и социальный состав населения Европейской России по данным переписи 1897 года. СПб., 1909, с. 48—49.

³ Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 год благосостояния сельского населения среднестебельских губерний. СПб., 1904, Ч. I, с. 361.

⁴ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 17, с. 105.

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 3, дод. I після с. 568.

⁶ Див.: Там же, с. 505; Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии..., с. 464.

немає, оскільки нового загального перепису населення між 1897 і 1917 роками в країні не проводилося. Однак цілий ряд непрямих економіко-статистичних відомостей, багатющий узагальнюючий матеріал, який міститься в працях В. І. Леніна, свідчать про те, що за два передреволюційні десятиріччя вона зросла більш як у півтора раза. Так, у праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін писав: «Суспільно-економічна обстановка, в яку поставлено сучасне російське селянство, є товарне господарство... Селянин цілком підпорядкований ринкові...»⁷. А, як відомо, навіть просте товарне виробництво сприяє розшаруванню селянства та інших дрібних товаровиробників на заможних і бідних, породжує і прискорює розвиток капіталізму. Ще в пореформений період багато поміщиків почали переходити від панщинного господарства до капіталістичного, а в період імперіалізму вони одержали через Селянський та інші банки величезні суми грошей, частину яких витрачали на придбання сільськогосподарської техніки та інвентаря і перетворення своїх маєтків на великі капіталістичні хліборобські підприємства.

Довів сільськогосподарських знарядь і машин з-за кордону та виробництво їх всередині країни лише з 1906 по 1912 р. включно збільшилися в 3,4 раза⁸, причому майже всі вони були придбані куркулями та поміщиками. Швидко зростали посіви і валовий збір трудомістких сільськогосподарських культур. Так, у 1911—1915 рр. картоплі було зібрано на 30%, цукрових буряків — на 46%, а олійних культур — на 65% більше, ніж у 1901—1905 рр.⁹ Поступово посилювалася роль Росії на світовому капіталістичному ринку. Тільки в 1909—1913 рр. експорт країни був у 5,5 раза, а довіз у 4,3 раза більшим, ніж у 1861—1870 рр.¹⁰. У середньому 42—45% експорту становив хліб, вивіз якого ставав дедалі більшим. Усе це сприяло прискоренню процесу розшарування селянства, зростанню аграрного капіталізму в Росії. «Весь світовий капіталізм,— писав В. І. Ленін,— вся сила міжнародного обміну, вся міць мільярдних капіталів буржуазії всіх країн тягне за собою Росію, вигодовує і підтримує її буржуазію і в місті і на селі, в тому числі всередині общини»¹¹.

Володимир Ілліч неодноразово вказував, що «завдяки новій (столипінській,— А. Б.) аграрній політиці, значно швидше, ніж раніше, зростає селянська буржуазія»¹². За даними 10 повітів різних губерній Росії, внаслідок столипінської реформи кількість господарств, у яких застосовувалася наймана праця, зросла на 36%. У Полтавській губернії після проведеного «землевпорядкування» на общинний селянський двір у середньому припадало 7,7, а на хутірський — 26,7 десятин землі, в Уфимській — відповідно 16 і 25,5 десятин, у Казанській — 6,1 і 16,7 десятин¹³. По Троцькому повіту Віленської губернії до землевпорядкування налічувалося 15,9% великих селянських господарств, а після його проведення — 25,5%; середніх господарств було, відповідно, 69,8% і 59,1%, а дрібних і пролетаризованих — 14,3% і 15,4%¹⁴. «Поміщики і куркулі зганяють з

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 158.

⁸ Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. М., 1963, с. 426.

⁹ Там же, с. 426—427.

¹⁰ Большая Советская Энциклопедия, изд. 2, т. 8, с. 285.

¹¹ Ленін В. І. Землевпорядження і сільська біднота.— Повне збір. творів, т. 24, с. 5.

¹² Ленін В. І. Сіятельний ліберальний поміщик про «нову земську Росію». — Повне збір. творів, т. 24, с. 302.

¹³ Дубровский С. М. Указ. соч., с. 259.

¹⁴ Там же, с. 275.

землі мільйони селян, розоряючи інші мільйони,— вказував В. І. Ленін.— ...Абсолютно безспірно, що розвиток капіталізму і пролетаризація села неминуче йдуть вперед і в Росії, як в усьому світі...»¹⁵. При цьому, зазначав Володимир Ілліч, «селяни обуржуазюються» і селяни «...стають найманими робітниками в умовах збереження кріпосницьки-кабальних відносин...»¹⁶, що базувалися на наявності у поміщиків величезних земельних латифундій і страшенному малоземеллі селян. Цей факт зумовлював значну, причому постійно зростаючу кількість селянських безкінних та однокінних, а також безземельних господарств, представники яких змушені були працювати по найму, щоб якось утримувати себе і свої родини. Так, з 1900 по 1912 рік чисельність безкінних господарств у країні збільшилася з 29,2% до 31,3%, а однокінних— з 30,2% до 31%¹⁷. Кількість безпосівних дворів, наприклад, у Полтавській губернії зроста за цей час на 1,8%, дворів з посівами до 1 десятини— на 28,7%, а від 1 до 2— на 42%¹⁸. Зауважимо, що безкінний двір, наприклад, по чотирьох повітах Воронежської губернії наприкінці XIX ст. одержував із свого господарства 57,11 крб. доходу (49,1%), а від промислів, тобто від роботи по найму,— 59 крб. (50,9%)¹⁹. Це значить, що безкінний селянин наполовину був найманим робітником. У Полтавській губернії в 1917 р. двір, що обробляв до 1 десятини землі, одержував від власного господарства 48,4 крб. (20%), а від промислів— 182,5 крб. (80%); двір, посіви якого становили від 1 до 3 десятин, одержував, відповідно, 41,8% і 58,2% доходу²⁰. Отже, бідняки більше половини року працювали по найму, були справжніми напівпролетарями.

«Зростання кількості землеробських найманих робітників стоїть у прямому зв'язку з... розвитком капіталістичного підприємництва в землеробстві...»,— писав Володимир Ілліч у 1908 р.²¹ «...Заможне селянство Росії давно вже створило елементи селянської буржуазії,— наголошував він напередодні Великого Жовтня,— і століпінська аграрна реформа, безсумнівно, посилила, умножила, зміцнила ці елементи. На другому полюсі села настільки ж посилитись, умножились сільськогосподарські наймані робітники, пролетарі і близька до них маса напівпролетарського селянства»²².

Виходячи з усього вищесказаного, а також враховуючи даліше зубожіння, значне обезземелення і пролетаризацію селянських бідняцьких мас, перехід частини селянських і поміщицьких земель до рук куркульства, перетворення ряду поміщицьких маєтків на капіталістичні економії, розширення посівних площ, зокрема клину трудомістких культур, можна зробити висновок, що за 1897—1917 рр., тобто на кінець імперіалістичного періоду нашої історії, кількість найманих сільських робітників зросла з 10 млн. принаймні до 16—17 млн.

¹⁵ Ленін В. І. Землевпорядження і сільська біднота.— Повне збір. творів, т. 24, с. 5—6.

¹⁶ Ленін В. І. Сіятельний ліберальний поміщик про «нову земську Росію».— Повне збір. творів, т. 24, с. 303.

¹⁷ Дубровский С. М. Указ. соч., с. 462.

¹⁸ Там же, с. 461.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 138.

²⁰ Дубровский С. М. Указ. соч., с. 472.

²¹ Ленін В. І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття.— Повне збір. творів, т. 17, с. 105.

²² Ленін В. І. Сьома (квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б). 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р.: Резолюція в аграрному питанні.— Повне збір. творів, т. 31, с. 408.

З них, очевидно, близько 7 млн. було постійних робітників* і 9—10 млн.—сезонних та поденних.

Іноді зустрічається думка, що в Росії розорення селянина-господаря було пов'язане не так з перетворенням його на найманого робітника, як з пауперизацією. Дореволюційне видання «Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства» містить цілком достовірні дані для встановлення співвідношення ступенів пролетаризації і пауперизації селянства Росії. По 123 повітах 22 губерній країни 7,1% загальної чисельності селянських дворів були безнадільними. По 140 повітах налічувалося 10% безгосподарних дворів, тобто таких, що мали наділи, але «власного господарства не вели через відсутність дорослих робітників, робочої худоби чи з інших причин»²³. Цілком ймовірно, що більшість селян з першої групи дворів і значна частина з другої були пауперами, старцювали. Представники безнадільних дворів становили 5,1% всього селянського населення. Яку його частину становили представники безгосподарних дворів, «Влияние урожаяев...» не повідомляє, але можна впевнено сказати, що менше 10%, оскільки бідніші селяни в дореволюційній Росії були, як правило, малосімейними. (Це видно вже з самого зіставлення щойно наведених цифр—7,1% дворів і 5,1% населення). Радянський дослідник Д. І. Будаев пише, що у Волочковській волості Дорогобузького повіту, наприклад, у 1899 р. безкінні двори (11,9% від усіх дворів) становили 5,7% селянського населення, однокінні двори (27,2%) — 21,5%²⁴. В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» відносив до бідняцьких не менш як половину селянських дворів, що налічували приблизно 0,4 населення²⁵. Отже, максимально можлива кількість пауперів серед селян становила менше (мабуть, навіть значно менше), ніж 15,1% селянського населення. Мінімальна ж кількість сільськогосподарських робітників, що працювали у поміщиків та куркулів і одержували заробітну плату, в 1897 р. становила, за С. Г. Струмиліним, як зазначалося вище, 5843 тис. чол., тобто понад 30% тієї кількості осіб (18 155 729 чоловіків і жінок), що, за переписом 1897 р., самостійно займалися сільським господарством (хазяїв і батраків разом узятих)²⁶. Отже, ступінь пролетаризації селянського населення був принаймні вдвічі більший за ступінь пауперизації.

Якщо під пауперизацією розуміти просто розорення, зубожіння селян (а саме в такому розумінні це слово найчастіше вживав В. І. Ленін), то вона передувала пролетаризації і об'єктивно була її підготовчим етапом. Тому, скажімо, в перший рік дії нових аграрних законів, які зумовлювали посилення розорення селян, серед останніх при відсутності в країні економічного піднесення могло бути більше нових пауперів, ніж нових пролетарів. Така ситуація, очевид-

* Згадаймо, що, навіть за применшеними даними С. Г. Струмиліна, в 1897 р. налічувалося 4106, 2 тис. постійних сільськогосподарських робітників, а фактично їх було більше; що в роки чинності століпінського земельного законодавства розвивалися куркульські та поміщицькі господарства капіталістичного типу, а багато бідняків продали свої наділи, ставши промисловими або сільськогосподарськими пролетарями. В світлі цих фактів цифра 7 млн. постійних сільськогосподарських робітників не повинна здаватися перебільшеною.

²³ Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. СПб., 1897. Т. 1, с. 34.

²⁴ Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968. Л., 1972, с. 248.

²⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 163.

²⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. (Под ред. Н. А. Тройницкого). СПб., 1905. Т. II, табл. XXIII.

но, склалася в Росії у 1907 р.—першому році дії столипінських аграрних законів. І саме цей рік, на нашу думку, мав на увазі В. І. Ленін, коли писав, що «...столипінський «шлях» створює більше пауперів, ніж пролетарів, уповільнивши — порівняно з селянською революцією — розвиток капіталізму»²⁷.

Але почасти вже з 1908 і особливо з 1909 р. в країні почалося економічне піднесення, у тому числі й зростання виробництва в капіталістичному (тобто поміщицько-куркульському) секторі сільського господарства. Чимало розорених селян стали працювати по найму — поденно, сезонно чи постійно — в промисловості і сільському господарстві. Паупери перетворювалися на пролетарів.

Було б неправомірно поширювати щойно наведені ленінські слова на всі роки столипінщини чи, тим більше, на весь період капіталізму в Росії. По-перше, Володимир Ілліч, неодноразово повертаючись до аналізу столипінської земельної політики і невтомно роз'яснюючи її причини, суть, риси і наслідки, жодного разу не повторив думки про кількісне переважання нових пауперів над новими пролетарями серед селянства. По-друге, як видно з тексту ленінського висловлювання, воно було безпосередньо пов'язане з уповільненням розвитку капіталізму. А, як уже сказано, з 1909 р. в Росії розпочалося промислове піднесення. За п'ятиріччя (1909—1913 рр.) продукція важкої промисловості в країні зросла на 76%, легкої — на 39%, широко розгорнулося будівництво, зросли посівні площі, особливо під трудомісткими культурами²⁸.

Слід зазначити, що ступінь пролетаризації селянської бідноти, тобто ступінь перетворення дрібних господарів на сільських робітників і подешників, був на початку ХХ ст. на Україні, як, очевидно, й по всій Росії в цілому, значно вищим, ніж, наприклад, у Німеччині. В. І. Ленін у статті «Капіталістичний лад сучасного землеробства», написаній наприкінці 1910 р., глибоко проаналізував матеріали сільськогосподарського перепису, проведеного в цій країні 1907 р. Вони свідчили, що сільським робітникам і подешникам належало там 540 751 господарство з числа тих, які мали до 2 га землі кожне. Це становило 16% загальної кількості господарств, що володіли такими мізерними ділянками. Решта представників цієї групи працювали найманими робітниками в інших галузях народного господарства (насамперед, звичайно, в промисловості, надзвичайно розвинутій у Німеччині на початку ХХ ст.)²⁹.

В 1917 р. було проведено частковий сільськогосподарський перепис на Україні. З 107 311 господарств, посіви яких не перевищували 2 десятин, заробітки від роботи по найму мали 27,5 тис. господарств, що становило 25,7% — в півтора раза більше, ніж у Німеччині. Характерно, що В. І. Ленін назвав наявність найдрібніших господарств у Німеччині «переживанням кріпосництва», зазначивши, що воно «...зовсім мізерне в порівнянні з тим, що ми бачимо в Росії з її знаменитою «відробітковою» системою поміщицького господарства...»³⁰. Адже в Російській імперії значно більшою мірою, ніж у Німеччині, зубожіння найбідніших верств селянства було наслідком не тільки конкуренції з боку куркулів і поміщиків, а й великих залишків кріпосництва.

²⁷ Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років.— Повне збір. творів, т. 16, с. 345.

²⁸ Большая Советская Энциклопедия, изд. 2, т. 50, с. 195.

²⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 19, с. 316—317.

³⁰ Там же, с. 317.

Як відомо, в Росії на початку ХХ ст. 30 тис. поміщиків володіли 70 млн. десятин землі, тобто в середньому кожний з них був власником 2333 десятин. Швидко перебудувати ведення господарства у таких латифундіях на капіталістичний лад поміщики не могли: не вистачало ні капіталів, ні техніки, ні вміння. «...Власники величезних латифундій,— писав з цього приводу В. І. Ленін,— *не можуть* за таких умов господарювати інакше, як за допомогою праці сусідніх розорених селян, бо таке господарювання не вимагає затрат капіталу і переходу до нових систем обробітку землі»³¹. Водночас «мільйони дрібних, розорених, збіднілих селян,гноблених нуждою, темрявою і залишками кріпосництва, *не можуть* жити інакше, як у напівкріпосній залежності від поміщика, обробляючи його землю своїм сільсько-господарським реманентом за випаси, вигони, водопої, взагалі за «землю», за зимові позички і т. д. і т. д.»³².

«Якщо зберігаються латифундії, неминуче збереження і кабального селянина, половинщини, дрібної порічної оренди, обробітку «панських» земель селянським реманентом...»,— зазначав В. І. Ленін у праці «Аграрне питання в Росії на кінець ХІХ століття»³³. Щоправда, вже в пореформенний період поміщики, підштовхувані товарним характером виробництва та зрослими потребами в експорті зерна, впроваджували на частині своїх володінь власну оранку і дедалі частіше починали господарювати на них по-капіталістичному. Однак на решті землі панували старі, кріпосницько-кабальні методи хазяювання. Ще на початку 1906 р. В. І. Ленін констатував, що «загалом і в цілому сучасне поміщицьке господарство в Росії *більше* (курсив наш.— А. Б.) тримається кріпосницько-кабальною, ніж капіталістичною системою господарства»³⁴. Однак налякані революцією 1905 р. багато поміщиків почали продавати частину своїх земель. Одержавши через Сільський та інші банки, нові великі суми грошей, вони купували якісний реманент і в значно ширших, ніж раніше, масштабах починали вести господарство капіталістичними методами. Радянська дослідниця Д. І. Минарик проаналізувала розвиток господарства 155 магнатських латифундій кінця ХІХ—початку ХХ ст. і встановила, що в 1912 р. оранка поміщицьких земель на 58,9% виконувалася реманентом власників маєтків, тобто переважав уже капіталістичний метод господарювання³⁵. Цього висновку не спростовує той факт (також наведений Д. І. Минарик), що 98,9% хліба, вирощеного на поміщицьких землях, селяни збирали за допомогою власних серпів і кіс. Адже в дореволюційні часи серпи і коси були єдиними знаряддями збирання врожаю. І косарі і жінці працювали власними знаряддями як відробляючи відробітки, так і працюючи з найму.

Тому В. І. Ленін у 1908—1917 рр. неодноразово підкреслював, що «капіталізм зробив кілька кроків вперед»³⁶, що «у Росії, безсумнівно, вже зміцнів і неухильно розвивається такий же капіталістичний устрій землеробства (як і на Заході. — А. Б.). І поміщицьке, і се-

³¹ Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в російській революції.— Повне збір. творів, т. 17, с. 141.

³² Там же.

³³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 121.

³⁴ Ленін В. І. Перегляд аграрної програми робітничої партії.— Повне збір. творів, т. 12, с. 233.

³⁵ Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964. Кишинев, 1966, с. 622—623.

³⁶ Ленін В. І. Про виборчу кампанію і виборчу платформу.— Повне збір. творів, т. 20, с. 343.

лянське господарство еволюціонують саме в цьому напрямі»³⁷. Але поряд з капіталістичними методами господарювання (в основному це стосується оранки) поміщики, користуючись своєю монополією на землю, аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції на частині своїх земель продовжували використовувати кабально-кріпосницькі методи.

Питання про значний рівень розвитку аграрного капіталізму в Росії найтісніше пов'язане з ходом і наслідками століпінської земельної реформи. Як уже зазначалося вище, вона сприяла, з одного боку, зростанню селянської буржуазії, а з другого — збільшенню армії сільськогосподарських найманих робітників. Значних результатів було досягнуто у справі переведення на капіталістичні рейки численних поміщицьких господарств, прусський шлях розвитку яких був не тільки об'єктивним змістом, а й суб'єктивною метою автора та виконавців століпінської аграрної реформи. В цьому зв'язку нагадаємо, що В. І. Ленін вважав економічно можливим утвердження прусського, як, до речі, й американського шляху розвитку аграрного капіталізму, і неодноразово писав про це в 1907—1914 рр.³⁸ Так, у грудні 1909 р. в листі до І. І. Скворцова-Степанова він підкреслював, що лише боротьба вирішить, який з двох шляхів російської революції (в тому числі який з двох шляхів аграрної еволюції) переможе³⁹. Насамперед, звичайно, малася на увазі політична, революційна боротьба пролетаріату і селянства проти самодержавства і поміщиків, а також боротьба економічно-господарського характеру між поміщиками і селянами.

Земельні латифундії, наявність державної влади в руках поміщиків-кріпосників і відповідна класова, зокрема століпінська, внутрішня політика держави — ось що робило можливою перемогу прусського шляху розвитку аграрного капіталізму в Росії. І лише політична, революційна боротьба пролетаріату й селянства проти самодержавства та поміщицького землеволодіння — точніше, перемога цих класів у буржуазно-демократичній революції — перешкодила остаточно-му успіхові прусського шляху аграрної еволюції.

Розглядаючи хід реформи, слід пам'ятати про те, що, як свідчив аграрний проект 104 депутатів Думи, селяни хотіли володіти землею незалежно від сільської общини, що Століпін для повної реалізації своїх намірів вимагав 20 років «спокою» і що за 8,5 років фактичної чинності його реформи (1907 — травень 1915 р.) до подвірного володіння землею перейшло 4147 тис. селянських дворів з 10 176 тис., тобто 40,8% общинників тих 40 губерній, де проводилася реформа. Протягом 1907—1912 рр. було подано 3834 тис. (40% дворів) заяв про землеустрій — одноосібний (тобто хутірський і відрубний) та груповий, а протягом 1907—1914 рр. — 5793 тис. заяв (понад 60% дворів)⁴⁰.

За допомогою століпінської реформи класові поміщиків на чолі з самодержавством вдалося створити досить широку верству заможних селян куркульського типу. Адже напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, у тому числі на Україні, 12,2% се-

³⁷ Ленін В. І. Суть «аграрного питання в Росії». — Повне збір. творів, т. 21, с. 292.

³⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 16, с. 200—209, 215, 376—377; т. 17, с. 26—27, 143—144; т. 19, с. 123—134; т. 20, с. 160; т. 24, с. 6—7, 303; та ін.

³⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 47, с. 217.

⁴⁰ Див.: Ленін В. І. Поміщицьке землепорядження. — Повне збір. творів, т. 23, с. 168; Дубровский С. М. Указ. соч., с. 189, 244.

лянської буржуазії володіли 40% посівів⁴¹, а кількість господарств, які експлуатували найманих робітників, зросла на третину, а місцями навіть наполовину⁴².

Чи можна вважати куркульську верству (12% загальної кількості селянських господарств) досить широкою? Щоб уникнути можливих суб'єктивних оцінок, порівняємо цю цифру з кількістю капіталістичних господарств у сільському господарстві Німеччини — цієї класичної країни пруського типу капіталістичної аграрної еволюції. За переписом 1907 р., куркульських господарств, що володіли двадцятьма і більше гектарами землі, там налічувалося 285 757 із загальної кількості 5 736 082 господарств, тобто майже 5%⁴³. За переписом 1939 р. господарств, які володіли від 20 до 100 га землі, в Німеччині було 337 тис. із 6631 тис. всіх селянських господарств⁴⁴, тобто також 5%.

В. І. Ленін розрізняв можливість «відносного» і «цілковитого» успіху сталинської реформи. Останній, на думку Володимира Ілліча, був можливий, «...якщо обставини складуться винятково сприятливо для Сталіна...» і означав *остаточне* «... (до пролетарської революції) зміцнення приватної власності на *всю* землю, і поміщицьку і селянську»⁴⁵, тобто повну перемогу пруського шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві. Однак цей шлях, зазначав В. І. Ленін, є неймовірно повільний, надовго віддає владу юнкерові і в тисячу разів тяжчий для пролетаріату й селянства, «...ніж друге *можливе* об'єктивно, теж капіталістичне «розв'язання аграрного питання»⁴⁶ (за американським типом). Чисто теоретично, тобто абстрагуючись від конкретних особливостей російської дійсності, В. І. Ленін вважав, що цілковитий успіх сталинської земельної реформи може мати місце. «В історії, — писав він, — бували приклади *успіху* такої політики. Було б пустою і дурною демократичною фразеологією, коли б ми сказали, що в Росії успіх такої політики «неможливий». Можливий!»⁴⁷.

Однак Володимир Ілліч глибоко і всебічно аналізував конкретну дійсність. Він бачив, що «поліцейсько-куркульський похід на сільську масу загострює боротьбу всередині її і робить цю боротьбу політично свідомою, наближає, так би мовити, боротьбу з самодержавством до звичайних і насущних питань кожного села»⁴⁸; що «...в російських селах чути нестихаючий стогін від сталинської «реформи», точиться боротьба в найжорстокіших формах між «новими поміщиками» (тобто куркулями.— А. Б.), стражниками і масою населення, наростає... небачена раніше злоба»⁴⁹; «...що стукається в двері новий могильщик — вірніше, збираючий нові сили могильщик — царського самодержавства»⁵⁰, тобто наближається нова революція.

⁴¹ Рубач М. А. Очерки по истории революционных преобразований. К., 1957, с. 20; Дубровский С. М. Указ. соч., с. 456.

⁴² Дубровский С. М. Указ. соч., с. 273.

⁴³ Див.: Ленін В. І. Капіталістичний лад сучасного землеробства.— Повне збір. творів, т. 19, с. 316.

⁴⁴ Большая Советская Энциклопедия, изд. 2, т. 11, с. 12.

⁴⁵ Ленін В. І. Второваною стежкою! — Повне збір. творів, т. 17, с. 26.

⁴⁶ Там же, с. 27.

⁴⁷ Там же, с. 28.

⁴⁸ Ленін В. І. Про оцінку поточного моменту. — Повне збір. творів, т. 17, с. 267.

⁴⁹ Ленін В. І. Про виборчу кампанію і виборчу платформу. — Повне збір. творів, т. 20, с. 341.

⁵⁰ Ленін В. І. Сталин і революція. — Повне збір. творів, т. 20, с. 312.

Головна мета столипінської реформи, яка полягала в тому, щоб запобігти новій революції в Росії проти самодержавства і пережитків кріпосництва, не могла здійснитись і не здійснилася. Саме в цьому В. І. Ленін і вбачав крах столипінщини. Це був крах не економічний, а політичний.

Що ж до відносного, часткового успіху столипінської земельної реформи, то Володимир Ілліч визнавав, що вона дала певну «відстрочку гинучому кріпосництву», забезпечила можливість частині цілком зубожілих селян «укріпити» свої наділи в особисту власність і продати їх, перетворившись із пролетарів з наділом на чистих пролетарів; що внаслідок реформи частина заможних селян, «...укріпивши свої наділи й іноді влаштувавшись на відрубах, поставили ще більш тривке капіталістичне господарство, ніж раніше»; що «...подекуди усунено особливо нестерпне череззмужжя і полегшено необхідну при капіталізмі мобілізацію селянської землі»⁵¹. Навіть наприкінці травня 1914 р. В. І. Ленін констатував, що триває відносний успіх столипінської земельної реформи. У статті «До питання про кошторис міністерства земельних справ» він писав: «Кількість відрубників зростає, машин ввозиться в Росію більше, травосіяння розвивається, кооперативи на селі множаться»⁵².

Однак відносний успіх реформи не переріс і не міг перерости в цілковитий, а навпаки — сприяв збільшенню й загостренню суспільних суперечностей. Столипінське земельне законодавство, наголошував Володимир Ілліч, у 100 разів загострює розорення селян⁵³; «...ні «реформування», ні «спокою» не вийшло, а вийшло голодування 30-ти мільйонів селян, небачене (навіть у багатостраждальній Росії небачене) загострення злиднів та розорення і надзвичайно сильне озлоблення й заворушення в селянстві»⁵⁴.

Заперечувати відносний успіх столипінської аграрної реформи — значить закрити собі шлях до розуміння деяких важливих змін, що сталися в розстановці класових сил у російському селі і країні в цілому. Адже значною мірою саме завдяки столипінській аграрній політиці куркульство привласнило собі на «законний» підставі чимало обшинних та скупило багато поміщицьких і селянських земель, придбало значну кількість сільськогосподарської техніки, розширило й посилило експлуатацію селянської бідноти і батрацтва. «Реформа» протипоставила куркулів решті селянства, зблизила їх з державним апаратом царської Росії. Зміцнилися й поміщицькі капіталістичні економії. Пруський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві зробив чималий крок уперед. Почало збуватися передбачення В. І. Леніна, висловлене ним ще в 1907 р. у передмові до другого видання праці «Розвиток капіталізму в Росії», — куркульство переходило на бік поміщика і капіталіста⁵⁵.

Внаслідок столипінської аграрної політики 1907—1915 рр. та імперіалістичної війни, яка також сприяла збагаченню куркулів і поміщиків за рахунок зубожіння трудящих мас, куркульство спочатку економічно, а в 1917 р. й політично відшарувалося від класу селянства і перетворилося на сільську фракцію класу російської буржуа-

⁵¹ Ленін В. І. Останній клапан. — Повне збір. творів, т. 22, с. 17.

⁵² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 25, с. 165.

⁵³ Див.: Ленін В. І. Мобілізація надільних земель. — Повне збір. творів, т. 23, с. 345.

⁵⁴ Ленін В. І. До питання про аграрну політику (загальну) сучасного уряду. — Повне збір. творів, т. 23, с. 253.

⁵⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 15.

зії. Буржуазна «демократія», завойована Лютневою революцією, політично задовольнила куркульство, чого, звичайно, не можна сказати про масу трудящого селянства.

Явища, породжені столипінською реформою, стали свого роду фундаментом для блоку енесів і есерів з октябристами й кадетами в Тимчасовому уряді 1917 р., для підтримки українським куркульством буржуазно-націоналістичної Центральної ради, для блоку українського куркульства з українськими і російськими поміщиками з партії «хліборобів», яка за ініціативою і при підтримці німецьких окупантів відновила монархію на Україні в 1918 р. у вигляді гетьманщини. Зрештою, всі ці явища спричинили запеклу боротьбу куркульства проти Радянської влади в роки громадянської війни.

Отже, відносний, частковий успіх столипінської земельної реформи є безперечним. Однак діалектика історії, діалектика класової боротьби пролетаріату і селянства, керованих більшовицькою партією, була такою, що цей «успіх» реакції перетворився на передумову перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, яка швидко переросла у Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ГЕРБ ХАРКОВА

Б. П. ЗАЙЦЕВ (Харків), І. Ю. САРАТОВ (Харків)

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції в радянську дійсність органічно увійшла зовсім нова державна й суспільна емблематика, яка відбиває комуністичну ідеологію, соціалістичний спосіб життя, грандіозні досягнення радянського народу на шляху будівництва першого в історії людства комуністичного суспільства.

Основи радянської емблематики були закладені ще в перший рік існування Країни Рад. У той час створено емблему союзу робітничого класу і селянства — серп і молот, радянську військову емблему — червону п'ятикутну зірку з плугом і молотом, герб і прапор Російської Радянської республіки. Перші емблеми Радянської держави швидко набули значного поширення. Зокрема, елементи герба і прапора РРФСР були використані при створенні перших державних емблем Української, Білоруської, Грузинської та інших радянських республік.

Із зміцненням Радянської держави зростала й розширювалася її емблематика. Це і державні герби й прапори СРСР, союзних та автономних республік, ордени й медалі СРСР, знамена, герби міст, нагрудні знаки, пам'ятні значки, марки і т. д. Своєрідну групу емблем становлять герби радянських міст.

Герб міста — це офіційна емблема, в якій у символічних образах дістали відбиття основні, найбільш характерні риси міста, його героїчне минуле й сучасні досягнення, його історія.

Майже трьохсотрічну історію має герб Харкова. Місто було засноване в 50-і роки XVII ст. як військовий опорний пункт на південному кордоні Російської держави. Незабаром, після спорудження фортеці Харків стає полковим, а в 1765 р. — губернським містом і центром Слобідсько-Української губернії. З 1780 р. по 1796 р. Харків був центром Харківського намісництва, а з ліквідацією останнього — знову центром Слобідсько-Української губернії. З 1835 р. Харків — центр Харківської губернії.

З часу свого заснування Харків тричі міняв емблему. Через відсутність прямих документальних свідчень найбільш складним є питання про перший герб міста, тобто коли Харків був полковим центром. Можна лише допускати, що зображення, яке стало пізніше гербом міста, з'явилося спочатку на міській печатці у другій половині XVII ст. На жаль, ні в архівах, ні в спеціальних дослідженнях поки що не вдалося виявити ні відбитків, ні опису міської печатки Харкова тих часів. Про зовнішній вигляд тогочасної емблеми міста доводиться судити лише на основі матеріалів, що належать до другої половини XVIII ст. Так, відомості про неї є в «Хроно-географическом описании города Харькова», зробленому в 1767 р. осавулом Максимом Горленським. Цей документ містився в «Описании городов и знатных местечек в провинциях Слободской губернии в 1767—1773 годах», виявленому істориком Д. І. Багалієм у Харківському історичному архіві¹.

М. Горленський склав опис за розпорядженням слобідсько-українського губернатора Є. Щербініна на основі указу Сенату. Про харківський герб у ньому сказано, зокрема, так: «Город Харьков изстари носит в гербе напряженной лук со стрелою». Це дає підстави вважати, що першою емблемою міста був натягнутий лук із стрілою. Є й інші документальні підтвердження такого припущення — доповідна записка Є. Щербініна Харківському намісницькому правлінню. Історія виникнення цього документа така. У листопаді 1775 р. було видано один з найвідоміших законодавчих актів часів правління Катерини II — «Учреждение для управления губерний Всероссийской империи», в якому, зокрема, визначався адміністративно-територіальний поділ країни. За цим законом уся територія Російської держави поділялася на губернії, а губернії — на повіти. Створювалися губернські й повітові установи, визначалися права, функції й порядок роботи установ і службових осіб тощо. Протягом 1779—1781 рр. «Учреждение для управления губерний» кілька разів доповнювалося новими постановами уряду. Серед них заслуговує на увагу указ Сенату від 27 травня 1781 р., згідно з яким губернські власті мали встановити на кордонах губерній і повітів поряд із звичайними межовими знаками губернські й повітові герби. Якщо окремі губернські й повітові міста їх не мали, указом передбачалося скласти проекти гербів і представити їх на розгляд Сенату. Одне з донесень Є. Щербініна Харківському намісницькому правлінню свідчить про те, що указ було виконано. Цей документ зберігся і нині знаходиться в Центральному державному історичному архіві УРСР². Не наводячи змісту всього документа, спинимося лише на трактуванні Щербініним харківського герба, а саме: «Харьков. От Днепра вышел козак вооруженной луком и стрелами называемой Харьков. Поселился над рекой по имени которого река и место называлось

¹ Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. Харьков, 1890, док. № 50.

² ЦДІА УРСР, ф. 1709, оп. 3, спр. 32, арк. 332—334.

Харьковом. В гербе пишется на желтом поле черный со стрелою лук».

Історичною наукою доведено, що козак Харко — особа легендарна, а річка Харків згадувалася в документах ще задовго до виникнення міста Харкова³.

Як свідчить доповідна записка Є. Щербініна, емблемою Харкова в період поділу на полки був лук із стрілою. Однак вона не була ще узаконена вищою державною владою, і тому у XVIII ст. робилися неодноразові спроби змінити символіку харківського герба. Так, у 1734 р. за рішенням уряду почалася розробка гербів у зв'язку із запровадженням нових прапорів слобідських полків. Цим питанням займалися Військова колегія, Геральдична контора і Академія наук. На основі одержаних з місць відомостей про назви полків, міста, де вони розквартировані, та герби на полкових прапорах і печатках професор Бексінштейн розробив проекти гербів на прапори слобідських полків, у тому числі й для Харківського полку. Ось як обґрунтовувався один з варіантів його герба: «...около Харькова пусто, того ради можно в середине щита башню поставить»⁴. Однак цю справу так і не було доведено до кінця.

Відомо також, що при заснуванні Слобідсько-Української губернії порушувалося питання й про герб губернського центру. Зокрема, О. М. Гусев в історико-довідковому путівнику «Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях» описує один з проектів герба, взятий ним з невідомого нам джерела XVIII ст.: «На тучной пажити конь, легких, красивых статей, свободно гуляющий»⁵. Таким чином, у середині XVIII ст. кілька разів робилися спроби створити новий герб Харкова. Однак остаточно це питання було розв'язано лише на початку 80-х років XVIII ст.

Проекти гербів міст Харківського намісництва, представлені в Сенат Є. Щербініним у 1781 р., з невідомих причин не були затверджені. Проте відомо, що Сенат доручив створення гербів для міст цього намісництва герольдмейстеру Волкову. Він удосконалив старі герби кількох міст (Харкова, Сум, Ізюма та Охтирки — їх автори і дати виготовлення невідомі), а також розробив проекти гербів для тих міст, які їх не мали, і склав описи гербів. Сенат розглянув проекти, схвалив їх і 21 вересня 1781 р. представив доповідь про герби Харківського намісництва на розгляд Катерині II, яка резолюцією «Быть по сему» затвердила герб намісницького міста Харкова та герби повітових міст — Охтирки, Богодухова, Білопілья, Валок, Вовчанська, Золочева, Ізюма, Краснокутська, Лебедина, Миропілья, Недригайлова, Сум, Хотмижська, Чугуєва⁶.

Герб Харкова, затверджений 21 вересня 1781 р., являв собою геральдичний щит французької форми (чотирикутний із загостренням унизу), на зеленому фоні якого були зображені ріг достатку з плодами і квітами в ньому та кадуцей, який називають ще жезлом Меркурія. Обидва ці символи відомі ще з античної міфології. Символічний ріг достатку походить від рога міфічної кози Амалтеї, яка, за легендою, вигодувала своїм молоком Зевса. Згідно з переказом, ріг Амалтеї мав чудодійну властивість виконувати всі бажання його володаря. В не-

³ Книга Большому Чертежу. Подготовка к печати и редакция Сербинной К. Н. М.—Л., 1950, с. 62, 71.

⁴ О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов.— Гербовед, 1914, июнь — июль, с. 92.

⁵ Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях: Историко-справочный путеводитель. Собрал и издал Гусев А. Н. Харьков, 1902, с. 11.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далее — ПСЗ). СПб., 1830. Т. XXI, № 15 238.

реносному розумінні ріг достатку — символ багатства, достатків. У гербі Харкова він символізував природні багатства краю (родючі чорноземні ґрунти, ліси, численні річки, помірно теплий клімат).

Кадуцей — це посох, жезл бога Меркурія, який у давньоримській міфології вважався покровителем глашатаїв, подорожніх, купців і був богом торгівлі. Кадуцей мав вигляд крилатої палиці з оливкового або лаврового дерева, яку обвивали дві змії. Спочатку кадуцей був емблемою вісників, глашатаїв, парламентарів. Цим і пояснюється його крилатість. Кадуцей, як і парламентарський прапор, гарантував недоторканність. З розвитком торговельних відносин він стає символом торгівлі. На гербі Харкова він був зображений не випадково. Ще в 1659 р., тобто в першому п'ятиріччі існування Харкова, його жителі на чолі з старшиною Тимофієм Лавріновим и «сотники и все рядове черкасы всем городом» просили в царя дозволу на відкриття ярмаркової торгівлі. Це було в середині XVII ст., а в другій половині XVIII ст. Харків став одним з великих торговельних центрів Півдня Росії і славився своїми ярмарками.

Слід відзначити, що в опису герба Харкова, затвердженого в 1781 р., сказано, що місто має старий герб. Це наводить на думку про те, що ріг достатку з кадуцеем зображувалися на харківському гербі ще до запровадження намісництва, тобто ще в часи Слобідсько-Української губернії. Враховуючи наведені вище факти, можна вважати, що в 1765—1780 рр. відбулася зміна символічних зображень на гербі Харкова — лук із стрілою поступився місцем рогові достатку з кадуцеем. А указ від 21 вересня 1781 р. офіційно закріпив цей факт.

Як уже відзначалося, одночасно з гербом Харкова були затверджені герби 14 повітових міст намісництва. На них у верхній частині геральдичного щита зображувався герб центру намісництва, тобто Харкова, в нижній частині — емблема повітового міста. В зображеннях на гербах повітових міст враховувалися їх назви. Так, на гербі Вовчанська було зображено вовка, Лебедина — лебедя, Ізюма — гроно винограду, на гербі Сум — похідні сумки. На гербах Валків і Недригайлова — сливи, Золочева — груші, Краснокутська — черешні, Богодухова — тернове дерево з плодами, Миропілля — гілки маслини, Білопілля — водяні млини, на гербі Хотмижська — плуг. Окрему групу становлять герби Охтирки, Ізюма, Сум та Чугуєва. На них відсутнє зображення герба центру Харківського намісництва. Це пояснюється тим, що названі міста до того, як стали повітовими, були полковими і мали свої емблеми.

У XIX ст. Харків, залишаючись великим торговельним центром Півдня Росії, особливо прославився своїми кінними ярмарками, торгівлею рогатою худобою, вівцями, сіном, фуражем. У зв'язку з цим після майже сторічного існування рога достатку з меркурієвим жезлом на гербі міста з'являється нове зображення — голова коня. Новий харківський герб було затверджено в законодавчому порядку 5 липня 1878 р.⁷ В офіційних документах подається його опис: «В серебряном щите черная конская голова, с червлеными глазами и языком; в червленой голове щита золотая о шести лучах звезда, между двумя золотыми византийскими монетами. Щит увенчан Императорскою короною и окружен дубовыми листьями, соединенными Андреевской лентою»⁸.

⁷ ПСЗ. Собрание второе. СПб., 1887. Т. LIII, № 58 684.

⁸ Илляшев Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. Харьков, 1885, с. 1.

Зображення корон, вінків, стрічок мали надати гербам таких рис, за якими можна було одразу визначити, якому місту вони належать: столичному, губернському, повітовому, заштатному чи місту, що відзначилося в боях з ворогом. Наприклад, імператорська корона могла бути тільки на гербах губернських і столичних міст — Петербурга та Москви. Шапка Мономаха увінчувала герби Києва, Твері, Ярославля, Володимира, Рязані, Чернігова та інших, тобто міст, які були центрами великих князівств у період феодальної роздробленості. Корону з п'ятьма зубцями мали герби міст, у яких налічувалося понад 50 тис. жителів, з трьома зубцями — менше цієї кількості. Блакитна стрічка ордена св. Андрія Первозванного (андріївська стрічка) позначала губернські міста, чорно-оранжева стрічка ордена св. Георгія (георгіївська стрічка) — міста, що відзначилися в боях з ворогом.

Новий герб не сподобався харківському дворянству, і воно звернулося до міністра внутрішніх справ з клопотанням про повернення губернії герба із зображеними на ньому кадуцеем та рогом достатку. 21 травня 1887 р. це клопотання було представлено на розгляд Олександру III, який задовольнив прохання. 25 листопада того ж року емблемою Харкова і всієї губернії з деякими незначними змінами знову офіційно став попередній герб⁹.

На зеленому тлі гербового щита були зображені схрещені золоті ріг достатку і кадуцей. Крила і змії, що обвивали жезл, були срібними. Щит увінчувався імператорською короною, по краю йшло золоте дубове листя, перевите андріївською стрічкою. За словами російського письменника XIX ст., уродженця Харкова Г. П. Данилевського, ріг достатку на міському гербі сприймався дуже іронічно, тому що в Харківській губернії вже давно «...ніхто не вірить у цей достаток, хіба що тільки чиновники... Побут харківського селянина не може вважатися особливо завидним... Смертність у Харківській губернії вражаюча: вона забирає щорічно $\frac{1}{30}$ усього її народонаселення. Однак ще знаменніше, що серед новонароджених — ледь $\frac{3}{5}$ жителів досягають п'ятнадцятирічного віку. І, звичайно, таке явище не залежить від клімату благословенної України, — а лише від економічних умов губернії, де після задоволення перших потреб залишається дуже мало для нижчих класів народу... Виснажені хворобами..., без допомоги медицини..., вони страждають черезсмузжям, постійним відбуттям майже всіх повинностей натурою. Жителів у Харківській губернії з військовими поселеннями всього 1 343 871 душа; з них 1 275 417 душ виробників і 68 454 душі невиробників. Значить, на 100 чоловік припадає майже 95 працюючих фізично, а 5 чоловік — вищого і службового стану... Де ж шастя краю, що має в гербі «ріг достатку?»¹⁰.

Герб Харкова і губернії, затверджений верховною владою в 1887 р., проіснував до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Молодій Радянській країні необхідно було створити нові емблеми — символи робітниче-селянської влади, виробити нову, радянську соціалістичну символіку, яка в узагальнюючих образах утверджувала б велич нової ери в історії людства. Надаючи цьому питанню великого значення, Комуністична партія і Радянський уряд вжили ряд конкретних заходів. Першим кроком у цьому напрямі був декрет ВЦВК і Раднаркому РРФСР від 11 (24) листопада 1917 р. «Про знищення станів і цивільних чинів»¹¹. Декретом скасовувалися всі стани і ста-

⁹ ПСЗ. Собрание третье. СПб., 1889. Т. VII, № 4835.

¹⁰ Данилевский Г. П. Харьковский крестьянин в настоящее время. — Журнал землевладельцев, 1858, № 3, с. 1, 2, 7, 10; № 7, с. 39; № 13, с. 30.

¹¹ Декреты Советской власти. М., 1957. Т. 1, с. 71—72.

нові поділи громадян, станові привілеї та обмеження, цивільні чини, звання, титули, в тому числі й ордени та емблеми як зовнішній вияв побудованого на жорсткій експлуатації трудящих суспільства. На основі цього декрету було скасовано й старі герби.

Величні зміни відбулися в нашій країні за роки Радянської влади. Невпізнанно оновилися старі міста, виникли сотні нових. Кожне з них має своє обличчя, свої характерні особливості. У зв'язку з цим саме життя вимагає, щоб радянські міста мали свої емблеми, свої «візитні картки». Нині багато міст Радянського Союзу — Київ, Волгоград, Донецьк, Кіров, Миколаїв, Новоросійськ, Одеса, Пенза, Сочі, Чебоксари, Ялта та багато інших — вже розробили і прийняли нові міські емблеми — символи нашої епохи.

У нових гербах яскраво й лаконічно відбиваються головні риси сучасних міст, їх героїчне минуле й світле сьогодення. Загальною рисою гербів є утвердження на них радянської державної символіки — емблеми серпа і молота, п'ятикутної зірки, кольорів державного прапора СРСР і державних прапорів союзних республік.

Нову емблему має і соціалістичний Харків. Конкурс на проект герба міста було оголошено виконавчим комітетом Харківської міської Ради депутатів трудящих у зв'язку з підготовкою до святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Конкурс тривав 2 роки, у ньому взяв участь цілий ряд художників і архітекторів. До комісії надійшло близько 200 варіантів герба. Кращим було визнано проект художника Є. П. Єгорова. 26 грудня 1968 р. 8-а сесія Харківської міської Ради депутатів трудящих дев'ятого скликання затвердила герб Харкова. Він являє собою геральдичний щит, у верхній частині якого зображено червоно-лазурове полотнище державного прапора Української РСР. На червоному тлі виділено силует зубчастого колеса. У нижній частині щита на білому фоні розміщено зображення золотого колоса, обплетеного орбітами атомів. Все це — символи високорозвинутих промисловості, сільського господарства, науки й культури Харківщини. Вони свідчать про ті великі перетворення, які відбулися в Харкові й Харківській області за роки Радянської влади. Згідно з положенням про порядок застосування герб Харкова може зображуватися на машинах, верстатах і товарах народного вжитку, які випускає промисловість міста, а також на архітектурних спорудах, предметах святкового оформлення тощо.

Таку історію має герб Харкова — міста, досягнення якого широко відомі не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами.

Записки

З історії дружби народів СРСР

О. Д. КУЗЬМІНЬСЬКА (Київ)

**ВІДОБРАЖЕННЯ
У ВУЗІВСЬКИХ БАГАТОТИРАЖКАХ
СПІВДРУЖНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ
ТА СТУДЕНТІВ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК
[1971—1975 рр.]**

Дружба, взаємозбагачення і братерське співробітництво народів нашої багатонаціональної країни стали могутнім джерелом усіх їх досягнень. Це, безумовно, стосується і вищої освіти. В роки дев'ятої п'ятирічки міжреспубліканські зв'язки вузів країни збагатилися новими

формами. Співдружність вищих навчальних закладів братніх республік особливо поглибилася у рік підготовки і відзначення піввікового ювілею утворення СРСР.

У пресі досліджуваного періоду вміщено чимало матеріалів про контакти між окремими вищими навчальними закладами, кафедрами, науково-студентськими товариствами. Значного поширення набули такі форми культурного співробітництва, як проведення міжвузівських наукових нарад, всесоюзних конференцій, видання наукових збірників, встановлення творчих зв'язків між окремими факультетами споріднених вузів, проведення практики за межами України, укладення договорів на соціалістичне змагання між окремими колективами викладачів і студентів.

Усі ці заходи знайшли широке відображення в багатотиражних, зокрема університетських, газетах вузів України. Невеликі за обсягом, з періодичністю один раз на тиждень, ці газети систематично публікували матеріали про науковий процес у вузах, роботу громадських організацій, культурне життя студентських колективів, про навчання окремих груп студентів, які направлялися за цільовим призначенням з інших республік, а також студентів з Української РСР, які опановували різні спеціальності в братніх республіках.

Вузівські газети багато уваги приділяли публікації матеріалів про підписання договорів на соціалістичне змагання. Так, газета «За наукові кадри» опублікувала інформацію про підписання договору на соціалістичне змагання між Одеським і Тбіліським університетами¹, «Київський університет» — про наукове і культурне співробітництво між університетом і Казахстанським педінститутом².

Багатотиражки публікували статті ректорів, проректорів і деканів вузів з братніх республік, в яких розповідалося про творчу співдружність викладачів та студентів вузів. Так, «Радянський студент» — орган ректорату і парткому Ужгородського державного університету — вмістив

¹ За наукові кадри (орган ректорату, парткому Одеського державного університету), 1973, 5 січ.; 1974, 1 лют.

² Київський університет, 1975, 16 трав., 13 черв.

статтю проректора по навчальній роботі М. Лакизи «Наша сила — дружба», в якій йдеться про дружні творчі зв'язки між Ужгородським, Ленінградським і Томським університетами³. 6 жовтня 1972 р. газета «Київський університет» опублікувала статтю ректора університету, члена-кореспондента АН УРСР М. У. Білого «До нових висот», у якій висвітлюються творчі стосунки між Київським, Саратовським, Вільнюським, Киргизьким, Білоруським, Азербайджанським, Казанським і Туркменським університетами. Ректор Вільнюського університету, академік І. Кубілюс у газеті Одеського університету розповів про склад викладачів і студентів свого вузу, про його зв'язки з 60 вузами СРСР, у тому числі й Української РСР, декан філологічного факультету Одеського університету І. Дузь у статті «Щире серце Грузії» повідомив про давні контакти, що існували між студентами братніх університетів⁴.

Багатотиражки, як і всі газети республіки, швидко відгукувалися на проведення Всесоюзних і регіональних нарад, конференцій і симпозіумів. Здебільшого статті, замітки, інформації про наукові конференції писали викладачі та студенти вузів УРСР і викладачі вузів братніх республік. Як правило, всі ці матеріали мали інформаційний характер. Так, доцент Одеського університету Л. Падюка в статті «На симпозіумі» розповів про роботу Всесоюзного симпозіуму, присвяченого розробці важливої проблеми комплексного вивчення інженерно-геологічних умов шельфової зони в м. Батумі⁵, В. Василенко («Підсумок конференції — дружба») — про роботу XI Всесоюзної міжвузівської конференції з питань дефектології, що відбулася в м. Шауляй Литовської РСР⁶, старший викладач кафедри російської мови Ужгородського університету С. Макар («Виховувати інтернаціоналістів») — про міжвузівську наукову конференцію викладачів суспільних наук, що відбулася у Волгограді⁷. В інформаціях, вміщених у газетах «За педагогічні кадри» 1 січня 1972 р. та «За наукові кадри» 7 квітня 1972 р. висвітлювалася робота XXV наукової студентської конференції в Кишиневі та Міжвузівської наукової конференції у Московському педагогічному інституті ім. Н. Крупської та ін. Багатотиражки Київського і Харківського університетів повідомили про Всесоюзну студентську наукову конференцію, присвячену 50-річчю присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна, що відбулася в Казані⁸.

Крім інформації про хід конференцій, склад їх учасників, у газетах вміщувалися статті і повідомлення, в яких наводилися теми доповідей, прізвища доповідачів. Цікавими є повідомлення про зв'язки кафедр і деканатів окремих вузів. Так, доцент Ужгородського університету І. Олексюк написав про творчі зв'язки кафедр хімії напівпровідників вузу і Московського державного університету⁹. У замітці «Хай міцніше дружба» йдеться про широкий обмін досвідом роботи деканатів Київського, Одеського, Чернівецького університетів з Кишинівським держуніверситетом¹⁰. Асистент кафедри фізики Львівського університету Р. Гнип ознайомив читачів з розширенням зв'язків колективу кафедри з викладачами і студентами Білоруського держуніверситету¹¹, доцент кафедри фізики Київського педінституту Н. Коршак роз-

³ Радянський студент, 1971, 10 верес.

⁴ За наукові кадри, 1973, 2 лип.; 1974, 8 лют.

⁵ За наукові кадри, 1971, 30 берез.

⁶ За педагогічні кадри, 1971, 20 жовт.

⁷ Радянський студент, 1972, 27 трав.

⁸ Київський університет, Харківський університет, 1975, 11, 14 лют.

⁹ Радянський студент, 1971, 19 берез.

¹⁰ Київський університет, 1971, 31 груд.

¹¹ За радянську науку (орган Львівського держуніверситету), 1972, 14 січ.

повів про тісні наукові зв'язки кафедри із своїми колегами з Ленінградського фізико-технічного інституту ім. А. Ф. Йоффе та ін.

Багато уваги приділялося на сторінках багатотиражок обміну студентськими та викладацькими делегаціями, що сприяло вихованню у студентів високого почуття соціалістичного інтернаціоналізму, дружби народів, які є невід'ємною складовою частиною радянського способу життя.

Вузівські газети друкували чимало інформаційних заміток про студентські делегації. Так, в інформації «Крила дружби» йдеться про приїзд до Дніпропетровського університету делегації з Гомельського університету, а також про кількість факультетів і професорсько-викладацького складу вузу¹². У замітці, вміщеній у газеті Одеського університету, говориться про приїзд делегації Тираспольського педінституту та про роль наукових зв'язків між географами і геологами України й Молдавії¹³ та ін.

Значний інтерес для дослідників становлять матеріали, в яких розповідається про приїзд до братніх республік студентів з України. Наприклад, у замітках «У московських колег» ідеться про приїзд під час весняних канікул до Москви групи студентів споріднених вузів для обміну досвідом роботи¹⁴; «В гостях у естонців» — про поїздку студентів Ужгородського університету в Тарту; «Дружба стала міцною» — про приїзд до Ростовського університету делегації з львівських вузів¹⁵ та ін.

Велику увагу приділили вузівські газети рубрикам «Назустріч 50-річчю утворення СРСР», «Дорогами дружби і братерства», відводячи їм цілі сторінки і вміщуючи на них матеріали, підготовлені редакціями газет споріднених вузів. Так, багатотиражка Дніпропетровського університету «За передову науку» 21 жовтня 1972 р. виділила ленінградській обласній комсомольській газеті «Смена» спеціальну літературну сторінку «Украина и Россия — родники одной криницы...», підготовлену російською мовою. В багатотиражці Львівського університету окрему сторінку присвячено історії Білоруського університету, куди виїздила делегація зі Львова¹⁶.

Про дружні зв'язки між студентами братніх республік свідчить проведення на базі вузів днів дружби і науки, фестивалів дружби і зльотів. На сторінках багатотиражок вузів знайшли своє відображення студентські фестивалі дружби. Так, газета Ужгородського університету вмістила цікаву інформацію про традиційний фестиваль дружби під девізом «Ми справі Леніна, справі партії вірні», в якому взяли участь студенти Москви, Києва, Риги, Мінська, Новосибірська та Уфи¹⁷.

Визначною подією в житті студентської молоді став Всесоюзний зліт студентів, що відбувся 19—20 жовтня 1971 р. у Москві.

Газети вузів висвітлювали цю подію у рубриках «Доповідають делегати зльоту» («Радянський студент», 22 жовтня), «Четвертий Всесоюзний на марші», «В Москву на зліт» («За передову науку», 9, 16 жовтня), в яких показували значення такого роду взаємозв'язків як всесоюзні форуми студентів.

Важливу роль у справі розвитку наукового і культурного співробітництва між вузами братніх республік у розглядуваний період віді-

¹² За передову науку, 1972, 4 листоп.

¹³ За наукові кадри, 1974, 15 берез.

¹⁴ За педагогічні кадри, 1971, 28 квіт.

¹⁵ За радянську науку, 1972, 11 лют.

¹⁶ За радянську науку, 1973, 30 берез.

¹⁷ Радянський студент, 1971, 14 трав.

грали клуби інтернаціональної дружби. Багатотиражки розповідали про роботу інтерклубів та активну участь у ній студентів вузів¹⁸.

На сторінках вузівської преси вміщувалися матеріали і про наукові дослідження у вузах. Із статтями й інформаціями виступали викладачі вищих навчальних закладів братніх республік. Так, багатотиражки «Київський університет» (18 червня 1971 р.) і «За радянську науку» (18 травня 1973 р.) надрукували інформації доцента Кубанського сільськогосподарського інституту О. Черкашина, доцента кафедри філософії Ризького політехнічного інституту А. Столярова, доцента Воронежського електротехнічного інституту В. Полинцова, а також статті професорів В. Шадурі та Г. Шекіладзе з Тбіліського держуніверситету.

Багатотиражки публікували чимало матеріалів, присвячених історії окремих вузів країни. Серед них слід відзначити статтю ректора Петрозаводського університету, заслуженого діяча науки Карельської АРСР В. Стефанихіна «Зростаємо разом з республікою»¹⁹, замітки «Кузня кадрів — спеціалістів Країни Рад» про історію Московського університету²⁰ та «Радянський Азербайджан»²¹, інформацію «Братньому університету — 50» про історію Єреванського державного університету²² та ін.

Відводячи окремі сторінки вузам братніх республік, багатотиражки знайомлять студентську молодь з життям колег, їх здобутками у навчанні. Часто такі матеріали подавалися під назвою «У нас в гостях газета...» Так, багатотиражка Одеського університету «За наукові кадри» 17 листопада 1972 р. під рубрикою «В гостях газети «Кишинівський університет», надрукувала статтю ректора Кишинівського університету, члена-кореспондента АН Молдавської РСР А. Лазарева «Пора зрілості» та статтю кандидата філософських наук, секретаря парткому вузу С. Рошка «Виховувати патріотів-інтернаціоналістів» тощо.

Під час святкування 50-річчя утворення Союзу РСР вузівські газети ввели рубрики: «50 років СРСР», «Союз непорушний», «В братніх університетах», «Мостами братерської дружби», «В союзі незламним», «Розповіді про друзів», в яких вміщували змістовні матеріали, що сприяли дальшому розвитку дружби і співробітництва між вузами країни.

Отже, розглянуті нами публікації свідчать про значний інтерес вузівських багатотиражок до проблем наукового і культурного співробітництва між викладачами і студентами вузів братніх республік.

¹⁸ Радянський студент, 1974, 30 листопад; 1975, 22 листопад; Київський університет, 1975, 28 берез.

¹⁹ Київський університет, 1972, 19 трав.

²⁰ За наукові кадри, 1972, 23 черв.

²¹ За педагогічні кадри, 1972, 20 верес.

²² Київський університет, 1971, 22 січ.

В. М. МІЩЕНКО (Київ)
**СПІВРОБІТНИЦТВО ВЧЕНИХ
УКРАЇНИ І ВІРМЕНІЇ
(1959—1980 рр.)**

В умовах зрілого соціалістичного суспільства співробітництво радянських республік у галузі науки значно розширилося, досягло якісно нового ступеня. І це цілком закономірно, оскільки роль науки в житті су-

спільства незмірно зросла, вона перетворилася у вирішальний фактор розвитку продуктивних сил. Співробітництво вчених «не тільки підвищує ефективність наукових досліджень, — підкреслював академік

П. М. Федосєєв, — а й сприяє процесу зближення націй і народностей Радянського Союзу»¹.

XXV з'їзд КПРС поставив завдання розробки та ефективного використання нових форм і методів прискорення процесу дальшого розширення і поглиблення творчого співробітництва і взаємної допомоги народів Радянського Союзу. Ці процеси характерні й для співробітництва науковців України і Вірменії, дружба між якими має глибокі корені й давні традиції.

Творчі контакти вчених обох республік здійснюються через загальносоюзні координаційні центри й наукові ради, створені при Державному Комітеті СРСР по науці і техніці, Академії наук і Міністерстві вищої і спеціальної середньої освіти, а також шляхом прямих, безпосередніх стосунків.

На розвиток творчих контактів учених обох республік активно впливає й те, що Українська РСР і Вірменська РСР мають значні наукові потенціали, для розвитку яких характерні високі й стабільні темпи. Так, чисельність науковців за період з 1960 р. по 1978 р. на Україні зросла в 3,9 раза і досягла 185,1 тис. чол., у Вірменії відповідно — в 4,1 раза і становила 17,7 тис. чол.² Кількість докторів наук за той же період в УРСР збільшилася з 1,3 тис. до 4,7 тис., кандидатів наук — з 13,6 тис. до 54,1 тис., у Вірменській РСР відповідно — 30,2 тис. до 0,7 тис. і з 1,5 тис. до 5,3 тис.³ Причому темпи зростання контингенту науковців в УРСР і Вірменській РСР, як і в інших союзних республіках, приблизно однакові.

Об'єктивний процес розвитку науки привів до поглиблення розподілу праці науковців й розвитку серед них своєрідної спеціалізації. В умовах соціалістичної системи господарства, коли наука кожної республіки є складовою, невід'ємною частиною всієї радянської науки, така спеціалізація дає можливість кожній з республіканських академій, враховуючи потреби народного господарства, наявність кадрів і досвід роботи на місцях, зосередити увагу на дослідженні окремих її галузей. «Поряд з цим, — підкреслював академік В. А. Амбарцумян, — кожна республіка знає, що з інших питань науки дослідження ведуться в інших республіках Союзу, і впевнена, що в разі необхідності вона завжди може скористатися результатами і цих досліджень»⁴. Природно, спеціалізація науки не тільки дає можливість ліквідувати розсіювання сил і паралелізм у дослідженнях, а й сприяє розширенню співробітництва між ученими нашої країни.

Процес спеціалізації союзних республік щодо наукових досліджень сприяв розвитку творчих шкіл і створенню нових. Так, зокрема на Україні успішно розвиваються школи в галузі електрозварювання, фізики, матеріалознавства, математики, кібернетики, механіки, біології, хімії і фізіології⁵. У Вірменії широко відомі наукові школи в галузі астро-

¹ Федосєєв П. Н. О социальных и идейных основах сближения наций и народностей. — В кн.: Наука Союза ССР. М., 1972, с. 55.

² Підраховано на основі матеріалів збірників: Народное хозяйство СССР в 1960 г.: Стат. ежегодник. М., 1961, с. 786; Народное хозяйство СССР в 1978 г. М., 1979, с. 90.

³ Підраховано на основі матеріалів збірника: Народное образование, наука и культура в СССР: Стат. сборник. М., 1977, с. 303, 306; Народное хозяйство СССР в 1978 г., с. 90.

⁴ Амбарцумян В. А. Растущее сотрудничество. — В кн.: Наука Союза ССР, с. 376.

⁵ Правда, 1976, 3 авг., Романюк Ю. Запорука ефективності наукового пошуку. — В кн.: Наука і культура. Україна, 1976. К., 1976, с. 52.

фізики, фізики, математики, механіки, обчислювальної техніки і фізіології⁶.

Розв'язання складних фундаментальних проблем, що становлять основу дальшого розвитку науки, прискорення науково-технічного прогресу вимагають об'єднання зусиль учених різних республік. Так, кількість досліджень, проведених спільно українськими і вірменськими науковцями з року в рік зростає. Завдяки тісному співробітництву вчених інститутів математики і прикладних проблем механіки Академії наук УРСР та Інституту математики АН Вірменської РСР досягнуто значних успіхів у розвитку таких галузей, як теорія функцій, інтегральна геометрія та обчислювальна техніка⁷.

Високий рівень розвитку математики в обох республіках зумовив широке співробітництво в галузі обчислювальної техніки й кібернетики. Наприклад, при розробці електроннообчислювальних машин (ЕОМ) серії «Наїрі» колектив Єреванського науково-дослідного інституту математичних машин підтримував тісні контакти з ученими суміжних інститутів УРСР⁸. Український республіканський фонд алгоритмів і програм здійснює зв'язки з відповідними організаціями Вірменської РСР⁹. Постійні контакти підтримують співробітники Інституту кібернетики АН УРСР, який є головним інститутом у країні з проблем автоматизації систем управління, з вірменськими колегами¹⁰.

Значно розширився протягом останніх років діапазон взаємних зв'язків українських і вірменських фізиків. Вони проводили спільні дослідження фотоелектричного ефекту з використанням синхронного випромінювання, вакуумного ультрафіолету тощо¹¹.

Багато років підтримують тісні наукові контакти співробітники Бюроканської астрофізичної обсерваторії Академії наук Вірменської РСР з Головною астрофізичною обсерваторією АН УРСР, а також з обсерваторіями Київського і Львівського держуніверситетів¹². Особливо розширилося співробітництво астрономів обох республік з введенням у дію (1976 р.) в Бюроканській астрофізичній обсерваторії найбільшого в Європі телескопа класичної системи з діаметром дзеркала 2,6 м¹³.

Ділові й дружні контакти з науковими колективами Вірменської РСР, так само як й інших радянських республік, характерний для більшості науково-дослідних інститутів України фізико-технічного профілю. Значний вклад у розширення й зміцнення співробітництва з вченими братніх республік вносить колектив Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, що займає одне з провідних місць у світовій науці в розробці теоретичних основ своєї галузі. Протягом багатьох років інститут спільно з Інститутом механіки АН Вірменської РСР і Єреванським політехнічним інститутом вивчають деформацію і міцність зварних з'єднань і складових елементів конструкцій з різномірних металів і сплавів та інші проблеми¹⁴.

⁶ Советская Армения за 50 лет. Ереван, 1970, с. 252—270; Вісн. АН УРСР, 1977, № 9, с. 87—90; Худавердян К. С. Культурные связи Советской Армении. Ереван, 1977, с. 45.

⁷ Архів Президії АН УРСР (далі — АП АН УРСР), ф. 1, оп. 73, спр. 11, арк. 7.

⁸ Худавердян К. С. Указ. соч., с. 48.

⁹ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 11, арк. 53.

¹⁰ Там же, арк. 64.

¹¹ Там же, арк. 103, 136.

¹² Комуніст України, 1979, № 12, с. 45; Вісн. Львів. університету. Серія істор. Львів, 1972, вип. 8, № 4, с. 110.

¹³ Вісн. АН УРСР, 1977, № 9, с. 88.

¹⁴ Патон Б. Е. Расцвет науки Советской Украины. — В кн.: Наука Союза ССР, с. 132.

Не менш плідним є українсько-вірменське співробітництво і в галузі інших фундаментальних наук. Так, спільні зусилля геологів обох республік були спрямовані на розв'язання важливого завдання, поставленого партією на XXV з'їзді КПРС, а саме: «Розширити вивчення земної кори і верхньої мантії Землі з метою дослідження процесів формування та закономірностей розміщення родовищ корисних копалин»¹⁵. Співробітники Інституту геологічних наук АН Вірменської РСР та Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР разом з іншими науковими закладами брали активну участь у розробці проблеми «Геосинклінальний процес і становлення земної кори».

В тісному контакті працюють співробітники Інституту гідробіології Академії наук УРСР з рядом інститутів аналогічного профілю АН Вірменської РСР. Вони розробляють заходи щодо комплексного й ефективного використання в народному господарстві водних ресурсів країни та їх охорони від забруднення¹⁶. Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця Академії наук УРСР підтримує постійні творчі контакти з інститутами фізіології ім. Л. А. Орбелі та кардіології АН Вірменської РСР, єреванськими державними університетом і зоотехніко-ветеринарним інститутом¹⁷.

Успішно розвивається творче співробітництво між ученими-ботаніками України і Вірменії. Зокрема, активно спілкуються між собою колективи Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР і ботанічного саду Академії Наук Вірменської РСР. Вони регулярно обмінюються досвідом акліматизації нових рослин, надсилають один одному насіння й саджанці. Так, за допомогою селекціонерів Вірменії українські вчені акліматизували субтропічні й цитрусові культури, вивели нові сорти великоплідного, морозостійкого винограду¹⁸.

З кожним роком міжреспубліканське наукове співробітництво розширюється, вдосконалюються форми зв'язків вузів, академічних і галузевих науково-дослідних інститутів, промислових підприємств кожної республіки з відповідними установами інших. З початку 70-х років це співробітництво відбувається, як правило, на основі договорів про співдружність, що значно підвищує його ефективність. Наприклад, у рамках відповідного договору, укладеного в 1975 р. між Єреванським державним університетом та Інститутом металургії АН УРСР, проводилися спільні дослідження в галузі вивчення магнітних властивостей твердих тіл, фізики тонких плівок. Аналогічні договори укладені між Єреванським політехнічним інститутом і інститутами проблем матеріалознавства, електродинаміки й електрозварювання ім. Є. О. Патона Академії наук УРСР, Єреванським інститутом народного господарства та Інститутом газу АН УРСР та ін.¹⁹

В умовах розвинутого соціалізму дедалі актуальнішою стає проблема прискорення впровадження результатів наукових досліджень у народне господарство. «Тільки зв'язок з практикою може підняти ефективність науки, а це сьогодні—одна з центральних проблем»²⁰,—вказував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС. Найважливішою

¹⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 242.

¹⁶ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 11, арк. 249.

¹⁷ Там же, арк. 29.

¹⁸ Духовний розквіт українського народу. К., 1970, с. 164.

¹⁹ Поточний архів МВССО Вірм. РСР. Звіт про науково-дослідну роботу і підготовку науково-педагогічних кадрів вузів системи Мінвузу Вірм. РСР за 1975 р., с. 141; за 1976 р., с. 139; за 1977 р., с. 160, 162.

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 82.

складовою частиною цієї проблеми є організація налагодження широких творчих контактів учених і виробничників.

В 1976 р. Центральний Комітет КПРС схвалив досвід Академії наук УРСР по застосуванню нових організаційних форм зміцнення зв'язку науки з виробництвом. Досвід вчених України було рекомендовано впроваджувати й іншим союзним республікам, в тому числі й Вірменії. «У цьому відношенні, — зазначав академік В. А. Амбарцумян, — ми багато чому можемо навчитися у братньої Академії — Академії наук Української РСР, де успішно розв'язуються значні актуальні технічні проблеми на основі фундаментальних досліджень»²¹.

З допомогою співробітників Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона на Вірменському електромашинобудівному заводі ім. В. І. Леніна створено автоматизовану зварювальну дільницю. Вчені інституту допомогли ереванцям також освоїти мікроплазмове зварювання тонких кольорових металів, зварювання у вуглекислому газі при виготовленні трубчастих радіаторів. Це дало змогу підвищити продуктивність праці в 1,5 раза²².

Значну допомогу під час будівництва в Єревані заводу «Алмаз» та в організації виробництва синтетичних алмазів і алмазного інструмента подали співробітники Інституту надтвердих матеріалів Академії наук УРСР. У 1978 р. між цими колективами укладено договір про соціалістичну співдружність. З названим підприємством підтримують також тісні творчі зв'язки науковці Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР. Вони розробили новий метод металізації алмазів. З його застосуванням на заводі підвищилася стійкість алмазного інструмента, що дало змогу одержати значний економічний ефект²³.

Водночас ряд розробок вірменських учених успішно впроваджено у народне господарство УРСР. Інститут органічної хімії Академії наук Вірменської РСР впровадив на трьох українських заводах вогнетривких матеріалів (у Часовому Яру, Пантелеймонівці і Красногорівці) пневмотранспорт для молотого шамотного порошку, подрібленої хромової руди тощо²⁴. Співробітники Інституту геологічних наук АН Вірменської РСР подали допомогу українським колегам у складанні структурної сейсмічної карти території будівництва Запорізької й Кримської атомних електростанцій²⁵.

Особливого значення в умовах розвинутого соціалізму набуває міжреспубліканське співробітництво в галузі суспільних наук. Це зумовлено, по-перше, тим, що їх роль, як наукової основи керівництва розвитком радянського суспільства на сучасному етапі комуністичного будівництва, постійно зростає, а по-друге, тим, що це співробітництво є істотним фактором зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності народів СРСР, зближення і взаємозбагачення їх духовних культур.

Успішне розв'язання завдань, поставлених перед ученими обох республік, вимагає координації їх наукової діяльності та проведення спільних фундаментальних досліджень, насамперед підготовки колективних видань. Прикладом може бути багатотомна «История отечественной математики», створена співробітниками Інституту історії АН УРСР разом з ученими Москви, Ленінграда, Єревана та інших науко-

²¹ Вісн. АН УРСР, 1977, № 19, с. 92.

²² Наука і культура. Україна, 1972, К., 1972, с. 136.

²³ Вечірній Київ, 1979, 29 січ.

²⁴ Економіка Рад. України, 1972, № 4, с. 38.

²⁵ Поточний архів АН Вірм. РСР. Звіт про основні результати наукової і науково-організаційної діяльності АН Вірм. РСР за 1978 р., с. 172.

вих центрів країни²⁶. У 1978 р. вчені України і Вірменії у співробітництві із спеціалістами інших братніх республік розпочали дослідження комплексної теми «История отечественной астрономии».

Одним з основних завдань історичної науки є вивчення й пропаганда взаємозв'язків і братерської дружби радянських народів як у минулому, так і на сучасному етапі будівництва комунізму. Значний вклад у цю справу вносять історики України і Вірменії. З кінця 50-х років дослідження українсько-вірменських історичних зв'язків набуває систематичного характеру. Активну участь у цій роботі беруть науковці Києва, Ужгорода, Львова й Єревана²⁷. На спільних наукових сесіях (Єреван—1959 р., Київ і Львів — 1962 р., Єреван — 1967 р.), присвячених історичним зв'язкам і дружбі двох братніх народів, та науково-теоретичній конференції (Львів—1966 р.), присвяченій 350-річчю виходу в світ першої вірменської книги на Україні, були підбиті підсумки спільних досліджень і накреслені основні напрями спільної роботи на майбутнє. Матеріали цих сесій були видані в Єревані й Києві²⁸.

Плідно працюють у справі вивчення історії українсько-вірменських літературних зв'язків і популяризації творів письменників обох братніх республік науковці України і Вірменії. Особливих успіхів у цій справі досягли літературознавці Г. О. Татосян, Г. Н. Овнан і С. Г. Амірян. Зокрема, в монографії співробітника Інституту літератури ім. М. Абегяна Академії наук Вірменської РСР С. Г. Амірян «Армяно-украинские литературные связи» вперше простежуються взаємозв'язки обох народів у галузі літератури з найдавніших часів до наших днів. Вона також підготувала два бібліографічні збірники, до яких увійшли матеріали, присвячені літературним взаємозв'язкам братніх народів з 1861 р. по 1977 р.²⁹

Велику допомогу в підготовці кадрів для багатьох союзних республік, у тому числі й для Вірменії, подає Академія наук УРСР. Однією з основних форм співробітництва в цій галузі є підготовка кадрів через аспірантуру. За період з 1960 р. по 1978 р. аспірантуру АН УРСР закінчив 61 чол. з Вірменської РСР³⁰. Необхідно відзначити, що в останні роки розвивалася переважно цільова форма підготовки аспірантів. Так, якщо в роки дев'ятої п'ятирічки в цільовій аспірантурі АН УРСР для Вірменії було виділено 6 місць, то в десятій — 22 місця³¹.

Щороку в академіях наук Української РСР та Вірменської РСР стажуються спеціалісти цих республік. За період з 1971 р. по 1980 р. в установах Академії наук УРСР стажування пройшли молоді спеціалісти з Інституту радіофізики й електроніки АН Вірменської РСР, Обчислювального центру Держплану Вірменії, Єреванського політехнічного і Ленінаканського педагогічного інститутів. Крім того, за той же період в установах АН УРСР виробничу і переддипломну практику пройшли більш як 400 студентів Єреванського політехнічного інституту³². А в

²⁶ Великий советский народ. К., 1976, с. 332; Коммунист, 1972, 12 дек.

²⁷ Вестник общественных наук Армянской ССР, 1967, № 5, с. 104—108.

²⁸ Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сборник материалов научной сессии. Ереван, 1961; Киев, 1975; Ереван, 1971.

²⁹ Амірян С. Г. Армяно-украинские литературные связи. Ереван, 1972; Армяно-украинские литературные связи. Библиография. Ереван, 1976; Памятники дружбы. Библиография книг, переведенных с украинского на армянский и с армянского на украинский язык. Ереван, 1978.

³⁰ Підраховано за матеріалами Архіву Президії АН УРСР. Плани прийому в аспірантуру Академії наук УРСР на 1971—1980 рр.

³¹ Підраховано за матеріалами Поточного архіву Президії АН УРСР. Плани прийому в аспірантуру Академії наук УРСР на 1971—1980 рр.

³² Поточний архів Президії АН УРСР. Звіти відділу наукових кадрів і аспірантури за 1971—1979 рр.

Бюроканській астрофізичній обсерваторії Академії наук Вірменської РСР кожного року проходять переддипломну практику і стажують студенти й викладачі Київського державного університету³³.

Успішно розвиваються й такі форми наукового співробітництва, як взаємообмін інформацією, участь у роботі різних виставок, творчі відраджень вчених з метою вивчення передового досвіду тощо. Нині особливого значення набувають міжреспубліканські науково-інформаційні зв'язки — один з важливих факторів прискорення науково-технічного прогресу. Велику роль у пропаганді й популяризації нових досягнень науки і техніки відіграють інформаційні підрозділи академічних установ двох братніх республік. Так, в АН Української РСР діють сектор наукової інформації, відділ наукової інформації Секції суспільних наук, відділ інформації в складі Центральної наукової бібліотеки, 57 відділів інформації в складі установ і 5 відділів у складі конструкторських бюро й дослідних виробництв Академії наук УРСР, більшість працівників яких займаються зовнішньоінформаційною діяльністю³⁴.

Співробітництво радянських республік у галузі науки в умовах зрілого соціалістичного суспільства набуває якісно нової форми — об'єднаної, спільної праці на основі її загальносоюзного поділу. Розширився не тільки фронт спільних фундаментальних досліджень і кількості впроваджених у народне господарство УРСР і Вірменської РСР результатів наукових розробок, а й вдосконалювалися самі форми наукового співробітництва. З'явилися нові, більш прогресивні форми, які дають можливість краще об'єднати зусилля вчених на проведенні спільних фундаментальних і прикладних досліджень. Система спеціалізації й кооперування наукової діяльності, яка особливо інтенсивно формується в умовах розвинутого соціалізму, сприяє повнішій інтеграції праці вчених братніх республік. Успіхи, досягнуті в розвитку науки на Україні й у Вірменії, — здобутки їх спільних зусиль, а також постійних творчих контактів з ученими Москви, Ленінграда, інших наукових центрів країни.

³³ Комуніст України, 1979, № 12, с. 45.

³⁴ Вісн. АН УРСР, 1978, № 2, с. 62—63.

Ф. С. ЯЦЕНЮК (Чернівці)

**ПАРТІЙНА ПРЕСА ПРО БРАТЕРСЬКУ
ДОПОМОГУ НАРОДІВ СРСР
ЗАХІДНИМ ОБЛАСТЯМ УКРАЇНИ
[1945—1950 рр.]**

Виступаючи на урочистому засіданні в Києві, присвяченому врученню Українській РСР ордена Дружби народів, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв підкреслив, що «...успіхи України—

це значною мірою і плід дружби братніх народів усієї Радянської країни, плід їх спільної праці»¹. Ці слова повністю стосуються і західних областей УРСР, де в післявоєнний період ще більш інтенсивно, ніж до війни, продовжувався процес соціалістичної перебудови народного господарства.

Як відомо, одразу після визволення західних областей України від фашистських загарбників Комуністична партія і Радянський уряд накреслили і почали втілювати в життя розгорнуту програму соціалістич-

¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 203.

них перетворень цього краю. Але відбудова і дальший розвиток зруйнованого загартниками народного господарства потребували великої кількості робочої сили, а також будівельних матеріалів, машин, механізмів тощо, яких на місці не було. На допомогу трудящим цих областей прийшли всі народи нашої багатонаціональної країни.

У 1945—1950 рр. місцева періодична преса приділяла велику увагу висвітленню величезної допомоги населення східних областей УРСР та братніх союзних республік трудящим краю у будівництві соціалістичної економіки. Під заголовками «Наша сила в дружбі народів», «Допомога братніх республік», «Тобі, великий російський народе, наша шана, наша любов», «Батьківщина допомагає», «Східні області — західним» газети вміщували передові статті, кореспонденції, повідомлення і цілі сторінки, присвячені цьому питанню. На їх шпальтах докладно розповідається про братерську допомогу в розвитку промисловості західних областей України, зокрема м. Львова. З них трудящі краю дізнавалися, що, наприклад, для відбудови Львівського заводу електроприладів першу партію складного устаткування надіслали виробничники Москви, Іжевська, Казані, для бавовнопрядильної фабрики — колективи підприємств Ленінграда, Свердловська, Омська, Ярославля, взуттєвої фабрики — Новосибірська й Ташкента². А всього з часу визволення до 1949 р. для львівських підприємств з різних міст Радянського Союзу, насамперед з промислових центрів Російської Федерації, надійшло 8215 одиниць найновішого промислового устаткування³.

Аналогічну допомогу було подано й колективам заводів та фабрик інших міст західних областей України. У матеріалах під назвами «З допомогою братніх народів перетворимо Прикарпаття в квітучий і багатий край Радянської України», «З допомогою народів-братів невпинно зростає народне господарство і культура Ровенщини», «Країна — Закарпаттю», «Велика вдячність лісорубів», «Київ — промисловості Чернівців» показано роль всенародної допомоги у відбудові й розвитку нафтової, газової, вугільної, лісової, легкої і харчової промисловості, енергетичного господарства краю⁴. Газети «Нафтовик Борислава» і «Радянське слово» повідомляли, що робітники та інженерно-технічні працівники Уралу і Сибіру, Литви і Вірменії, Грузії і Азербайджану виготовляли для нафтовиків Прикарпаття труби, долота, запасні частини для бурових машин, автомобілі, вимірювальні прилади, електроустаткування та багато іншої техніки. Всього з часу визволення до травня 1950 р., за повідомленням газети «Нафтовик Борислава», з промислових центрів країни у Борислав надіслано різного устаткування майже на 278 млн. крб.⁵

У пресі висвітлювалася й допомога братніх народів СРСР трудящим західних областей у відбудові енергетичного господарства. Електроустаткування сюди надходило з Москви, Ленінграда, Владивостока, Кривого Рога, Харкова та інших міст⁶. Відправивши на нафтопромисли Дрогобицької області 20 потужних трансформаторів, москвичі у відкритому листі, надрукованому в газеті «Радянський селянин» під назвою «У нас єдина справа, єдина мета», писали: «Колектив нашого заводу пишається тим, що він допомагає трудящим молодих областей

² Правда України, 1946, 7 авг.; Львовская правда, 1947, 22 июня, 1949, 18 сент.

³ Вільне життя, 1950, 24 трав.

⁴ Радянське слово, 1946, 13 серп.; Червоний прапор, 1950, 12 лют.; Радянська Буковина, 1945, 14 лют., 1950, 24 трав.; Закарпатська правда, 1950, 24 трав.

⁵ Нафтовик Борислава, 1950, 24 трав.

⁶ Вільна Україна, 1945, 12 січ., 21 лют., 18 квіт.; Львовская правда, 1948, 25 мая.

України розвивати своє енергетичне господарство... Кожний трансформатор, випущений на нашому заводі, для вас, дорогі товариші, є скромним, але переконливим свідченням дружби народів Країни Рад»⁷.

На сторінках газет розповідалося про допомогу в розвитку деревообробної та лісової промисловості. Зокрема, на тематичній полосі під назвою «Радянському Закарпаттю допомагає вся наша країна», вміщеній у газеті «Советское Закарпатье», у відповіді на запитання «Хто озброює технікою лісоруба?» вказувалося, що з Москви та Ленінграда надсилають автокрани, автомашини, електроустаткування, трактори, з Уралу та Сибіру — шпалорізальні верстати, дизелі, з Вологди та Удмуртії — електричні пилки й лебідки, а Баку забезпечує працівників лісової промисловості Закарпаття бензином, гасом, нафтою тощо. Лише протягом першої половини 1949 р. трест «Закарпатліспром» одержав 60 автомашин, 56 електролебідок, 10 електростанцій, 60 електропилки та ін.⁸

Велика допомога була подана також працівникам харчової і легкої промисловості. Так, для крохмально-паточного заводу в Чернівцях підприємства РРФСР відправили 500 вагонів устаткування⁹. Колективи заводів і фабрик Москви, Ленінграда, Тули, Іваново виготовляли для взуттєвих, панчішних і трикотажних фабрик західних областей України універсальні машини. 11 жовтня 1947 р. «Львовская правда» на сторінці «Великі дари російського народу» опублікувала листи робітників львівських трикотажної та панчішної фабрик колективам споріднених підприємств м. Красноармійська Саратовської області та м. Чебоксари Чуваської АРСР. Висловлюючи почуття безмежної вдячності братам за допомогу, львівські робітники писали, що перші 100 панчішно-шкарпеткових автоматів та 12 мальєзних машин, одержаних від них, вже працювали у Львові.

Крім матеріально-технічної допомоги, поданої трудящим західних областей УРСР населенням братніх союзних республік, у край приїхали кадрові робітники, техніки, інженери, які займалися монтажем устаткування й організацією виробництва на нових і реконструйованих підприємствах. Так, газета «Вільна Україна» на сторінці «Братня допомога великого російського народу в індустріалізації Львова» розповіла читачам, що, коли в процесі будівництва Львівського заводу електробудуприладів стало не вистачати інженерно-технічних працівників, з Ленінграда і Москви сюди прибули 130 інженерів і техніків, близько 600 кваліфікованих робітників. Понад 400 складних верстатів встановили російські друзі на заводі електроприладів. Газета не лише навела багато яскравих фактів і цифр, а й переконливо розкрила значення цієї безкорисливої допомоги. «Тільки завдяки братній допомозі великого російського народу, — писала вона 25 серпня 1946 р., — виріс і став до ладу цей первенець четвертої п'ятирічки у Львові». Всього у Львів за роки четвертої п'ятирічки приїхали 1900 інженерно-технічних працівників і більше 13 800 кваліфікованих робітників¹⁰.

Однак повністю розв'язати проблему забезпечення кадрами промислових підприємств західних областей можна було лише шляхом підготовки місцевих кадрів. Активну участь у розв'язанні цієї проблеми взяли російські брати. З почуттям великої гордості ленінградські робітники, які працювали на підприємствах західних областей УРСР, писали своїм землякам: «Ми допомогли виховати і виростити нові проми-

⁷ Радянський селянин, 1948, 12 трав.

⁸ Советское Закарпатье, 1949, 4 сент.

⁹ Радянський селянин, 1946, 17 листоп.

¹⁰ Вільне життя, 1950, 24 трав.

слові кадри з місцевої молоді. Ми навчаємо західноукраїнських робітників працювати по-ленінградському, все віддавати на благо Вітчизни»¹¹.

У газетних матеріалах під назвами «В Москву на навчання», «У співдружності з ленінградцями», «З допомогою горьковських скловарів», «В Баку на навчання»¹² розповідалося, що для ознайомлення з передовими методами роботи новаторів виробництва на підприємства Москви, Ленінграда, Горького, Саратов, Баку та інших міст приїжджали цілі бригади робітників та інженерно-технічних працівників із західних областей України. Крім того, передовики виробництва В. Матросов, Ф. Кузнецов, Л. Корабельникова та багато інших безпосередньо на робочих місцях демонстрували свої методи праці. «Впровадимо досвід Л. Корабельникової та Ф. Кузнецова на всіх підприємствах Львівщини», «У всьому наслідувати Москву», «Вчитись працювати у москвичів», «Матросовський темп»¹³ — під такими «шапками» газети подавали звіти, репортажі і кореспонденції про їх перебування на підприємствах західних областей.

Завдяки братерській допомозі представників усіх націй і національностей у західних областях УРСР було порівняно швидко створено ряд галузей промисловості. Уже в 1949 р. більше 2500 підприємств, відбудованих і заново споруджених у краї після війни, випускали найрізноманітнішу продукцію¹⁴. «Сільськогосподарськими машинами, електроприладами, пресами, електролампами, різноманітними інструментами, газовими апаратами і багатьма іншими виробами з львівською маркою, — писала «Львовская правда» 25 січня 1948 р., — пишуться Москва і Київ, Ленінград і Мінськ, Туркменія і Алтай, Памір і Абхазія». Газети підкреслювали, що практично кожен вид продукції, вироблюваної на підприємствах західних областей УРСР, — це результат спільної праці всіх народів нашої країни, результат ленінської дружби народів СРСР. Систематична публікація таких матеріалів була яскравим свідченням життєвості й сили ленінської національної політики, сприяла вихованню у трудящих західних областей чуття єдиної родини.

Одночасно з відбудовою промислових підприємств швидко відбудовувалося й сільське господарство. Партія і уряд одразу після визволення краю від фашистських загарбників почали вживати заходів для поліпшення економічного становища трудового селянства, зокрема для завершення тут колективізації сільського господарства.

У статтях, кореспонденціях, замітках, фотодокументах розповідалося про піклування Комуністичної партії і Радянського уряду, всіх братніх народів СРСР про зміцнення і розвиток технічної бази сільського господарства краю. У кореспонденції «Для сільського господарства», вміщеній 4 вересня 1949 р. у газеті «Советское Закарпатье», зазначалося, що на Закарпаття лише протягом останніх місяців 1949 р. надійшло 50 плугів з Новосибірська, 40 культиваторів з Рязані, 100 тракторних борін з Ростова-на-Дону, 80 сінокосарок з Казахстану та інші сільськогосподарські машини. Наведені приклади яскраво свідчили про допомогу народів-братів нашої країни селянам західних областей України в створенні матеріально-технічної бази для корінної перебудови.

¹¹ Вільна Україна, 1947, 3 груд.

¹² Львовская правда, 1948, 13 апр., 1950, 24 мая, 4 нояб.; Радянське слово, 1946, 7 верес.

¹³ Львовская правда, 1945, 9 апр., 1949, 7 апр., 1950, 26 мая; Вільна Україна, 1950, 24 трав.

¹⁴ Правда Украины, 1949, 21 окт.

дови сільського господарства. На сторінках газет висвітлювалися значна фінансова допомога, а також допомога мінеральними добривами, насіннєві позички, різні пільги, надані селянам західних областей УРСР.

Для управління новою технікою, яка з'явилася в західних областях, а також для створення колгоспів не вистачало кваліфікованих кадрів, спеціалістів сільського господарства. Тому вже до квітня 1945 р., за повідомленням «Прикарпатської правди», сюди на постійну роботу прибули 2114 спеціалістів сільського господарства, зокрема 633 агрономи, 172 зоотехніки, 170 ветпрацівників, 372 механіки¹⁵. Разом з трудівниками цих областей вони активно боролися за зміцнення колгоспів, піднесення врожайності зернових і технічних культур, підвищення продуктивності тваринництва, допомагали місцевим жителям освоювати складну техніку, впроваджувати передову агронауку.

У досліджуваній період часто організовувалися екскурсії колгоспників і селян-одноосібників західних областей у східні області України та інші братні республіки. Під заголовками «Екскурсії колгоспників і селян-одноосібників західних областей в колгоспи східних областей України», «Велика школа передового досвіду», «Чого ми навчилися в колгоспах Київщини», «Що ми бачили на Харківщині», «Передовий досвід вінничан — колгоспам Буковини»¹⁶ тощо газети друкували звіти, репортажі, виступи учасників екскурсій, які розповідали про організацію праці в передових господарствах, досвід роботи майстрів високих урожаїв сільськогосподарських культур. Такі екскурсії мали величезне значення для молодих колгоспників західних областей, які власними очима бачили переваги колективних форм господарювання над одноосібними. Цим самим втілювалась у життя вказівка В. І. Леніна про те, що треба «...на ділі показати селянам переваги громадського, колективного, товариського, артільного обробітку землі...»¹⁷.

Безкорислива допомога братніх радянських народів сприяла масовому залученню селян краю до колективного господарювання. На середину 1950 р. в західних областях УРСР було колективізовано 91% селянських дворів, яким належало 95,6% посівної площі¹⁸.

Крім матеріалів про допомогу у відбудові і розвитку промисловості та сільського господарства, на сторінках газет було чимало публікацій про допомогу братніх народів СРСР в здійсненні культурної революції у західних областях Української РСР. Вже на першій «змінній сторінці», яку «Радянська Україна» друкувала спеціально для трудящих західних областей, повідомлялося, що уряд УРСР виділив на відбудову шкіл краю 7620 тис. крб., туди на постійну роботу виїхали 7 тис. учителів, відправлено 906 тис. підручників¹⁹. Завдяки братерській допомозі народів нашої багатонаціональної країни в західних областях до вересня 1949 р. було відкрито 7680 шкіл, в яких навчалось більше 1130 тис. учнів²⁰. Для їх успішної роботи лише в 1946—1948 рр. прибуло 37 тис. учителів і 1500 керівних працівників партосвіти²¹.

У вищі навчальні заклади західних областей також приїхало бага-

¹⁵ Прикарпатська правда, 1945, 4 квіт.

¹⁶ Радянська Буковина, 1948, 27 верес., 1950, 29 груд.; Вільна Україна, 1948, 30 листоп., 1950, 11 лип., 27 груд.

¹⁷ Ленін В. І. Промова на I з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей 4 грудня 1919 р. — Повне зібр. творів, т. 39, с. 349.

¹⁸ Дерев'янкін Т. І., Кульчицький С. В. Економічний розвиток Радянської України. К., 1970, с. 45.

¹⁹ Радянська Україна, 1945, 19 січ.

²⁰ Прикарпатська правда, 1949, 16 верес.

²¹ Радянський селянин, 1948, 12 трав.

то висококваліфікованих викладачів. Наприклад, у 1945 р. Управління у справах вищої школи при РНК УРСР направило сюди 60 професорів і доцентів з вузів Києва, Харкова, Дніпропетровська та Одеси²².

Про допомогу, подану Ужгородському університету, розповіли своїм читачам «Закарпатська правда» і «Советское Закарпатье». Лише в січні 1948 р. в університет надіслано 50 мікроскопів, унікальні установки для спектрального аналізу, кварцевий спектрограф, гальванометри системи Ейнговена та багато інших цінних приладів загалом на 800 тис. крб.²³ Ленінградський університет виділив обладнання для фізичної і хімічної лабораторій, а Московський і Казанський — наукову літературу для бібліотеки. З Києва та Алма-Ати приїхали викладачі²⁴.

Аналогічну допомогу одержували й інші навчальні заклади західних областей. У медичних інститутах Львова і Чернівців у 1945 р. стали працювати 24 наукові працівники, які прибули сюди на постійну роботу з різних міст країни²⁵. Для студентів Ровенського педагогічного інституту шефи з Полтави читали лекції із зоології, анатомії, фізіології, ботаніки, а також подарували літературу для бібліотеки²⁶. Як свідчить преса, багато було зроблено і в справі організації бібліотек, що сприяло ліквідації неписьменності населення і піднесенню його культурного рівня.

Значна частина матеріалів газет була присвячена висвітленню допомоги в розширенні у західних областях мережі системи охорони здоров'я та поліпшення медичного обслуговування трудящих. Лише на охорону здоров'я на Ровенщині держава виділила у післявоєнні роки 162 млн. крб.²⁷

Крім фінансової допомоги, в західні області надсилали медикаменти, обладнання для лікувальних закладів, а також медичні кадри. Газета «Советское Закарпатье» на сторінці «Великий російський народ — Закарпаттю» писала, що лише за п'ять місяців 1949 р. в Закарпатську область з Москви, Ленінграда, Ростова, Воронежа привезено медикаментів і медобладнання більше ніж на 3 млн. крб.²⁸

В невеликій кореспонденції «Держава охороняє здоров'я трудящих», опублікованій у газеті «Червоний прапор» 12 лютого 1950 р., розповідалося, що лікувальні заклади західних областей обладнані найновішою вітчизняною апаратурою, виготовленою на Свердловському медико-інструментальному заводі, московському заводі «ЭМА», харківських і ленінградських заводах медичних матеріалів і препаратів та ін. У статті «Братня допомога», надрукованій у газеті «Радянський селянин», зазначалося, що в 1946—1947 рр. у західні області виїхали більше 4000 лікарів і 15 тис. чол. середнього медичного персоналу²⁹.

Щедра безкорислива допомога народів Радянського Союзу трудящим західних областей Української РСР, літопис якої постійно вела преса, дала змогу швидко відбудувати і розвинути їх економіку і культуру. Висвітлення пресою цього питання було однією з ефективних форм інтернаціонального виховання трудящих західних областей України, сприяло утвердженню в їх свідомості ідей братерства, дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму.

²² Правда Украины, 1945, 10 февр.

²³ Закарпатська правда, 1948, 30 січ.

²⁴ Советское Закарпатье, 1949, 4 сент.

²⁵ Радянська Буковина, 1945, 17 лют.

²⁶ Правда Украины, 1945, 17 янв.

²⁷ Червоний прапор, 1949, 19 жовт.

²⁸ Советское Закарпатье, 1949, 24 мая.

²⁹ Радянський селянин, 1948, 12 трав.

Питання історичного краєзнавства

В. В. НЕЧИТАЙЛО
(Кам'янець-Подільський)

ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ ІЗЯСЛАВЛЯ

Серед численних давньоруських поселень загадковим до цього часу є волинське місто Ізяславль. У зв'язку з відсутністю писемних джерел серед учених немає єдиної думки про час його заснування¹. «Історія Ізяславля темна, як і початок його існування»,— читаємо в географічному словнику, виданому в 1895 р. у Варшаві². Деякі дослідники безпідставно ототожнюють історичну долю стародавнього волинського міста з долею іншого літописного Ізяславля, що належав Полоцькій землі. Так, з «Історії Білоруської РСР» та «Білоруської радянської енциклопедії» довідуємося, що місто Ізяславль на річці Свіслочі було засноване 987 року київським князем Володимиром Святославичем, який віддав його в уділ своєму сину Ізяславу³. Те ж саме читаємо в Радянській енциклопедії історії України та в УРЕ і про виникнення Ізяславля на річці Горині⁴. При цьому як білоруські, так і українські історики посилаються на одне й те ж джерело — відомості літопису під 1127 роком.

Розповідаючи про події 1127—1128 рр., тобто про похід київського князя Мстислава Володимировича на Полоцьк, літописець наводить цікаву історичну довідку про те, як 980 року юний Володимир сватався до дочки полоцького князя Рогволода — Рогніди (до речі, О. О. Шахматов довів, що ця подія відбулася не 980, а 970 року⁵). Зухвало образивши гостя, вона відмовляється стати його дружиною. Тоді Володимир штурмом підкоряє Полоцьк і силою бере князівну, яку після того почали називати Гореславою⁶. Та згодом київський князь став нехтувати молодого дружиною, за що ледве не поплатився своїм життям. Після невдалого замаху на чоловіка Рогніду разом з малолітнім сином Ізяславом було вислано в далеку вотчину, де для них Володимир заклав нове місто, назвавши його на честь сина Ізяславлем⁷.

Про яке ж місто йдеться в літопису — про Ізяславль волинський, чи Ізяславль полоцький. Більшість істориків вважає, що Ізяславль, згадуваний під роком 6636 (1127 — В. Н.) — це нинішнє білоруське містечко Заславль⁸. «Місто, побудоване Володимиром для Ізяслава, — Ізяславль поблизу Мінська — те саме полоцьке місто, під яким відбулися бої в 1127 р.», — пише академік Б. О. Рибakov⁹.

¹ Див.: Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область. К., 1971, с. 263.

² Słownik geograficzny. Warszawa. 1895. Т. XIV, с. 446.

³ Гісторыя Беларускай ССР у п'яти тамах. Мінск, 1972. Т. I, с. 87—88; Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Мінск, 1971. Т. 4, с. 60.

⁴ Радянська енциклопедія історії України. К., 1972. Т. 2, с. 242; Українська радянська енциклопедія. К., 1961. Т. 5, с. 384.

⁵ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших летописных сводах. СПб., 1908, с. 249—251.

⁶ Штыхау Г. В. Питанні Гістарычнай тапаграфіі Полоцка.— Весті АН БССР, 1963, с. 63—72.

⁷ Повесть временных лет (далі — ПВЛ). М.—Л., 1950. Т. I, с. 54; Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Л., 1927. Т. I, вып. 2, с. 299, 300.

⁸ Семенов В. П. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. СПб., 1905. Т. IX, с. 516; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1959. Т. I, с. 69; Татищев В. Н. История российской. М.—Л., 1963. Т. II, с. 141—142; Алексеев Л. В. Полоцкая земля. М., 1966, с. 238—240; Рыбаков Б. А. Русские летописи и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972, с. 319—322; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956, с. 35.

⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 320.

Археологічні дослідження, проведені Г. В. Штиховим у Заславлі, свідчать про існування тут наприкінці X — на початку XI ст. дитинця і неукріпленого посаду¹⁰, а виявлені в одному з курганів предмети з відбитком знака Володимира Святославича — про наявність князівського вотчинного ремесла¹¹. Особливий інтерес становить знайдена в Новгороді свинцева печатка Ізяслава Володимировича, яка потрапила на Новгородську землю разом із посланням полоцького князя¹². Літописні дані дають можливість встановити, що Ізяслав Володимирович ніколи не князував на волинській землі. 988 року він прийняв християнство, отримав в уділ Полоцьк, відновивши тим самим династію полоцьких князів, а в 1001 р. помер¹³.

Писемні джерела дають деякі відомості і про дальшу долю Рогніди. Приймавши християнство, княгиня постриглася в черницю під іменем Анастасії і померла в монастирі в 1000 році¹⁴. На місці колишнього монастиря, південніше Заславля археологи виявили склеп із давнім захороненням і прийшли до висновку, що це і є могила Рогніди¹⁵. Цілком можливо, що у своєму твердженні вчені помилилися, але не викликає сумніву той факт, що Рогніда доживала віку і померла в колишній вотчині свого батька, а не на Волині.

Цінний матеріал про дальшу долю Володимира і Рогніди міститься в історико-фольклорних дослідженнях Б. Соколова¹⁶. З них, зокрема, довідуємося, що після переходу Полоцької землі до Литовського князівства (XIII ст.) місце дії в билинах переноситься в Литву, а ще пізніше замість Рогволода з'являється сам литовський король. Щоправда, залишилися імена Володимир, Добриня, але Рогніда уже замінена Анастасією. Перекази і легенди про Володимира і Рогніду, на нашу думку, мають під собою історичний ґрунт. Проте на Волині не зустрічається жодної фольклорної пам'ятки, яка б перегукувалася з цим сюжетом.

Отже, немає підстав пов'язувати час заснування Ізяславля над річкою Горинню з 987 роком. Першим це помилкове твердження висунув у XVIII ст. польський історик А. Нарушевич¹⁷.

Воно потрапило також до енциклопедичного словника Ф. Брокгауза та І. Ефрона¹⁸. Причому, твердження це було не результатом певних наукових пошуків й узагальнень, а наслідком елементарної помилки. Дослідники пояснювали час заснування двох різних, але однакових за назвами міст, посиляючись при цьому на документ, в якому йшлося про одне з них.

Коли ж був заснований Ізяславль? На жаль, сьогодні ми не можемо сказати щось певне про його виникнення. Відомо тільки одне. Перша згадка про нього припадає на 1241 рік, коли Батий, завоювавши Київ та інші міста, «приде к Каменцю Ізяславлю, взятъ»¹⁹. Коли якесь місто вперше згадується в джерелах, скажімо у XIII ст., то це не зна-

¹⁰ Штихов Г. В. Заславль в свете раскопок 1967—1968 гг. — Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии. М., 1972. Т. II, с. 85—86.

¹¹ Працы. Менск, 1928. Т. I, с. 69, табл. XVI.

¹² Янин В. Л. Древнейшая русская печать X века. — Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1955, вып. 57, с. 39—46.

¹³ ПСРЛ. М., 1965. Т. IX, с. 68.

¹⁴ ПВЛ, т. I, с. 88.

¹⁵ Семенов В. П. Указ. соч., с. 516.

¹⁶ Соколов В. Эпические сказания о женитьбе князя Владимира. — Ученые записки государственного Саратовского университета. Саратов, 1923. Вып. 3, с. 75—122.

¹⁷ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1893. Т. 5, с. 380.

¹⁸ Энциклопедический словарь. СПб., 1894. Т. XII, с. 315.

¹⁹ ПСРЛ. СПб., 1843. Т. II, с. 178.

чить, що воно дійсно виникло у той час. Початок його заснування, очевидно, слід шукати набагато раніше.

Протягом 1957—1964 рр. загін Галицько-Волинської археологічної експедиції під керівництвом відомого радянського археолога, професора М. К. Каргера проводив розкопки давньоруського городища, розташованого за 14 км від Ізяслава, поблизу села Городище Шепетівського району. На археологічних картах Волині це поселення було зареєстроване ще в 80—90-х роках XIX ст., однак розкопки на ньому не проводилися і час його існування не був з'ясований. Під час розкопок археологи виявили спалені житлові та оборонні споруди, обгорілі людські кістки, велику кількість залізних наконечників списів і стріл, шматки кольчуг, частини панцирів, бойові сокири і кістені. На долівках спалених жител і господарських будівель зберігся весь їх інвентар: горшки, жорна, серпи, коси, замки, ключі, дужки та обручі від дерев'яних відер, наральники та чересла. Все це свідчить, що городище було спустошене монголо-татарами.

Важливою для датування городища і визначення його соціальної структури є знахідка скарбів — срібні ювелірні вироби київських і вишгородських майстрів, романські бронзові блюда з алегоричними зображеннями, візантійські та херсонські монети тощо²⁰.

Значний інтерес викликає колекція мечів (8), на одному з яких виявлено напис латинською мовою²¹, а також велика кількість шпор (280), у тому числі кілька із срібною і золотою інкрустацією. Такої кількості шпор не знайдено у жодному середньовічному європейському поселенні. На думку вчених, городищівська знахідка може суперничити з колекціями національного масштабу²².

Проаналізувавши археологічні знахідки, а також літописні дані, М. К. Каргер дійшов висновку, що розкопане городище — в минулому невеличке містечко Волинської землі, яке лежало на шляху пересування монголо-татарських полчищ між Києвом і Володимиром Волинським. Виникло воно десь у другій половині XII ст. і було піддане нищівному руйнуванню у 1241 р. Після цього життя в містечку не відновлювалося. «Є підстави припускати, — зазначив учений, — що городище являє собою рештки згаданого літописного Ізяславля»²³.

Новозакладене ж місто — Ізяславль на річці Горині — виникло, на його думку, наприкінці XIII ст. Досліджувана М. К. Каргером пам'ятка відповідає типові городища давньоруського періоду як за своїм зовнішнім виглядом, так і за складом матеріальних знахідок. Проте, як нам здається, питання ототожнення її з літописним Ізяславлем залишається поки що відкритим. Дослідник, по суті, не наводить жодного переконливого доказу того, що розкопане городище є саме Ізяславль, а не якесь інше давньоруське поселення, можливо навіть, один з форпостів на підступах до Ізяславля.

Нічого нового для з'ясування цього питання не додають і писемні джерела. З короткого повідомлення літописця довідуємося про те, що

²⁰ Каргер М. К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957—1961 гг. Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1961 г. М., 1962, с. 60—61; Археологія Української РСР. К., 1975. Т. 3, с. 276—277.

²¹ Кирпичников А. Н. Мечи из раскопок древнего Изяславля. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М., 1975. Вып. 144, с. 30.

²² Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — САИ. Л., 1973. Вып. Е1—36, с. 57.

²³ Каргер М. К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957—1964 гг. — Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, с. 39—40.

Ізяславль, який був знищений татарами у 1241 р., лежав на шляху між Києвом і Володимиром Волинським. Але ж на цьому шляху знаходиться не тільки досліджувана пам'ятка, а й сучасний Ізяслав, де, як слушно зауважує П. П. Толочко, теж є давньоруське городище і курганний могильник²⁴.

Треба сподіватися, що в найближчі роки на території самого Ізяслава будуть проведені стаціонарні археологічні дослідження, які уточнять розбіжності у висновках науковців. Можливо, якраз тут слід докопатися до первісного джерела, що допоможе розгадати до кінця історію одного з найстаріших на Україні міст.

²⁴ Толочко П. П. Киевская земля.— В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв., М., 1975, с. 55.

* * *

В. О. ЩЕРБАК (Київ)

**ПОВСТАННЯ 1630 РОКУ НА УКРАЇНІ
ПІД ПРОВОДОМ
ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА**

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. на Україні в результаті посилення феодально-кріпосницького та національного гніту вибухнули селянсько-козацькі по-

встання, що набирали дедалі більшого розмаху і наприкінці 40-х років перетворилися у народно-визвольну війну.

Особливо тяжким в кінці 20-х—на початку 30-х років XVII ст. було становище селянства. Саме на той період припадає швидке посилення кріпосництва. Описуючи становище українського селянства, французький інженер Г. Боплан писав: «Якщо випадає цим нещасним потрапити в кріпосницьку залежність до злого пана, становище їх буває гірше, ніж каторжників на галерах. Таке рабство є головною причиною численних втеч»¹. Втечі селян на Запоріжжя, їх показачення стало звичайним явищем.

Нелегким було становище і нижчих верств міського населення, яке жорстоко експлуатувалося купецько-лихварською верхівкою, зазнавало знущання і розорення від шляхетської адміністрації. Не в кращих умовах перебувало і рядове козацтво. Після підписання Куруківського договору (жовтень 1625 р.) до реєстру ввійшли лише 6 тис. чол. Число «випищиків» — козаків, які залишилися поза реєстром, різко зросло після закінчення польсько-шведської війни (1629 р.).

Одночасно з козаками на територію України повернулося польсько-шляхетське коронне військо. Поселившись на Подніпров'ї, жовніри чинили пограбування, «людей без даня причини забиваючи»². Це викликало широкий протест з боку народних мас. Наприкінці 20-х років загострилися відносини між реєстровими козаками, які проводили лояльну політику щодо польсько-шляхетського уряду, і нереєстровими, які фактично захищали українські землі від турецько-татарських агресорів. Гетьманом нереєстрових козаків у 1630 р. було обрано Тараса Федоровича (Трясила)³. На чолі реєстрових козаків стояв Григорій Чорний, який разом з польськими комісарами брав участь у складанні нового реєстру. Серед «випищиків» опинилися і 300 запорожців, від яких

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1896, вып. II, с. 304.

² Русский исторический сборник. М., 1838. Т. III, кн. 3, с. 240.

³ Голобубцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957, с. 204.

вимагалось з'явитися у волость з артилерією. У березні 1630 р. 10-тисячний загін козаків під керівництвом Тараса Федоровича вирушив з Січі на Подніпров'я. Цим виступом запорожців і розпочалося селянсько-козацьке повстання.

Тарас Федорович звернувся до українського народу з універсалом, у якому закликав до боротьби проти польських панів. Про широку підтримку козацького війська свідчать повідомлення севського воеводи до Москви. «А в которых городках запорожские казаки жили по домам и ныне... те все казаки и с тех городков идут в сход к гетману к Тарасу и их казакам в город в Черкасы»⁴.

Передовий козацький загін захопив у полон гетьмана Григорія Чорного, якому незабаром був винесений смертний вирок. Дізнавшись про наближення козацького війська, черкаська шляхта і більшість реєстровців утекли до Корсуня під охорону жовнірів. Повстанці надіслали коронному війську вимогу відійти на Білу Церкву і видати реєстровців⁵. Шляхтичі відмовилися від цієї пропозиції.

4 квітня 1630 р. Тарас Федорович підійшов до міста Корсунь⁶. Після збройної сутички коронне військо і реєстрова старшина втекли у містечко Бар, де знаходилася головна квартира коронного гетьмана Конецпольського.

Корсунська перемога сприяла поширенню повстання на Подніпров'ї. Козацьке військо просувалося на Лівобережжя в район Переяслава. Вибір останнього опорним пунктом виявився не випадковим, адже саме тут процент показаного населення був найвищим і в разі невдачі відкривався шлях для переселення в межі Російської держави. Тисячі селян, козаків, міської бідноти з міст та околиць Корсуня, Канева, Василькова, Білгородки, Борисполя, Баришевки, Переяслава відгукнулися на заклик Тараса Федоровича і вступили до війська запорожців. Крім того, частина селянських загонів діяла самостійно, нападаючи на шляхту та жовнірів.

Наляканий розмахом антифеодальної, визвольної боротьби, коронний гетьман Станіслав Конецпольський 7 квітня 1630 р. видав універсал, в якому закликав панів добровільно прибути до війська «гасить этот огонь хлопской кровью»⁷. До Бара з навколишніх міст почали прибувати шляхтичі і жовніри. Не гаючи часу, Конецпольський виступив у похід. На проводи коронного гетьмана зібралася навколишня шляхта і духовенство. Освятивши меч, пани урочисто вручили його Конецпольському, благословляючи «Русь (українців)... викоренити»⁸. 12-тисячний загін польсько-шляхетських військ вирушив до Переяслава. У напрямку до Києва вирушив загін коронного стражника Самуїла Лаша. Карателі знищували все живе на своєму шляху. Багато населених пунктів спіткала доля містечка Лисянки, яке «пан Лаш... на самий день великодній, вшитко высинал: аж мужов, так ижон, так и детей в церкви будучих... былебы тилко Русин был забивали»⁹.

Конецпольський, йдучи «з великим гневом на Козаки и на вшитку Русь»¹⁰, мріяв якнайшвидше розправитися з козаками. Наприкінці квіт-

⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах. М., 1953. Т. I, с. 110.

⁵ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. Вып. VI. СПб., 1912, с. 75.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. I, с. 87.

⁷ Там же, с. 80.

⁸ Русский исторический сборник, т. III, с. 246.

⁹ Там же, с. 240.

¹⁰ Там же.

ня, коли значна частина польсько-шляхетського війська переправилася на лівий берег, загін повстанців здійснив напад на його стан. Поширилися чутки, нібито козаки самого «пана гетьмана мало не поймали»¹¹. Відійшовши до Києва, Конецпольський дочекався підкріплення і разом з ним переправився на Лівобережжя, в район Переяслава.

Коронне військо намагалось ізолювати повстанців, не допустити прибуття їх свіжих сил. Проте селянсько-козацьке військо зростало з кожним днем. Є різні відомості про його кількість на травень місяць. Так, львівський літописець твердить, що «под сто тисяч их было»¹². На нашу думку, ця цифра завелика. Ймовірніше всього, число війська дорівнювало близько 40 тис. чоловік. Слід відзначити, що переважну більшість у ньому становило селянство, яке було основною рушійною силою повстання.

По-різному висвітлені у тогочасних джерелах напружені бої, які тривали близько трьох тижнів. Літописи польсько-шляхетського походження відзначають успіхи коронного війська¹³. По-іншому трактуються ці події у згадках російського боярина Григорія Гладкого, який з розвідувальною метою побував на Україні. Він розповідає, що у Переяславі «с черкесы в осаде от польских людей три недели, и у польских де, государь, людей с черкесы в те три недели бои были многие, и на тех де боех черкасы поляков побивали»¹⁴.

Вирішальний бій відбувся в суботу 15 травня¹⁵. До Переяслава наближався загін, в якому налічувалося 500 козаків. Самуїл Лащ з 2 тис. жовнірів почав його переслідувати. Оскільки спроба виявилася невдахою, на допомогу йому вирушив сам коронний гетьман. Про це стало відомо в таборі Тараса Федоровича. Повстанці здійснили напад на ворожий обоз, у якому знаходився польний гетьман М. Потоцький. Почалися жорстокі бої, в яких «до двух тысяче людю з обох сторон пало»¹⁶. Захопивши частину ворожої артилерії, повстанці відійшли до Переяслава.

Героїчну звияжну боротьбу українського народу 1630 р. проти польсько-шляхетського гніту, перемогу селянсько-козацького війська під Переяславом оспівав великий поет-революціонер Т. Г. Шевченко у своїй поезії «Тарасова ніч»:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали,
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата:
Прокинулись ляшки-панки,
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Потоком лежали¹⁷.

Перемога під Переяславом активізувала боротьбу окремих селянських і селянсько-козацьких загонів на Подніпров'ї. Повстанці громили жовнірів, блокували прибуття нових сил до Конецпольського. Так, у районі Києва вони «байдаков 50 и челнов без лічби спалили, жебы ся

¹¹ Нариси з історії України, вип. III. К., 1941, с. 134.

¹² Русский исторический сборник, т. III, с. 242.

¹³ Архив Юго-Западной Руси. К., 1863. Т. I, ч. 3, с. 309—310.

¹⁴ Історія України в документах і матеріалах. К., 1941. Т. III, с. 89.

¹⁵ Русский исторический сборник, т. III, с. 241.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Шевченко Т. Г. Повне зібр. творів. К., 1939. Т. I, с. 66.

Поляцы не мали чим перевезти на тамтую сторону, до гетмана»¹⁸. У п'яти милях від Борисполя «жолнеров тылко 25 осталось с полторы тысячи»¹⁹. Значні загони жовнірів були розгромлені в Копачеві, Димері, Білгородці. У бою під Києвом загинула так звана Золота рота, в яку входили знатні шляхтичі. Народні месники, використавши нічну пітьму, пробрались у ворожий стан і «на світанню вшистких побито й ноги не впустили»²⁰.

На початку червня відбулася ще одна збройна сутичка, в результаті якої Конецпольський втратив артилерію і велику кількість людей. Шлях до відступу за Дніпро був відрізаний, козаки знищили паромі та інші засоби переправи. Становище коронного війська залишалося критичним. Загалом за час боїв «триста вельце знатных панов коронных згинуло, вшисткого войска до десяти тысячей»²¹.

Незважаючи на допомогу, що незабаром підійшла, Конецпольський «видячи... зле, що бють хоть бы еще десять раз, так великое было войско, нога бы и не войшла...»²², змушений був піти на переговори з повстанцями. На перемир'ї наполягала також частина козацької старшини, яка, побоюючись дальшого розгортання всенародної боротьби, уклала компромісний Переяславський мирний договір (8 червня 1630 р.). Згідно з договором повстанці здавали артилерію, повертали полонених, а козацький реєстр передбачалося збільшити до 8 тис. чоловік. Народні маси з обуренням зустріли звістку про угоду з коронним військом, яка незабаром по-зрадницьки була порушена урядом Речі Посполитої. Тарас Федорович з частиною козаків, які вимагали продовження боротьби, відступив на Запоріжжя.

Таким чином, повстання 1630 р., яке охопило значну територію Подніпров'я і в якому брали участь десятки тисяч селян, козаків і представників міських низів, не привело до повалення польсько-шляхетського панування на Україні. Проте значення його в історії визвольної боротьби українських народних мас велике. Військам гнобителів не вдалося придушити повстання силою. Перемога селянсько-козацького війська під Переяславом сприяла дальшому розвитку боротьби трудящих України за своє соціальне і національне визволення.

¹⁸ Русский исторический сборник, т. III, с. 244.

¹⁹ Там же, с. 245.

²⁰ Історія України в документах і матеріалах, т. III, с. 87.

²¹ Там же, с. 86.

²² Русский исторический сборник, т. III, с. 245.

ЛЕКЦІЇ І КОНСУЛЬТАЦІЇ

ЗА ТЕМОЮ МЕТОДОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ

«ЗРОСТАННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ — ЗАКОНОМІРНІСТЬ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ»

ТВОРЧИЙ РОЗВИТОК МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ПАРТІЮ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Могутньою, монолітною і згуртованою, сповненою творчих сил, соціального оптимізму, твердої впевненості в історичній правоті своєї великої справи йде наша ленінська Комуністична партія до свого XXVI з'їзду. Найвищі партійні форуми—знаменні віхи на певторованому шляху сходження до вершин комунізму, випробувані лабораторії колективної мудрості, теоретичного осмислення суспільних явищ і вироблення на цій основі науково обґрунтованої стратегії і тактики. «Кожен з'їзд,—говорив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у доповіді на червневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС,—відкривав нові горизонти перед нашою партією і країною. Впевнений, що таким буде і наступний з'їзд, покликаний визначити стратегію і тактику боротьби на наступному етапі комуністичного будівництва»¹.

Широкий розмах теоретичної роботи, творча розробка назрілих питань комуністичного будівництва і актуальних проблем світового суспільного розвитку — найхарактерніша риса діяльності Комуністичної партії на сучасному етапі. Видатним вкладом у скарбницю марксизму-ленінізму є розроблене КПРС спільно з іншими братніми партіями вчення про розвинуте соціалістичне суспільство, яке істотно збагатило і уточнило наші уявлення про закономірності нової суспільно-економічної формації, про шляхи побудови комунізму.

Серед теоретичних і практичних питань сучасності, які творчо розробляє КПРС, чільне місце належить марксистсько-ленінському вченню про партію, її місце і роль у революційному перетворенні й оновленні світу, в будівництві соціалізму й комунізму. Новий розділ у розвитку цього вчення відкрили Програма КПРС, рішення її XXIII, XXIV і XXV з'їздів, нова Конституція СРСР, праці товариша Л. І. Брежнева та інших керівних діячів партії.

Велика увага КПРС до розвитку марксистсько-ленінського вчення про керівну роль комуністичної партії зумовлюється насамперед тим, що воно є корінним питанням революційного руху, соціалістичного й комуністичного будівництва. Чим далі просувається Радянський Союз та інші країни соціалістичної співдружності по шляху будівництва розвинутого соціалізму і комунізму, чим ширше розгортається й поглиблюється світовий революційний процес, тим більшої актуальності набирають питання про керівну роль марксистсько-ленінської партії в будівництві нового суспільства. Життя висуває все нові й нові проблеми партійного керівництва, які потребують глибоко наукових відповідей.

¹ Рад. Україна, 1980, 24 черв.

До того ж питання про керівну роль марксистсько-ленінської партії в революційному русі та будівництві нового суспільства стало вузловим пунктом сучасного ідеологічного протистояння. Наклепи на реальний соціалізм, фальсифікація теорії, політики та історії комуністичних партій становлять основний зміст антикомунізму. Його прибічниками виступають маоїзм, ревізіонізм та опортунізм, який у питанні про партію скочується на позиції ліквідаторства.

Вірна своєму інтернаціональному обов'язкові, КПРС високо піднесла прапор партійності у міжнародному комуністичному русі, посилила теоретичну розробку і пропаганду марксистсько-ленінського вчення про партію. При цьому вона виходить з того, що найефективнішим засобом боротьби проти антикомунізму, маоїзму та ревізіонізму є творча розробка питань, на яких намагається паразитувати ворог. «Принципова позиція КПРС,— відзначає товариш Л. І. Брежнев,— її непримиренна боротьба за чистоту марксистсько-ленінського вчення про партію мала міжнародне значення, сприяючи, як підкреслюють братні партії, правильній орієнтації комуністів і мільйонів трудящих»².

Марксистсько-ленінське вчення про партію багатогранне. Можна виділити три основні його аспекти. Перший з них охоплює питання про керівну роль комуністичної партії у революційному русі та будівництві нового суспільства (з'ясування історичної необхідності для робітничого класу, всіх трудящих, бойової революційної партії, обґрунтування її історичного покликання і призначення та закономірності зростання керівної ролі). Другий аспект охоплює питання про те, як комуністична партія здійснює керівництво революційним рухом і побудовою нового суспільства (механізм партійного керівництва масами, взаємини партії з іншими організаціями трудящих, її місце і роль у політичній системі соціалістичного суспільства). Третій аспект становлять питання внутрішнього життя комуністичної партії (закономірності функціонування і розвитку, норми партійного життя і принципи партійного керівництва, умови дальшого зміцнення і підвищення боєздатності).

Усі ці аспекти і питання дістали творчий розвиток і глибоку аргументацію в партійних документах на основі осмислення і узагальнення багатющого досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС та інших братніх партій. Висвітлити творчий вклад КПРС у розвиток усіх аспектів і питань марксистсько-ленінського вчення про партію в одній статті неможливо. Тому обмежимося розглядом лише таких з них, як історична необхідність для робітничого класу і всіх трудящих марксистсько-ленінської партії; її характер і відмітні риси; історичне призначення і покликання комуністичної партії, суть і функції партійного керівництва; дальше зростання керівної ролі партії у розвинутому соціалістичному суспільстві; механізм партійного керівництва, умови дальшого зміцнення партії і підвищення її боєздатності.

У боротьбі проти сучасного ліквідаторства надзвичайної актуальності набули питання про історичну необхідність і покликання комуністичної партії.

Основоположники марксизму уперше в історії людської думки відкрили матеріалістичне розуміння історії, науково обґрунтували неминучість загибелі капіталізму і перемоги комунізму та всесвітньо-історичну місію пролетаріату як могильника капіталізму і творця

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 116.

нового суспільства. Вони прийшли до геніального висновку, що пролетаріатові для успішного виконання покладеної на нього місії необхідна своя класова політична організація, яку вони назвали Комуністичною партією. К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали відповідні ідеї про партію, були творцями і вождями перших міжнародних пролетарських організацій.

Усе своє життя К. Маркс і Ф. Енгельс твердо й послідовно відстоювали необхідність пролетарської партії. Теоретична спадщина, вся багатогранна діяльність класиків марксизму рішуче спростовують вигадки антикомуністів та їх поплічників про те, що з марксистського вчення начебто зовсім не випливає необхідність комуністичної партії та її керівної ролі, що вчення про партію — суто російське явище, необов'язкове для інших країн. Ніби передбачаючи подібні фальсифікації, Ф. Енгельс уже на схилі літ, у грудні 1889 р. в одному із своїх листів спеціально наголошував: «Для того, щоб пролетаріат у вирішальний момент був достатньо сильний і міг перемогти, необхідно — Маркс і я відстоювали цю позицію з 1847 р., — щоб він утворив особливу партію, яка була б відокремлена від усіх інших і протистояла б їм, усвідомлювала б себе як класова партія»³.

В. І. Ленін у непримиренній боротьбі проти ревізіонізму й опортунізму творчо розвинув ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про комуністичну партію стосовно до нових історичних умов, розробив учення про партію нового типу — керівну й організуючу силу робітничого руху і обґрунтував назрілу історичну необхідність її створення. В пролетарській партії він бачив могутню лідерську перемогу соціалістичної революції. У пролетаріаті, вчив Володимир Ілліч, немає іншої зброї у боротьбі за владу, крім організації. «Без партії залізної і загартованої в боротьбі, — писав він, — без партії, що користується довір'ям всього чесного в даному класі, без партії, що вміє стежити за настроями маси і впливати на нього, вести успішно таку боротьбу неможливо»⁴.

Усю силу свого генія, неперевершений організаторський талант, невичерпну енергію і полум'яну пристрасть віддав В. І. Ленін справі створення і загартування такої партії та керівництву нею. Вона стала зразком для будівництва марксистсько-ленінських партій нашої епохи.

«Величезною історичною заслугою Леніна, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна, — є створення ним пролетарської партії нового типу — живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики, натхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства»⁵.

Під керівництвом ленінської партії у нашій країні вперше в історії людства була здійснена переможна соціалістична революція, побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, прокладено стовповий шлях до соціалізму, по якому йдуть уже багато народів. Соціалізм, перетворений К. Марксом і Ф. Енгельсом з утопії в науку, збагачений В. І. Леніном новими висновками і відкриттями, став реально існуючим суспільством, основною революційною силою сучасності.

³ Енгельс Ф. Герсону Тріру, 18 грудня 1889 р. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 260.

⁴ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 26.

⁵ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 4.

Досвід СРСР та багатьох інших країн цілком підтвердив основоположний висновок класиків марксизму-ленінізму про історичну необхідність для робітничого класу і всіх трудящих революційних партій. Цей висновок творчо розвинутий і збагачений новою аргументацією у Програмі КПРС, рішеннях її XXIII—XXV з'їздів та інших партійних документах⁶. Викриваючи сучасне ліквідаторство, товариш Л. І. Брежнев у виступі на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р. наголошував: «Досвід історичного розвитку багатьох країн, досвід класової боротьби переконливо показав, наскільки необхідною для людства є діяльність комуністичних партій, наскільки плідна ця діяльність для суспільного розвитку»⁷.

Надзвичайно важливе теоретичне й політичне значення має питання про те, якою саме повинна бути бойова революційна партія, про її відмітні риси. Основоположні ідеї з цього питання сформулювали К. Маркс і Ф. Енгельс. Керуючись ними, В. І. Ленін розробив учення про партію нового типу, обґрунтував її ідеологічні, політичні, організаційні і теоретичні основи, визначив найхарактерніші риси. Розвиваючи марксистсько-ленінське вчення, КПРС у своїх документах приділяє велику увагу питанню про риси марксистсько-ленінської партії сучасної епохи⁸. Стисло ці риси можна сформулювати так:

— Комуністична партія — це класова політична організація робітничого класу. В процесі створення розвинутого соціалізму, з переходом на ідейно-політичні позиції робітничого класу інших верств суспільства вона разом з тим стає партією всього народу.

— Комуністична партія — це партія революційної дії, яка уособлює непохитну відданість революції, беззавітну сміливість і рішучість, підпорядковує всю свою діяльність завоюванню робітничим класом державної влади, побудові соціалізму й комунізму.

— Комуністична партія — це свідомий авангард робітничого класу і всіх трудящих, організація передової революційної думки, яка твердо стоїть на позиціях марксизму-ленінізму — єдино правильного орієнтиру в боротьбі за перемогу соціалістичної революції, в будівництві соціалізму й комунізму.

— Комуністична партія — це організований авангард робітничого класу і всіх трудящих, який завжди йде попереду мас, тісно зв'язаний з масами, вчиться у мас і навчає маси, підвищуючи їх класову свідомість і надихаючи на революційну боротьбу.

— Комуністична партія — це єдина, монолітна, боездатна організація, побудована на принципах демократичного централізму, непримиренна до опортунізму і розколюництва, здатна згуртувати робітничий клас і всіх трудящих у революційній боротьбі і побудові нового суспільства.

— Комуністична партія — це організація, яка в усій своїй діяльності по революційному перетворенню суспільства неухильно керуєть-

⁶ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 16;

До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, с. 21; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 14.

⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2. с. 370.

⁸ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 120—121; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 45—46; Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, с. 22—23; Про 70-річчя II з'їзду РСДРП. Постанова Центрального Комітету КПРС від 4 квітня 1973 р. К., 1973, с. 12; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 70; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 14; Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 7.

ся загальними закономірностями революції і будівництва нового життя, вміє творчо застосовувати їх у конкретних умовах, здатна в будь-якій обстановці відстоювати кінцеві цілі робітничого класу.

— Комуністична партія — це партія пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму за своєю ідеологією і політикою, за складом і побудовою, за характером своєї діяльності, непримиренна до націоналізму, національної обмеженості і місництва.

— Комуністична партія — це найвища форма організації трудящих, покликана спрямовувати діяльність інших організацій, бути ядром політичної системи соціалістичного суспільства.

— Комуністична партія — це організація, яка бережно ставиться до набутого досвіду революційно-визвольного руху, всього реального соціалізму, уважно вивчає і творчо застосовує його, непримиренна як до нехтування досвідом, так і до проявів догматизму в його використанні.

Кожне з наведених положень про риси марксистсько-ленінської партії сучасної епохи спрямоване своїм вістрям проти ревізіонізму й опортунізму та будь-яких поступок їм, дає комуністам і всім революціонерам правильну орієнтацію в розумінні характеру і бойових якостей революційної партії.

Творчо розвиває КПРС і питання про історичне призначення та покликання партії, про суть і функції партійного керівництва суспільством.

К. Маркс і Ф. Енгельс вчили, що Комуністична партія покликана організувати і сформувати пролетаріат у клас, повести його на повалення панування буржуазії і завоювання політичної влади, на знищення старого, заснованого на антагонізмі класів буржуазного суспільства і заснування нового суспільства — без класів і без приватної власності⁹. В. І. Ленін конкретизував і творчо розвинув ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про історичне покликання партії. Характеризуючи Комуністичну партію як з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом, він обґрунтував, що найважливішими її завданнями є: визначати науково обґрунтовану політику, вносити соціалістичну свідомість в маси, переконати більшість народу в правильності своєї програми, стратегії і тактики, завоювати політичну владу, створити і зміцнювати державу нового типу — головне знаряддя боротьби за побудову нового суспільства, організувати будівництво нового суспільства і управляти ним¹⁰.

Спираючись на теоретичну спадщину Маркса, Енгельса, Леніна, узагальнюючи свій багатий досвід управління суспільними процесами, КПРС конкретизує і творчо розвиває питання про суть і функції партійного керівництва. Особливо великий вклад у розробку цього питання внесли XXIII, XXIV і XXV з'їзди КПРС.

Характеризуючи місце і роль Комуністичної партії у нашому суспільстві, XXIII з'їзд відзначив: «Наша ленінська Комуністична партія є керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства. Вона об'єднує в своїх рядах найбільш передових представників робітничого класу і всіх трудящих, керується бойовою революційною ідеологією робітничого класу всього світу — марксизмом-ленінізмом, впевнено

⁹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. — Твори, т. 4, с. 421; їх же. Резолюції конференції делегатів Міжнародного Товариства Робітників, що відбулася в Лондоні з 17 по 23 вересня 1871 року; Про політичну дію робітничого класу. — Твори, т. 17, с. 414—415.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 161—163.

веде радянський народ вперед по шляху будівництва комунізму, спрямовує і організовує життя соціалістичного суспільства, успішно виконує свою роль учителя, організатора і політичного вождя всього радянського народу»¹¹.

Розглядаючи питання партійного життя і розвитку партії, XXIV з'їзд наголосив, що «головне в діяльності Комуністичної партії — вироблення генеральної перспективи розвитку суспільства, правильної політичної лінії і організація трудящих з метою втілення її в життя»¹². Велику увагу питанню про місце і роль КПРС в умовах розвинутого соціалізму приділив XXV з'їзд партії. У Звіті Центрального Комітету відзначається, що Комуністична партія «...гідно виконує роль політичного вождя робітничого класу, всіх трудящих, всього народу. Знову виявилися сила наукового передбачення і реалізм політики партії, її здатність спрямовувати енергію мас на розв'язання завдань комуністичного будівництва»¹³.

У документах з'їздів КПРС чітко визначені такі основні функції партійного керівництва:

- досконало володіти теорією наукового комунізму, творчо розвивати її, теоретично осмислювати процеси і явища суспільного життя, виявляти тенденції суспільного розвитку;

- визначати генеральну перспективу розвитку суспільства та лінію внутрішньої і зовнішньої політики країни, науково обгрунтовану програму, стратегію і тактику революційної дії;

- бути мудрим учителем мас, невтомно виховувати їх у комуністичному дусі, переконувати їх в правильності своєї програми, стратегії і тактики, мобілізувати народ на боротьбу за втілення їх у життя;

- бути організатором мас, спрямовувати діяльність усіх державних і громадських організацій трудящих у боротьбі за досягнення поставленої мети;

- усіма засобами теоретичного, політичного, виховного і організаторського впливу забезпечувати наукове керівництво творчою діяльністю радянського народу, надавати їй планомірного, науково обгрунтованого характеру.

Висновки КПРС про суть і функції партійного керівництва стисло і вичерпно сформульовані в Конституції СРСР: «Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»¹⁴.

На основі досвіду реального соціалізму КПРС і братні комуністичні та робітничі партії у своїх програмних документах зробили висновок, що керівництво марксистсько-ленінської партії процесами революції і творення нового суспільства є загальною закономірністю переходу всіх країн від капіталізму до соціалізму й будівництва комунізму.

Дія цієї закономірності, природно, не залишається незмінною. Місце і становище партії у суспільстві, характер, зміст і масштаби її керівної ролі у ході суспільного розвитку не можуть залишатися не-

¹¹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, с. 64.

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 104.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 70.

¹⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, с. 7.

змінними. Загальною закономірністю суспільного прогресу є також неухильне зростання керівної ролі Комуністичної партії. Ця закономірність, що є характерною для всього періоду революційно-перетворюючої діяльності марксистсько-ленінської партії, особливо яскраво виявляється після завоювання робітничим класом політичної влади і побудови соціалізму.

З перемогою соціалізму і переходом усіх соціальних верств на ідейно-політичні позиції робітничого класу партія стає авангардом усього народу, створюються більш сприятливі умови для посилення партійного керівництва суспільством. У той же час перед країною постають дедалі складніші і масштабніші завдання, незрівнянно ускладнюються управління суспільними процесами, що також зумовлює зростання керівної ролі партії.

В цих умовах КПРС приділяє особливу увагу обґрунтуванню місця і ролі марксистсько-ленінської партії в соціалістичному суспільстві. «В результаті перемоги соціалізму в СРСР, зміцнення єдності радянського суспільства,— говорить у Програмі КПРС,— Комуністична партія робітничого класу перетворилася в авангард радянського народу, стала партією всього народу, розширила свій спрямовуючий вплив на всі сторони суспільного життя»¹⁵. Надзвичайно важливе теоретичне і політичне значення має зроблений у Програмі КПРС висновок про те, що «період розгорнутого будівництва комунізму характеризується дальшим зростанням ролі і значення **Комуністичної партії**, як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства»¹⁶. Ці програмні положення конкретизовані і розвинуті в документах наступних з'їздів КПРС, Пленумів Центрального Комітету партії, у новій Конституції СРСР, працях товариша Л. І. Брежнєва. Особливо великий вклад у розробку та обґрунтування питання про місце і роль партії у розвинутому соціалістичному суспільстві вніс XXV з'їзд КПРС.

КПРС конкретизувала програмне положення про перетворення партії робітничого класу у партію всього народу. Антикомуністи, маоїсти, різного роду ревізіоністи поширюють вигадки, нібито КПРС, ставши партією всього народу, змінила свою класову природу, відмовилася від ідеалів робітничого класу. Вони замовчують той загальновідомий факт, що перетворення Комуністичної партії в партію всього народу є результатом переходу всіх соціальних верств суспільства на ідейно-політичні позиції робітничого класу. «В умовах розвинутого соціалізму, коли Комуністична партія стала партією всього народу,— говорив з приводу цього на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнєв,— вона аж ніяк не втрачає свого класового характеру. За своєю природою КПРС була і лишається партією робітничого класу»¹⁷. У постанові ЦК КПРС про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна відзначається: «Величезне теоретичне і політичне значення мають висновки про те, що в процесі створення розвинутого соціалізму партія робітничого класу стає разом з тим авангардом, партією всього народу...»¹⁸.

У документах КПРС глибоко розкрито характер закономірності зростання керівної ролі партії. Цю дію не можна пов'язувати тільки з суб'єктивними факторами. Та й сама партія ні в якому разі не може

¹⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 120—121.

¹⁶ Там же, с. 121.

¹⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 70.

¹⁸ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС, с. 7.

розглядатись як суб'єктивний фактор суспільного життя (як це робиться у деяких працях). Зростання керівної ролі партії — це об'єктивна закономірність суспільного прогресу. Вона не залежить від чогось суб'єктивних побажань і прагнень. Динамічний розвиток суспільства, дедалі більше розширення масштабів та ускладнення процесів революційних перетворень об'єктивно ведуть до зростання ролі управління. У соціалістичному суспільстві з цим об'єктивним процесом пов'язано зростання керівної ролі партії, яка виступає ядром системи управління. Звичайно, об'єктивний характер зростання керівної ролі партії аж ніяк не означає, що цей процес відбувається автоматично. Ефективність дії цієї об'єктивної закономірності величезною мірою залежить від суб'єктивного фактора — свідомості та організованості мас, їх тісної згуртованості навколо партії, а також від самої партії — від досконалості її внутрішнього життя, теоретичної озброєності, революційної бойовитості, стратегії і тактики, форм і методів роботи, стилю керівництва і т. д.

Отже, зростання керівної ролі партії — це закономірність і суспільного прогресу і внутрішнього розвитку самої партії. Ця думка чітко сформульована у документах XXV з'їзду КПРС. «Динамізм розвитку радянського суспільства, зростаючі масштаби комуністичного будівництва, наша діяльність на міжнародній арені, — наголошував у Звіті ЦК з'їздові товариш Л. І. Брежнев, — настійно вимагають безперервного підвищення рівня партійного керівництва розвитком економіки і культури, вихованням людей, поліпшення політичної і організаторської роботи в масах»¹⁹.

Це положення з'їзду знайшло відображення і в постанові ЦК КПРС про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна. «У міру того, як зростають масштаби і ускладнюються завдання творчої діяльності, а до свідомої історичної творчості залучаються дедалі ширші народні маси, — зазначається в ній, — роль Комуністичної партії — керівної і спрямовуючої сили суспільства — неухильно зростає»²⁰.

Наведені документи завдають нищівного удару по буржуазній та маоїстській пропаганді, яка намагається зобразити об'єктивну закономірність зростання керівної ролі КПРС як суб'єктивне прагнення самої партії монополізувати керівництво суспільством, встановити свою диктатуру, обмежити демократію. Викриваючи подібні вигадки, товариш Л. І. Брежнев підкреслював: «В міру того, як радянські люди розвиватимуть дедалі складніші і відповідальніші завдання будівництва комунізму, роль Комуністичної партії дедалі більше зростатиме. І це веде не до обмеження, а до дедалі глибшого розвитку соціалістичної демократії — у повній відповідності з Програмою нашої партії»²¹.

КПРС конкретизувала і розвинула програмні положення про об'єктивні фактори, що зумовлюють зростання керівної ролі партії в суспільстві розвинутого соціалізму. Коротко ці фактори можна охарактеризувати так:

— Розвинуте соціалістичне суспільство — це суспільство, в якому створені могутні продуктивні сили, передова наука і культура, де постійно зростає добробут народу, складаються дедалі сприятливіші

¹⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 73.

²⁰ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС, с. 10.

²¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 515—516.

умови для всебічного розвитку особи. Динамізм розвитку могутнього економічного і науково-технічного потенціалу країни, всезростаючі масштаби комуністичного будівництва, якісно нові завдання, що їх доводиться розв'язувати суспільству, вимагають вищого рівня управління соціальними процесами, політичного та організаційного керівництва.

— Розвинуте соціалістичне суспільство — це суспільство зрілих соціалістичних суспільних відносин, основу яких становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції при неухильному зростанні провідної ролі робітничого класу; суспільство, в якому на основі зближення всіх класів і соціальних верств, усіх націй і народностей склалася історично нова соціальна та інтернаціональна спільність людей — радянський народ. У соціальному розвитку країни також відбуваються динамічні і масштабні процеси в напрямі вдосконалення суспільних відносин і перетворення їх у комуністичні, неухильного піднесення творчої активності мас у будівництві комунізму. Все це зумовлює зростання спрямовуючого впливу партії на розвиток соціального організму суспільства.

— Розвинуте соціалістичне суспільство — це суспільство, що характеризується динамічним і масштабним розвитком своєї політичної системи в напрямі вдосконалення соціалістичної державності та соціалістичної демократії, зміцнення правової основи державного і громадського життя, активізації діяльності громадських організацій, що також викликає постійне підвищення ролі і значення партії як ядра політичної системи суспільства.

— Розвинуте соціалістичне суспільство — це суспільство небаченого раніше рівня духовного життя, передової соціалістичної культури, марксистсько-ленінської ідеології, високої ідейності, свідомості і організованості трудящих. Процеси, що відбуваються у духовній сфері суспільства також мають динамічний характер, відзначаються широкими масштабами і складністю. Дедалі більше зростають значення марксистсько-ленінської теорії та важливість її творчого розвитку і пропаганди, необхідність комуністичного виховання трудящих і рішучого подолання пережитків минулого в свідомості людей, посилення наступальної боротьби проти буржуазної ідеології на міжнародній арені. Це зумовлює неухильне зростання ролі партії у керівництві духовним життям суспільства.

— Надзвичайно широкою і різноманітною є в сучасних умовах діяльність нашої партії на міжнародній арені. Вірна своєму інтернаціональному обов'язкові, вона невтомно дбає про зміцнення єдності країн соціалістичної співдружності, подає велику і різноманітну допомогу державам, що визволилися від колоніального рабства і ведуть боротьбу проти імперіалізму та неоколоніалізму, всім революційним силам світу, вносить вагомий вклад у зміцнення згуртованості міжнародного комуністичного руху, наполегливо бореться за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів. Динамічні, масштабні і складні процеси, що відбуваються в світі, зумовлюють зростання міжнародної ролі та інтернаціональної відповідальності КПРС.

Партія чітко визначила основні напрями зростання своєї керівної ролі. Вона неухильно підвищується по основних функціях партійного керівництва суспільством, а саме: по лінії дальшого розгортання і поглиблення теоретичної роботи, підвищення мистецтва політичного керівництва — її політичної стратегії і тактики, дальшого поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи, вдосконалення орга-

нізаторської роботи. Єдність теоретичної, політичної, ідейно-виховної і організаторської роботи становить наукову основу керівництва партії всіма сферами суспільного життя — його економічним, соціально-політичним і духовним розвитком, а також зовнішньополітичною діяльністю Радянської держави.

У документах КПРС творчо розвивається марксистсько-ленінське вчення про механізм партійного керівництва суспільством, дається вичерпна відповідь на питання про те, як партія керує масами трудящих, соціалістичним суспільством.

Характеризуючи механізм партійного керівництва у перші роки Радянської влади, В. І. Ленін відзначав, що «... вся робота партії іде через Ради...»²², які об'єднують трудящих незалежно від професійної приналежності, що РКП(б) безпосередньо спирається на профспілки та інші громадські організації. «Виходить, загалом і в цілому, — писав він, — формально не комуністичний, гнучкий і порівняно широкий, дуже могутній, пролетарський апарат, через який партія зв'язана тісно з класом і з масою і через який, при керівництві партії, здійснюється диктатура класу»²³. Викриваючи буржуазні та опортуністичні вигадки про «диктатуру вождів», В. І. Ленін наголошував, що цей механізм пролетарської державної влади «...вирослав... з маленьких, нелегальних, підпільних гуртків протягом 25 років» існування партії та її взаємин з іншими організаціями трудящих, і тому всі розмови про «диктатуру вождів» «...не можуть не здаватися смішними дитячими дурницями, чимсь на зразок суперечки про те, чи корисніша людині ліва нога чи права рука»²⁴.

Цілком природно, що в ході будівництва соціалізму і зростання керівної ролі партії розвивався й механізм партійного керівництва. На основі досвіду функціонування політичної системи соціалізму КПРС зробила важливий висновок про те, що партія керує суспільством не тільки через державні та громадські організації, а й безпосередньо через систему своїх організацій, насамперед через первинні парторганізації. «Свої завдання партія здійснює як безпосередньо, так і через Ради, державні органи, громадські організації, розвиваючи й заохочуючи їх творчу ініціативу», — зазначається в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»²⁵. Можливість безпосереднього керівництва зумовлена тим, що на ідейно-політичні позиції робітничого класу перейшли всі соціальні верстви суспільства, ідеали і цілі Комуністичної партії стали глибоким переконанням усього народу. До того ж Комуністична партія значно виросла, набагато розширилася мережа її організацій. Нині у кожному трудовому колективі діє партійна організація, яка є його ядром. Це дає партії можливість вести безпосередню виховну і організаторську роботу в усіх трудових колективах, серед усіх верств трудящих.

Зростання ролі і значення безпосереднього партійного керівництва ні в якому разі не применшує значення керівництва через державні та громадські організації. Навпаки, в умовах розвинутого соціалізму, коли активність усіх організацій, що входять до політичної системи суспільства, дедалі підвищується, роль партійного керів-

²² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 30.

²³ Там же, с. 29.

²⁴ Там же, с. 30.

²⁵ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 22.

ництва масами через ці організації також зростає. Надзвичайно велике значення щодо цього має конституційне закріплення керівної ролі партії як ядра політичної системи суспільства, всіх державних і громадських організацій. Бути ядром політичної системи суспільства значить цементувати всі її елементи, координувати і погоджувати діяльність усіх організацій, що входять до її складу, спрямовувати їх діяльність до єдиної мети. Комуністична партія — це єдина в політичній системі організація, що покликана бути її ядром. «У нас, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — нема і не може бути іншої політичної сили, яка була б здатна з такою повнотою і послідовністю враховувати, поєднувати і координувати інтереси і потреби всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей, всіх поколінь нашого суспільства, як це робить Комуністична партія. Партія виступає як організуюче ядро всієї суспільної системи, як колективний розум усього радянського народу»²⁶.

Це положення сповнене глибокого змісту. Партії належить роль ядра політичної системи в силу притаманних їй особливостей. На відміну від профспілок, комсомолу, кооперативних організацій, наукових, творчих та інших спілок, організацій і товариств, що об'єднують трудящих за фаховими, професійними, віковими ознаками та специфічними уподобаннями, партія об'єднує дорослу частину всіх верств трудящих, усіх націй і народностей, і тому вона є єдиною у політичній системі організацією, яка представляє всі верстви суспільства. Нині 43% складу КПРС становлять робітники, 13% — колгоспники²⁷, 20% — спеціалісти народного господарства і 24% — діячі науки, літератури, мистецтва, працівники освіти, охорони здоров'я, апарату управління, військовослужбовці. У складі партії представлені всі нації і народності СРСР.

На відміну від інших організацій політичної системи, які об'єднують або прагнуть об'єднати усіх представників даної професії, вікових особливостей чи специфічних уподобань, партія не об'єднує і не прагне об'єднати абсолютно все доросле населення. Вона охоплює тільки найбільш передову, свідому і активну частину трудящих і тому є авангардом народу, покликаним спрямовувати діяльність усіх інших організацій трудящих. За даними виборів до Рад, що відбулися у лютому 1980 р., доросле населення країни становило 176 590 512 чол.²⁸ На той час КПРС об'єднувала у своїх рядах приблизно 17 млн. чол. Отже, питома вага комуністів серед дорослого населення дорівнювала 9,6%.

На відміну від громадських організацій, які представляють і виражають різноманітні фахові, професійні, вікові інтереси та специфічні уподобання трудящих, партія представляє і виражає спільні корисні інтереси всіх верств суспільства, всіх націй і народностей і тому є загально визнаним політичним вождем суспільства.

Об'єднуючи найбільш свідому, передову частину радянських людей, партія виступає теоретичним центром суспільства, колективним розумом народу. Озброєна вченням марксизму-ленінізму, вона осмислює суспільні явища, виявляє тенденції і перспективи розвитку суспільства.

Будучи колективним розумом і політичним вождем трудящих, КПРС є єдиною в політичній системі організацією, здатною визнача-

²⁶ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, т. 2, с. 554—555.

²⁷ Коммунист, 1980, № 10, с. 18.

²⁸ Правда, 1980, 1 берез.

ти генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керувати втіленням їх у життя.

Оскільки партія об'єднує найбільш свідомих і активних представників народу, вона є вищою школою формування, виховання і загартовування керівних кадрів для державних і громадських організацій.

Як передовий загін радянського народу КПРС іде попереду і в організації свого внутрішнього життя. Випробуваний досвідом партії ленінський принцип демократичного централізму, прийнятий усіма громадськими організаціями, є основоположним у діяльності Радянської держави.

Партійне керівництво — це керівництво політичне. Партія не підміняє собою інші організації, не адмініструє, а спрямовує їх діяльність. З перших років Радянської влади В. І. Ленін визначив принципи взаємовідносин партійних організацій з державними і громадськими. Дальшого розвитку ці принципи набули в документах КПРС і дістали законодавче втілення в Конституції СРСР. «Всі партійні організації, — записано в статті 6-й Основного Закону країни, — діють у рамках Конституції СРСР»²⁹. Конституція СРСР вщент розбиває наклепницькі вигадки буржуазної пропаганди про те, що в Радянському Союзі, мовляв, існує «примат партії над державою», про «диктатуру партії», про «небезпечне переплетіння партійних і державних органів» і т. п. Викриваючи ці вигадки, товариш Л. І. Брежнев відзначав, що намагається протипоставити партію і народ один одному, розглагольшувати про «диктатуру партії» — «...це все рівно, що намагається протипоставити, скажімо, серце решті людського організму»³⁰. Говорячи про принципи партійного керівництва суспільством, товариш Л. І. Брежнев наголошував, що «...з конституційного закріплення керівної ролі КПРС у нашій державі й суспільстві зовсім не випливають якісь привілеї для партії. Навпаки, це накладає на неї підвищену відповідальність, бо свою спрямовуючу роль КПРС здійснює не силою влади, а завдяки своєму високому політичному авторитетові та ідейному впливу в масах»³¹.

Неухильне зростання керівної ролі Комуністичної партії і підвищення її відповідальності як спрямовуючої сили суспільства, ядра його політичної системи пред'являє високі вимоги до її внутрішнього життя. Тому партія приділяє велику увагу творчій розробці проблем партійного будівництва на сучасному етапі. **«В непорушній ідейній і організаційній згуртованості партії, — підкреслюється у Програмі КПРС — найважливіше джерело її непереможності, запорука успішного розв'язання великих завдань комуністичного будівництва»**³². Закон життя партії, записано у Програмі, — неухильне дотримання ленінських норм внутрішнього життя і принципу колективності керівництва, підвищення відповідальності партійних органів та їх працівників перед партійними масами, забезпечення дальшого зростання активності й самодіяльності всіх комуністів, їх участі у виробленні і проведенні політики партії, розвиток критики і самокритики. Це — неодмінна умова ідейної і організаційної міцності самої партії, єдності і згуртованості її рядів, всебічного розгортання внутріпартійної демократії і активізації на цій основі всіх партійних сил, зміцнення зв'язку з масами.

²⁹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 7.

³⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, т. 6, с. 515.

³¹ Там же, с. 614.

³² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 124.

Ці програмні положення були розвинуті і конкретизовані у документах XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС. У них визначені найважливіші умови дальшого зміцнення партії та підвищення її боєздатності:

- систематичне поповнення рядів КПРС свіжими силами, поліпшення якісного складу партії за рахунок передових представників робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції;

- вдосконалення структури партійних організацій і поліпшення розстановки комуністів;

- зміцнення всіх ланок партії зверху донизу, забезпечення їх злагодженої, активної і цілеспрямованої діяльності на основі неухильного дотримання ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва, принципу демократичного централізму;

- постійне піклування партійних організацій про підвищення ідейно-теоретичного рівня, дисципліни і активності комуністів, їх взаємної вимогливості один до одного;

- послідовне проведення ленінської кадрової політики, вдосконалення і поліпшення роботи по добору, вихованню і розстановці кадрів, які мають органічно поєднувати в собі непохитну партійність з глибокою компетентністю, дисциплінованістю з ініціативою і творчим підходом до справи, вимогливістю з чуйним ставленням до людей;

- підвищення мистецтва партійного керівництва, оволодіння ленінським стилем роботи, чужим суб'єктивізмом, пройнятим науковим, творчим підходом до всіх суспільних явищ і подій, вдосконалення на науковій основі форм і методів партійної роботи;

- розширення і поглиблення зв'язків партії, всіх її організацій з масами, беззавітне служіння інтересам народу.

Центральний Комітет КПРС, місцеві партійні органи ведуть багатогранну роботу, спрямовану на забезпечення умов, що мають сприяти зміцненню партії та підвищенню її боєздатності. Об'єктивною тенденцією, що впливає з усього ходу суспільного розвитку при соціалізмі, є зростання рядів партії. За останні двадцять років чисельність КПРС збільшилася вдвічі і становить нині понад 17 млн. чол. Після XXV з'їзду КПРС щороку в партію вступає 625 тис. чол. Це — яскраве свідчення підвищення її керівної ролі і авторитету в масах. Значно якіснішим став добір передових представників трудящих у партію. В центрі уваги партійних організацій перебуває поліпшення соціального складу партійних лав.

Абсолютну більшість тих, хто приймається в партію, становлять люди, зайняті у вирішальній сфері суспільного життя — матеріальному виробництві. Серед прийнятих до партії у період після XXV з'їзду КПРС — 59,2% робітників, понад 10% колгоспників, 25% представників інтелігенції. Жінки становлять близько 32%. Майже три чверті нового поповнення — комсомольці³³.

Наша партія сьогодні — це великий і могутній організм. У її складі — 14 ЦК Компартії союзних республік, 6 крайкомів, 149 обкомів, 10 окружкомів, понад 4200 міськкомів і райкомів, 410 тис. первинних та 446 тис. цехових партійних організацій, 603 тис. партгруп. Одним з бойових загонів єдиної КПРС є Комуністична партія України, яка об'єднує нині майже три мільйони комуністів. На основі постанов XXIII, XXIV і XXV з'їздів усі ланки партії стали працювати більш злагоджено, активно і цілеспрямовано, поглибилися внутріпар-

³³ Коммунист, 1980, № 10, с. 18; Петрови́чев Н. А. Важный фактор возрастания руководящей роли КПСС. М., 1979, с. 69—71.

тійна демократія, колективність керівництва, набули дальшого розвитку форми і методи діяльності партії.

Марксистсько-ленінське вчення про партію, його творчий розвиток і збагачення є основою діяльності КПРС, запорукою неухильного підвищення її боєздатності. Воно дає правильну орієнтацію в питаннях партійного керівництва усім комуністам світу. Ленінська Комуністична партія — розум, честь і совість нашої епохи — служить зразком для будівництва і діяльності братніх комуністичних партій. Усі свої помисли, всю силу свого колективного розуму, весь свій талант політичного вождя, вихователя і організатора мас віддає наша партія боротьбі за торжество великої справи комунізму, за збереження і зміцнення миру на землі. Тісно згуртована навколо свого ленінського Центрального Комітету, зв'язана нерозривними узами з народом, ще більш міцною і боєздатною йде вона до свого XXVI з'їзду.

Г. М. МУЛТИХ (Київ)

ЛІТЕРАТУРА

- Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. — Твори, т. 4.
Маркс К. і Енгельс Ф. Резолюції Конференції делегатів Міжнародного Товариства Робітників, що відбулася в Лондоні з 17 по 23 вересня 1871 року. — Твори, т. 17.
Статут Союзу комуністів. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4.
Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6.
Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад. — Повне збір. творів, т. 8.
Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 36.
Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. Повне збір. творів, т. 41.
Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977.
Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966.
Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971.
Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976.
До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970.
Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977.
Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979.
Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979.
Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6.
Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. — Ленінським курсом: Промови і статті, т. 6.
Брежнев Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. — Ленінським курсом: Промови і статті, т. 6.
Брежнев Л. І. Мала Земля; Відродження; Цілина. — Ленінським курсом: Промови, привітання, статті, спогади. К., 1979. Т. 7.
Сулов М. А. Второй съезд РСДРП и его всемирно-историческое значение. М., 1973.
Черненко К. У. Некоторые вопросы творческого развития стиля партийной и государственной работы. М., 1978.
Щербичкий В. В. Овладевать ленинским стилем работы. К., 1978.
Возрастание руководящей роли КПСС в строительстве социализма и коммунизма. М., 1979.
Вопросы внутрипартийной жизни и руководящей деятельности КПСС на современном этапе. М., 1979.
XXV съезд КПСС о возрастании руководящей роли партии в коммунистическом строительстве. М., 1978.
Дальнейшее возрастание руководящей роли партии в коммунистическом строительстве. К., 1976.
Петровичев Н. А. Важный фактор возрастания руководящей роли КПСС. М., 1979.

Наш календар

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ НАРАДИ ПРЕДСТАВНИКІВ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ (до 20-річчя скликання)

В історії міжнародного комуністичного руху було немало подій, які справили великий вплив на хід його розвитку і всього світового революційного процесу. До них належать Московські Народи представників комуністичних і робітничих партій

1957, 1960 і 1969 рр. «Ми можемо з цілковитою підставою заявити, — наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, — що така форма роботи, як всесвітні комуністичні наради, стала важливим засобом колективного обговорення актуальних завдань і колективного вироблення єдиної платформи спільної діяльності»¹.

Пройшло 20 років після проведення світового форуму комуністів 1960 р. Події, які відбулися за цей період, повністю підтвердили правильність висновків, зроблених його учасниками. Актуальність питань, що обговорювалися на Нараді, гострота ідеологічної боротьби, яка й досі йде навколо її документів і матеріалів між марксистами-ленінцями й апологетами антикомунізму, ревізіонізму і маоїзму, потребують уважного й докладного вивчення причин скликання Наради, розроблених нею рішень та їх значення для розвитку комуністичного руху і всього світового революційного процесу.

Для скликання Наради були важливі причини. Насамперед треба мати на увазі, що після міжнародних Нарад комуністичних і робітничих партій 1957 р. у світі відбулися події величезного значення. Неухильно посилювався вплив світової соціалістичної системи на хід суспільного розвитку. Великих успіхів у будівництві нового ладу досягли СРСР та інші країни соціалізму. Перемогла народна революція на Кубі. В капіталістичному світі посилилася боротьба пролетаріату та його союзників проти панування монополістичної буржуазії. Набув дальшого розвитку національно-визвольний рух. У багатьох країнах перемогли національно-визвольні революції, зазнавала краху колоніальна система імперіалізму в Африці. Поглибилися й загострилися суперечності між імперіалістичними державами. Значно зросли активність, вплив та авторитет міжнародного комуністичного руху. Протягом 1957—1960 рр. утворилося 12 нових марксистсько-ленінських партій. Почали широко практикуватися двосторонні регіональні й багатосторонні зустрічі братніх партій. Було завдано могутнього удару по правому ревізіонізму, в ряді партій ревізіоністські елементи було розгромлено ідейно й виведено з їх складу.

Водночас імперіалістичні сили намагалися посилити міжнародну напруженість, відмовлялися від мирного врегулювання складних світових проблем. Правлячі кола США почали відкрито проводити диверсії проти Республіки Куба, втручатися у внутрішні справи інших країн. Продовжувалася «брудна війна» в Алжирі. Реакція розгорнула наступ проти марксистсько-ленінських партій. Були заборонені кому-

¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. М., 1970. Т. 2, с. 409.

ністичні партії Аргентини й Марокко, зазнавали репресій комуністи США, ФРН, Італії, Греції, Іспанії та інших держав.

До сказаного слід додати, що з початку 1960 р. керівники Компартії Китаю почали відверто відходити від колективно погодженої лінії комуністичного руху. Вони виступили із своєю «особливою» платформою, яка суперечила марксизму-ленінізму, піддавала ревізії принципові висновки Наради 1957 р. Маоїсти намагалися нав'язати всім комуністичним і робітничим партіям свої погляди на питання стратегії і тактики комуністичного руху, розвитку всього світового революційного процесу. Водночас вони почали наклепницьку кампанію проти КПРС та інших братніх партій.

Все це разом узятє й зумовило необхідність дати творчий марксистсько-ленінський аналіз новим процесам і явищам світового розвитку, досягти на цій основі єдності поглядів і дій комуністичних та робітничих партій.

Учасники Наради успішно справилися з розв'язанням складних і важких завдань, що стояли перед ними. Протягом трьох тижнів (від 10 листопада до 1 грудня 1960 р.) делегації 81 партії, які представляли більш як 36 млн. комуністів земної кулі, обмінювалися досвідом, ознайомлювалися з поглядами й позиціями один одного, аналізували актуальні проблеми міжнародного розвитку й комуністичного руху. Учасниками Наради були розроблені й одностайно прийняті Заява Наради представників комуністичних і робітничих партій і Звернення до народів усього світу.

У цих документах втілилися колективний розум і багаторічний досвід усього комуністичного руху, визначилися напрям його розвитку на майбутнє, цілі і завдання політичного авангарду робітничого класу і всіх революційних сил. Заява і Звернення — зразки творчого розвитку марксизму-ленінізму, приклад діалектичного підходу до аналізу дійсності. За глибиною теоретичної думки і політичною зрілістю, за широтою охоплення практичних проблем революційно-перетворюючої діяльності робітничого класу та його партії вони посідають гідне місце серед видатних документів комуністичного руху.

Нарада зробила ряд нових теоретичних і політичних висновків, які являють собою величезний вклад у дальший розвиток марксистсько-ленінської теорії. До них насамперед належить визначення характеру й основного змісту сучасної епохи. Учасники Наради керувалися ленінськими методологічними положеннями про те, що від правильного визначення епохи залежить принципова лінія поведінки, політика комуністів. «Тільки на цій базі...— підкреслював В. І. Ленін,— можемо ми правильно побудувати свою тактику; і тільки знання основних рис даної епохи може послужити базою для врахування детальніших особливостей тієї чи іншої країни»². В основу визначення сучасної епохи було покладено також висновки XX з'їзду КПРС і Декларації Наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 р., з'їздів братніх партій.

Учасники Наради, зокрема, відзначили в Заяві: «Наша епоха, основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, початий Великою Жовтневою соціалістичною революцією, є епохою боротьби двох протилежних суспільних систем, епохою соціалістичних і національно-визвольних революцій, епохою краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епохою переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму й комунізму у всесвітньому масштабі»³. У цьому лаконічному вислові відображено основні підсумки розвитку людства після перемоги Великого Жовтня, визначено головні напрями й перспективи соціального прогресу, розкрито рушійні революційні сили епохи.

Глибоко наукове визначення характеру і змісту епохи дало змогу учасникам Наради правильно охарактеризувати й особливості сучасного етапу в розвитку людства. В Заяві підкреслюється, що головною відмінною рисою нашого часу є пере-

² Ленін В. І. Під чужим прапором. 1915 р.— Повне збір. творів, т. 26, с. 133.

³ Програмные документы борьбы за мир, демократию и социализм. Документы совещаний представителей коммунистич. и рабочих партий, состоявшихся в Москве в ноябре 1957 г., в Бухаресте в июне 1960 г., в Москве в ноябре 1960 г. М., 1961, с. 39.

творення світової соціалістичної системи у вирішальний фактор розвитку людського суспільства. Саме посилення могутності і впливу світового соціалізму привело до радикальних змін усієї міжнародної обстановки. Світова соціалістична система — головне дітище міжнародного робітничого класу, який стоїть у центрі сучасної епохи.

Учасники Наради одногласно прийшли до висновку про те, що капіталістична система охоплена глибоким процесом спаду й розкладу. Капіталізм вступив у третій етап своєї загальної кризи, своєрідність якого полягає в тому, що він почався не у зв'язку зі світовою війною, а в умовах змагання й боротьби двох протилежних соціально-економічних систем, дедалі більшої зміни співвідношення сил на користь соціалізму, різкого загострення всіх суперечностей імперіалізму й бурхливого зростання антиімперіалістичних сил у всьому світі. Хоча імперіалізм і зберігає свій агресивний характер, але він уже не здатний відігравати вирішальну роль у розвитку людства. **«Головний зміст, головний напрям і головні особливості історичного розвитку людського суспільства в сучасну епоху, — підкреслюється в Заяві, — визначають світова соціалістична система, сили, які борються проти імперіалізму, за соціалістичну перебудову суспільства»⁴.**

Наступний хід розвитку людства переконливо підтвердив правильність оцінки Народою сучасної епохи як перехідної від капіталізму до соціалізму. Це визначення лягло в основу документів Наради 1969 р., регіональних конференцій комуністичних і робітничих партій, історичних рішень XXIV і XXV з'їздів КПРС, національних з'їздів братніх партій.

Учасники Наради дали глибоку і всебічну характеристику великим силам сучасності, що єдиним потоком руйнують імперіалізм. Такими силами виступають народи, які будують соціалізм і комунізм, революційний рух робітничого класу в капіталістичних країнах, національно-визвольна боротьба пригноблених народів, а також загальнодемократичні рухи.

Цілком закономірно, що особлива увага на Нараді приділялася розвитку світової системи соціалізму. У її Заяві відзначалося, що світова соціалістична система переживає новий етап у своєму розвитку. Соціалістичний лад одержав вирішальну перемогу в СРСР та інших країнах, що дало змогу ліквідувати соціально-економічні можливості реставрації капіталізму. Соціалізм перетворився із сили національної в інтернаціональну і здійснює дедалі більший вплив на хід світового розвитку. Було визначено шляхи дальшого розвитку соціалістичної системи, найважливіші завдання будівництва нового суспільства в економічній, соціально-політичній і культурній галузях. Учасники Наради закликали правлячі комуністичні й робітничі партії невідпинно зміцнювати соціалістичну співдружність народів, єдність її рядів, всебічно використовувати переваги нового суспільно-політичного ладу в інтересах кожної соціалістичної країни і всієї співдружності в цілому, додержуватися у відносинах між державами принципів марксизму-ленізму, соціалістичного інтернаціоналізму.

З особливою силою Нарада підкреслила необхідність виховання всіх трудящих соціалістичних країн у дусі поєднання інтернаціоналізму з патріотизмом, непримирності до всіх проявів буржуазного націоналізму й шовінізму. У Заяві, а також у виступах керівників делегацій чітко простежується думка про усвідомлення відповідальності комуністичними й робітничими партіями, народами соціалістичних країн за успішне будівництво нового суспільства. Нестільки ж чітко відзначалося, що головним джерелом сили й непереможності кожної країни соціалізму й соціалістичної співдружності в цілому є згуртованість, єдність марксистсько-ленінських партій і народів, їх вірність марксизму-ленізму.

Велику увагу Нарада приділила проблемам національно-визвольного руху, перспективам розвитку країн, що стали на шлях національної незалежності. Крах системи колоніального рабства під натиском національно-визвольного руху характеризується в Заяві як друге за своїм історичним значенням явище після утворення світової системи соціалізму. Перед молодими країнами, що визволилися стоять такі складні

⁴ Там же, с. 40.

завдання, як зміцнення завойованої політичної самостійності, досягнення економічної незалежності, демократизація суспільного життя, проведення незалежної миролюбної зовнішньої політики, розвиток економічного й культурного співробітництва з соціалістичними та іншими дружніми країнами. На думку учасників Наради, ці завдання можуть бути успішно розв'язані лише за умови рішучої боротьби з імперіалізмом і залишками феодалізму, шляхом об'єднання в єдиний національний демократичний фронт усіх патріотичних сил нації. Найважливішою міжнародною умовою успішного завершення антиімперіалістичних, антифеодальних, демократичних революцій є всебічна допомога трудящим молодих країн з боку світового соціалізму, робітничого й комуністичного руху, зміцнення бойового союзу трьох основних загонів революційного процесу.

Творчо збагачуючи ленінське положення про можливість некапіталістичного шляху розвитку народів, що визволилися від колоніального гніту, Нарада зробила важливий висновок про те, що в багатьох країнах виникли сприятливі міжнародні і внутрішні умови для такого розвитку.

Учасники Наради узагальнили величезний досвід робітничого й комуністичного руху капіталістичних країн, визначили цілі й спрямування дальшої боротьби проти імперіалізму, за демократію і соціалізм. Тим самим набули творчого розвитку марксистсько-ленінська стратегія і тактика.

Вступ капіталізму у новий етап загальної кризи, зміна у співвідношенні сил на світовій арені на користь соціалізму відкривають перед пролетаріатом та його партіями нові позитивні можливості для розв'язання завдань, що стоять перед ними. Гніт монополістичного капіталу стає дедалі тяжчим для робітничого класу, селянства, інтелігенції, дрібної та середньої буржуазії. Це створює одну з важливих умов для об'єднання всіх цих класів і соціальних груп у єдиний фронт боротьби проти монополій. У Заяві, прийнятій на Нараді, міститься платформа, на основі якої можливе створення антимонополістичного фронту. Її складовими частинами є боротьба за мир, захист і розвиток демократії, націоналізація найважливіших галузей економіки та демократизація управління ними, проведення радикальних аграрних реформ, поліпшення умов життя трудящих тощо. За своїм характером це демократичні, а не соціалістичні заходи, але їх реалізація обмежила б могутність монополій, збільшила авторитет і політичну вагу робітничого класу, була б значним кроком на шляху мас до розуміння необхідності соціалістичної революції.

Нарада закликала комуністів усіх країн постійно зміцнювати зв'язки з масами, працювати скрізь, де вони є: у профспілках, кооперативах, спортивних організаціях, серед неорганізованого населення. Вирішальна роль у боротьбі за досягнення завдань, що стоять перед антимонополістичними силами, належить союзу робітничого класу з трудовим селянством, який являє собою головну рушійну силу соціальної революції пролетаріату.

Найважливішим завданням комуністичного й робітничого руху є досягнення і зміцнення єдності робітничого класу. Тому Нарада закликала всі його загани до погодженості дій, до налагодження співробітництва комуністичних і соціал-демократичних партій у боротьбі за благородні цілі побудови соціалізму. Ідейні розбіжності між комуністами й соціалістами, підкреслювали учасники Наради, не повинні перешкоджати спільній боротьбі, а співробітництво не означає і не може означати відходу від ідейних позицій марксистів-ленінців.

Характеризуючи революційні сили сучасності, учасники Наради висловили тверду впевненість у тому, що їх боротьба проти імперіалізму, за мир, демократію, національну незалежність і соціалізм набуватиме дедалі ширшого розмаху і принесе нові й нові успіхи. Час, що пройшов від закінчення роботи світового форуму комуністів, підтвердив правильність його прогнозів. Нинішній світовий революційний процес відзначається могутнім динамізмом, він охоплює усі сфери життєдіяльності суспільства, втягує у свою орбіту всі регіони й країни, найширші маси. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії у зв'язку з цим підкреслюється: «Ми живемо в епоху докоінних соціальних змін, продовжують зміцнюватись і ширитись

позиції соціалізму. Перемоги національно-визвольного руху відкривають нові горизонти перед країнами, які завоювали незалежність. Наростає класова боротьба трудящих проти гніту монополій, проти експлуататорських порядків. Набуває дедалі більших масштабів революційно-демократичний, антиімперіалістичний рух. Усе це в цілому означає розвиток всесвітнього революційного процесу»⁵.

Багато уваги на Нараді приділялося найпекучішому питанню сучасності — проблемі війни і миру. У Заяві і Зверненні, прийнятих учасниками форуму, підтверджувалося положення про те, що поки зберігається імперіалізм, буде залишатися й ґрунт для агресивних воєн. Головною силою агресії виступає американський імперіалізм.

Водночас Нарада відзначила, що нині є сили, які в змозі попередити нову світову війну, захистити й зміцнити мир. В умовах поділу людства на дві протилежні системи єдино правильним принципом у міжнародних відносинах є ленінський принцип мирного співіснування держав з різним соціально-політичним ладом. У Зверненні до народів усього світу Нарада закликала всіх людей доброї волі згуртуватися й зірвати злочинні воєнні плани, посилити боротьбу за розрядку міжнародної напруженості й мирне співіснування, проти «холодної війни» й гонки озброєнь.

Заява і Звернення стали розгорнутою програмою рішучої й цілеспрямованої боротьби комуністів і всіх миролюбивих сил проти загрози нової світової війни. Весь світ, люди різних політичних і релігійних переконань ще раз наочно переконалися у відданості комуністів священній справі миру.

Одним з найважливіших питань у роботі Наради був дальший розвиток і зміцнення єдності міжнародного комуністичного руху на принципах марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму. Учасники наради відзначили, що в жорстокій боротьбі з імперіалістичною реакцією за інтереси робітничого класу й усіх трудящих комуністичний рух розвивається, згуртовується й загартовується. Відбувається дальше ідейне й організаційне зміцнення кожної марксистсько-ленінської партії. Нарада підтвердила вірність комуністичних і робітничих партій ленінським нормам і принципам партійного життя. У її Заяві підкреслювалася необхідність рішучої боротьби на два фронти: проти ревізіонізму, який залишається головною небезпекою, і проти догматизму та сектантства. При цьому відзначалося, що якщо не вести послідовної боротьби проти догматизму й сектантства, вони також можуть стати головною небезпекою на тому чи іншому етапі розвитку окремих партій.

Важливим результатом роботи Наради було вироблення принципів і норм взаємовідносин між комуністичними й робітничими партіями. Всі братні партії незалежні, рівноправні. Вони розробляють політику, враховуючи конкретні умови своїх країн, керуючись принципами марксизму-ленінізму. Водночас успіх справи робітничого класу в кожній країні залежить від інтернаціональної солідарності всіх партій, їх взаємної підтримки. Тому кожна партія відповідальна перед робітничим класом, трудящими своїх країн, перед усім міжнародним і комуністичним рухом. «Піклування про постійне зміцнення єдності міжнародного комуністичного руху, — підкреслюється в Заяві, — вищий інтернаціональний обов'язок кожної марксистсько-ленінської партії»⁶.

Учасники Наради дали високу оцінку діяльності КППРС. У Заяві та виступах керівників делегацій наголошувалося, що Комуністична партія Радянського Союзу була й буде загально визнаним авангардом світового комуністичного руху. Історичний досвід Ленінської партії має принципове значення для всесвітньої армії комуністів.

Міжнародна Нарада представників комуністичних і робітничих партій 1960 р. була подією світового значення. Намагання імперіалізму розколоти комуністичний рух зазнали краху. Перед усім світом він постав як найвпливовіша політична сила сучасності. В цьому полягає головний підсумок Наради.

⁵ Матеріали XXV з'їзду КППРС. К., 1976, с. 30.

⁶ Програмные документы борьбы за мир, демократию и социализм, с. 82.

Комуністичні й робітничі партії з честю виконали свій обов'язок щодо всіх революційних сил — дали чітку й глибоко наукову відповідь на актуальні питання суспільного розвитку, розробили програму й тактику боротьби проти монополій, за мир, глибокі демократичні перетворення, за соціалізм. Деякі партії прийняли у зв'язку з цим нові програмні документи, в яких врахували положення всесвітнього форуму комуністів.

Комуністична партія Радянського Союзу заявила, що вона розглядає прийняті Народою Заяву і Звернення як керівництво до дії і буде строго дотримуватися зроблених у них оцінок і висновків. 20 років, які пройшли з того часу, переконливо показали, що КПРС була вірна своєму слову. Разом з іншими братніми партіями вона проводить послідовний курс на посилення міжнародної розрядки, виявляє постійне піклування про зміцнення політичної й ідейної єдності комуністичного руху.

О. О. ВАЛУЙСЬКИЙ (Київ)

30-РІЧЧЯ II ВСЕСВІТНЬОГО КОНГРЕСУ ПРИХИЛЬНИКІВ МИРУ І СТВОРЕННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ РАДИ МИРУ

З почуттям великої радості людство планети зустріло звістку про переможне завершення другої світової війни. Святкуючи Перемогу над фашизмом, всі сподівалися на остаточну загибель чорних сил імперіа-

лізму. Проте правлячі кола США та інших капіталістичних країн у перші ж повоєнні роки почали виношувати плани нової світової війни. Вони намагалися перешкодити будівництву соціалізму в країнах Східної Європи і його дальшому зміцненню в СРСР, зупинити розпад колоніальної системи, що почався.

Імперіалізм Сполучених Штатів Америки, спираючись на атомну монополію, претендував на світове панування і розпочав гонку озброєнь. Над планетою нависла загроза нової війни. Народи, які у тяжких боях здобули Перемогу, не хотіли знову гинути. В усіх куточках земної кулі бурхливо наростає протест проти гонки озброєнь.

У 1948 р. у країнах європейського континенту почали створюватися громадські організації на захист миру. У серпні того року з ініціативи польської, французької й радянської інтелігенції у Вроцлаві відбувся Всесвітній конгрес діячів культури на захист миру. На ньому було прийнято Маніфест, який закликав людей доброї волі провести в усіх країнах національні конгреси прихильників миру і створити національні комітети його захисту. Конгрес обрав Міжнародне бюро зв'язку діячів культури на захист миру, яке у лютому 1949 р. разом з Міжнародною демократичною федерацією жінок та окремими відомими діячами культури виступили за скликання Всесвітнього конгресу прихильників миру. Цю ідею підтримали визначні діячі культури і науки, 18 міжнародних організацій і 70 національних організацій прихильників миру¹.

Свою роботу Конгрес мав розпочати у Парижі в квітні 1949 р. Однак французький уряд не дав віз делегатам Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. Тому Конгрес проходив одночасно у Парижі і в Празі. На ньому було створено Постійний комітет Всесвітнього конгресу прихильників миру, завданням якого було об'єднання і координація зусиль борців за мир.

Імперіалісти продовжували нагнітати гонку озброєнь, створювати нові військові бази навколо Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, розпалювати воєнну та антирадянську істерію. За таких умов вкрай необхідні були змобілізовані дії проти паліїв війни. У серпні 1950 р. в Празі відбулася сесія розширеного Бюро Постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру, яка, враховуючи складну

¹ Чоломбитько М. І. Захист миру — всенародна справа. К., 1974, с. 7.

міжнародну ситуацію, прийняла рішення про скликання Другого Всесвітнього конгресу прихильників миру, який планувалося провести в Італії. Проте уряд цієї країни відмовився видати візи делегатам Конгресу. Тоді вирішили зібратися у Лондоні. Делегати багатьох країн були вже в дорозі, коли уряд Великобританії заборонив в'їзд до країни багатьом з них і в тому числі Іллі Еренбургу, Ванді Василевській, Миколі Тихонову, Дмитру Шостаковичу, Анні Зегерс, Арнольду Цвейгу, Пабло Неруді та ін.

Це була продумана акція. Оскільки всі делегати не зможуть приїхати, вважали вороги миру, то невеличка група не матиме права іменувати себе конгресом, буде підірвано авторитет борців за мир. Однак реакціонери прорахувалися. Їх провокаційна акція викликала широкий протест світової громадськості, могутню хвилю солідарності з борцями за мир.

Уряд Польської Народної Республіки запропонував провести Конгрес у Варшаві. Було зроблено все для успішної організації Конгресу, який працював з 16 по 22 листопада. На Конгрес прибули 2965 делегатів із 81 країни². Його робота привернула увагу демократичних сил в усіх куточках земної кулі. Свідченням цього була велика кількість вітальних телеграм і листів, що надійшли на адресу делегатів Конгресу з 58 країн.

На ньому розглядалися найактуальніші питання тогочасного міжнародного життя. Делегати гнівно засудили американську інтервенцію в Кореї, переозброєння Західної Німеччини, гонку озброєнь.

У прийнятих всесвітнім форумом документах — «Маніфесті до народів світу» й «Зверненні до Організації Об'єднаних Націй» — була сформульована конкретна програма дій прихильників миру. В Маніфесті підкреслювалася небезпека війни, що реально загрожувала людству і, водночас, відкидалися намагання буржуазної пропаганди довести неминучість третьої світової війни.

Маніфест закликав народи добиватися припинення війни у Кореї, перешкоджати переозброєнню Західної Німеччини і звернувся до урядів усіх країн з пропозицією видати закони на захист миру.

На Конгресі були прийняті також резолюції про визначення агресії, заборону атомної зброї й про роззброєння.

Конгрес присудив Міжнародні премії миру чехословацькому письменникові Юліусу Фучіку (помертню), Полю Робсону, Пабло Пікассо, голубка якого облетіла всі країни і континенти і стала символом миру, а також Пабло Неруді і турецькому поетові Назиму Хікмету.

Постійний комітет був реорганізований у Всесвітню Раду Миру. До її складу обрали 224 відомих громадських, політичних і наукових діячів з 60 країн світу, а президентом — Фредеріка Жоліо-Кюрі.

Рішення Конгресу сприяли дальшій активізації діяльності людей доброї волі на захист миру.

Проголошення Всесвітньою Радою миру принципів мирного співіснування, невтручання у внутрішні справи різних держав, мобілізація громадськості на боротьбу проти виробництва зброї масового знищення, за ліквідацію воєнних баз на чужих територіях, а також усіх форм колоніалізму тощо відповідали інтересам збереження загального миру і міжнародної безпеки. Той факт, що нині ці принципи знайшли відображення у численних двосторонніх та багатосторонніх угодах, переконливо свідчить про їх важливість і актуальність, у чому є і чимала заслуга Всесвітньої Ради Миру.

В діяльності прихильників миру величезне місце належить радянському народові. Боротьба КПРС і уряду СРСР за здійснення Програм миру, прийнятих XXIV і XXV з'їздами КПРС, знаходить всебічне визнання і палку підтримку народів усього світу. Рух за мир у нашій країні справді всенародний, і тому не дивно, що саме в Радянському Союзі неодноразово проводилися великі міжнародні форуми борців за мир. Виявом високої оцінки ролі СРСР у русі за мир стало на-

² Вощенков К. П. Народы в борьбе за мир. М. 1968, с. 38.

городження у 1975 р. Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва найвищою відзнакою Всесвітньої Ради Миру — Золотою медаллю миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі.

Для Радянського Союзу характерним є безпосередня активна участь у русі за мир найширших верств його населення, а також партійних, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій, творчих спілок тощо. Роблячи все для торжества миру, утвердження принципів мирного співіснування, безпеки всіх людей на землі, радянські люди тим самим виконують місію всесвітньо-історичного значення.

Чільне місце у радянському русі за мир належить, зокрема, організації прихильників миру Української РСР. Створений у республіці 29 років тому Комітет захисту миру є авторитетною громадською організацією. До його складу входять Герої Радянського Союзу, Герої Соціалістичної Праці, депутати Верховної Ради СРСР і УРСР, робітники, вчені, письменники, представники інших верств населення. В республіці діють 12 обласних комітетів захисту миру, республіканська, 25 обласних і 604 районних комісії сприяння Радянському фондові миру. Понад 40 тис. відповідних комісій створено безпосередньо у колективах трудящих³.

Масовість — найхарактерніша риса діяльності прихильників миру в Радянському Союзі. Вони брали участь в усіх міжнародних акціях прихильників миру, організовували масові кампанії протесту проти дій мілітаристів та агресорів. Активно проходили такі масові міжнародні кампанії, як Тиждень дій за безпеку і співробітництво в Європі, Тиждень визволення Африки і т. п.

Протягом останніх п'яти років, зокрема на Україні, з 22 по 29 червня щорічно проходить Тиждень миру, з 6 по 13 серпня — Тиждень дій за заборону ядерної зброї, з 4 по 11 вересня — Тиждень солідарності з демократичними силами Чилі, з 24 по 31 жовтня — Тиждень дій за роззброєння. 1 вересня відзначається Всесвітній день миру.

Свідченням активної участі громадськості УРСР в акціях Всесвітньої Ради Миру може бути кампанія по збору підписів під новою Стокгольмською відозвою за припинення гонки озброєнь, за роззброєння, яка проходила у 1976 р. Український республіканський комітет захисту миру підготував і розповсюдив півмільйон підписних листів. Разом з ЦК ЛКСМУ було проведено агітпереліт по 5 областях республіки групи активістів, які організовували там мітинги на підтримку нової Стокгольмської відзови.

Загалом в УРСР відбулося в той час понад 180 тис. мітингів, на яких виступили близько 700 тис. чол. Під час проведення кампанії було зібрано майже 36 млн. підписів⁴.

Радянські люди своєю повсякденною працею вносять гідний вклад у загальну справу збереження миру. Головним завданням сьогодні прихильників миру Української РСР, як і всього Радянського Союзу, є боротьба проти нового етапу гонки озброєнь, за роззброєння і збереження курсу на розрядку міжнародної напруженості, за виконання положень Заключного акту Наради держав у Хельсінкі в серпні 1975 р. Там було вироблено принципи відносин між державами — учасницями наради, підтверджено курс на розрядку міжнародної напруженості, визначено конкретну лінію співробітництва між країнами Європи в галузі політики, економіки, культури.

Відповідаючи на запитання редакції газети «Правда» з нагоди 5-х роковин Хельсінкської наради, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв підкреслював: «Якщо дивитись на хід європейського розвитку не крізь призму даного моменту, а в історичній перспективі, то шляху

³ Кириллова С. К. З думою про мир. — Україна, 1979, № 5, с. 6.

⁴ Інформаційний бюлетень Советского комитета защиты мира. 1976, № 3, с. 21.

назад від Хельсінкі немає. Заключний акт, як і Статут ООН, полегшує перехід людської цивілізації на нові, більш високі рівні в міжнародних відносинах»⁵.

Громадськість Української РСР, як і всі радянські люди, готується до наступного XXVI з'їзду КПРС. Роки, що минули після XXV з'їзду, переконливо підтвердили життєвість і далекоглядність прийнятої ним Програми миру, яка стала магістральним шляхом боротьби за зміцнення міжнародної безпеки. Разом з усім радянським народом, миролюбними силами планети прихильники миру Української РСР демонструють свою непохитну волю і тверду рішучість протистояти зловісним намірам імперіалізму, роблять усе для того, щоб поставити надійну перепону новій війсьній катастрофі.

Б. С. ЗРЕЗАРЦЕВ (Київ)

⁵ Рад. Україна, 1980, 31 лип.

І ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РОБІТНИЦЬ І СЕЛЯНОК

Важливу роль у залученні широких жіночих мас до будівництва нового, соціалістичного суспільства відіграв І Всеукраїнський

з'їзд робітниць і селянок, що відбувся у Харкові 3—8 листопада 1920 р.

Скликання з'їзду в період, коли в багатьох районах України ще безчинствували куркульські банди, а всі сили молоді республіки були спрямовані на боротьбу з білогвардійською армією Врангеля, свідчить про те величезне значення, якого надавали Комуністична партія і Радянський уряд роботі серед жінок. Центральний орган Комуністичної партії більшовиків України газета «Коммунист» 3 листопада 1920 р. писала: «...Побувайте на з'їзді робітниць і селянок... і ви відчуєте новий революційний струм... Тут росте і піднімається новий радянський працівник, новий адміністратор робітничо-селянської держави, тут виховується «комуністка 1920 року», яка ще не сказала свого останнього слова, але яка в найближчі дні і тижні доведе, що може зробити у справі відродження країни багатотисячна армія робітниць-селянок».

У роботі з'їзду брали участь 1105 делегатів від усіх губерній України, серед них 707 робітниць, 366 селянок, 32 представниці інтелігенції. 454 з них були комуністками, 436 співчували їм, 4 — представляли інші партії¹. «Незабутньо хвилюючим і урочистим було відкриття з'їзду, — згадує одна з його організаторів, член КПРС з 1919 р. П. В. Зоріна. — Задовго до початку його роботи перед входом у Центральний червоноармійський показовий театр вишикувалася черга делегаток і гостей. Море жіночих голів. Більшість в хустках, в будьонівках. У всіх на обличчях радісне хвилювання»².

Всім делегаткам було роздано текст промови В. І. Леніна, виголошеної 19 листопада 1918 р. на Першому Всеросійському з'їзді робітниць і селянок, а також резолюції цього з'їзду, який був знаменною віхою в історії жіночого пролетарського руху в нашій країні. Делегатки одержали також перший номер журналу «Коммунарка Украины» — першого більшовицького органу жінок України, видання якого було приурочене до дня відкриття з'їзду.

Секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, який вітав з'їзд від імені ЦК КП(б)У, висловив впевненість, що трудівниці міста та села ще тісніше згуртуються навколо робітничо-селянського уряду і закликав їх взяти активну участь у радянському будівництві. «Ваша допомога, допомога жінок, буде мати величезне, незмірно велике значення», — відзначав він³.

З'їзд розглянув питання: про Велику Жовтневу соціалістичну революцію; участь робітниць і селянок у радянському і партійному будівництві; комітети незаможних

¹ Известия 1-го Всукраинского съезда работниц и крестьянок, Харьков, 1920, № 4, с. 47, 48.

² У боях і в праці: Розповіді про жінок України. К., 1960, с. 77.

³ Известия 1-го Всукраинского съезда работниц и крестьянок, № 1, с. 5.

селян і роль селянок в їх організації і роботі; допомогу Червоній Армії; продовольчу політику в Радянській Україні і роль робітниць і селянки в громадському і дитячому харчуванні; їх участь у будівництві єдиної споживчої комуни; охорону народного здоров'я, материнства і дитинства; соціальне виховання і боротьбу з неписьменністю, робітничо-селянську інспекцію, охорону праці, соціальне забезпечення трудящих⁴.

На з'їзді широко обговорювалася необхідність участі робітниць і селянок України в радянському і партійному будівництві. З доповіддю по цьому питанню виступила професійна революціонерка, представниця жінвідділу ЦК РКП(б) К. М. Самойлова⁵.

Доповідь нарком земельних справ Д. З. Мануїльського була присвячена комнезамам і ролі селянок в їх організації і роботі. Спинившись коротко на історії комнезамів, він від імені ЦК КП(б)У і Радянського уряду України закликав селянок взяти активну участь у роботі комнезамів, мобілізувати всі сили для боротьби з Врангелем, господарською розрухою, куркульством. Доповідач підкреслив, що для реалізації цих найважливіших завдань необхідно насамперед зміцнити союз міста і села, робітничого класу і селянства. Обговорюючи доповідь, делегати розповідали про ті зміни, які сталися на селі за роки Радянської влади, і агітували селянок вступати до комнезамів для успішної боротьби з куркульством. «Досить працювати на попів та куркулів, давайте працювати на себе», — закликали учасниці з'їзду.

Про завдання, які стояли перед робітницями і селянками у справі допомоги Червоній Армії, розповіла В. Я. Мойрова. Відзначивши активність трудівниць у боротьбі з бандитизмом, проведенні «тижнів» допомоги фронту, хворому і пораненому червоноармійцю, сім'ї червоноармійця, доповідачка наголосила на необхідності мобілізації робітниць і селянок на підвищення якості роботи в усіх галузях господарства.

Заслухавши доповідь про продовольчу політику і роль робітниць та селянок у громадському і дитячому харчуванні, делегатки констатували, що жінки ще не беруть належної участі у цій важливій державній роботі. З'їзд прийняв рішення про їх залучення до активної діяльності у продорганах, до організації громадського і дитячого харчування.

На з'їзді відзначалися перші успіхи Радянської влади у боротьбі з неписьменністю і у справі соціального виховання. Разом з тим доповідач і виступаючі вказували на великі труднощі, які ще існували у цій галузі. Так, у дитячих будинках на той час утримувалося 60 тис. дітей, тоді як без притулку налічувалося 600 тис. Таке становище зумовлювалося господарською розрухою та відсутністю кадрів радянських педагогів.

У доповіді про охорону материнства і дитинства розкривався зміст законів Радянської влади, що охороняли жінку як трудівницю і матір, а також здоров'я дитини. Підкреслювалося, що всі заходи в цьому напрямі зустрічали живий відгук серед робітників і селян. Відзначивши, що охорона материнства і дитинства у робітничо-селянській державі може бути запроваджена в життя лише при умові участі в ній жінок-робітниць і селянок, І Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок закликав жінок докласти всіх зусиль для широкої організації на місцях будинків матері і дитини, молочних кухонь, дитячих садків, ясел і т. д.

Про заходи Радянської влади в справі соціального забезпечення трудящих України доповіла М. М. Скрипник.

Нарком робітничо-селянської інспекції М. О. Скрипник розповів про її діяльність, підкресливши, що за допомогою цього апарату робітники і селяни навчаються керувати Радянською державою. Доповідач і виступаючі закликали робітниць і селянок до більш активної участі у діяльності робітничо-селянської інспекції на місцях.

Делегати з'їзду виявили бажання взяти безпосередню участь у контролі за ви-

⁴ Известия І-го Всеукраїнського съезда работников и крестьянок, № 2, с. 3.

⁵ Там же, с. 4—18.

конанням рішень партії і уряду, спрямованих на мирне соціалістичне будівництво. Вже під час роботи з'їзду було організовано масове обстеження підприємств і установ Харкова, в якому взяли участь 700 делегаток. Вони перевірили стан 49 підприємств і установ міста, серед них 10 фабрик і заводів, 12 дитячих закладів і будинків матері та дитини, 15 їдалень, 6 хлібопекарень, 1 млина, 5 госпіталів. За доповідями і пропозиціями делегаток Наркомат РСІ УСРР підбив підсумки обстеження і розробив план заходів з метою усунення виявлених у його процесі недоліків. У цілому Наркомат РСІ констатував, що «повторення отриманого досвіду у всеукраїнському масштабі дасть не менш важливі результати»⁶.

Револьюційне піднесення делегаток зростало з кожним засіданням. До президії з'їзду було подано багато заяв і записок, в яких жінки висловлювали гарячу відданість Комуністичній партії і виявляли палке бажання вступити до її лав. На урочистому засіданні з'їзду, присвяченому третім роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції, член президії Г. М. Панкратова під бурхливі оплески всього залу зачитала рішення Центрального Комітету Компартії України: «ЦК КП(б)У... як виняток у зв'язку з виявленням всім з'їздом величезним піднесенням революційної свідомості... вирішив видати всім бажаючим вступити до Комуністичної партії посвідчення, що вони є кандидатами в Комуністичну партію, а на місцях по цих посвідченнях вони одержать кандидатські картки»⁷. Тут же, на з'їзді подали заяви про вступ до лав Комуністичної партії 253 делегатки, в тому числі з Донбасу і Чернігівської губернії — по 53 делегатки, Миколаївської і Катеринославської — по 42, Харківської — 17, Полтавської — 23, Київської і Кременчуцької — по 11, Волинської — 1⁸.

Факт масового вступу до партії робітниць і селянок мав велике політичне значення: ще 253 комуністки — державні діячі, організатори й керівники трудящих жінок — почали проводити політику партії на місцях, у найвіддаленіших куточках республіки.

З'їзд поклав початок організованій і планомірній роботі серед жінок на Україні, які все більше усвідомлювали, що перемогу соціалістичного ладу не можна забезпечити без їх участі в загальнонародній боротьбі за відбудову народного господарства. Особлива заслуга з'їзду полягає в тому, що він зміцнив союз трудіниць міста й села, відкрив перед ними величні перспективи радянського будівництва.

Ж. П. ТИМЧЕНКО (Київ)

⁶ ЦДАЖР УСРР, ф. 539, оп. 1, спр. 9, арк. 257; ф. 34, оп. 2, спр. 44, арк. 51.

⁷ Известия 1-го Всеукраїнського съезда работниц и крестьянок, № 4, с. 48.

⁸ Підраховано за даними Известий 1-го Всеукраїнського съезда работниц и крестьянок, № 4, с. 65—69, 69.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ПАРТІЮ ТІСНИХ СОЦІАЛІСТІВ БОЛГАРІЇ

Болгарська робітнича соціал-демократична партія тісних соціалістів — БРСДП (т. с.) усім попереднім ходом історичного розвитку була підготовлена до сприйняття ідей Великого Жовтня. З часу свого виникнення (1903 р.) вона перебувала в тісному контакті з РСДРП і пролетаріатом Росії.

Ряд специфічних умов, у яких розвивалася БРСДП (т. с.) у дожовтневий період, сприяв формуванню в ній тих кращих якостей, які зближували її з більшовизмом: віри в сили й майбутнє пролетаріату, послідовної непримиренності до класових ворогів, беззавітної відданості справі соціалізму, глибокої вірності марксизму й пролетарському інтернаціоналізму, суворій партійній дисципліні тощо. Водночас партії болгарського пролетаріату були властиві й деякі недоліки, що не дали їй змоги стати до кінця партією нового, ленінського типу. Вони полягали в недооцінці тісними ролі диктатури пролетаріату в революції, відстоюванні стихійності робітничого руху, нерозумінні необхідності союзу селянства з робітничим класом у боротьбі проти капіталізму¹. Однак, незважаючи на окремі помилки, непослідовність БРСДП (т. с.) з деяких теоретичних і тактичних питань, В. І. Ленін позитивно оцінював її революційну діяльність. Він відзначав насамперед ті риси, які зближували БРСДП (т. с.) з більшовиками, називав її революційною партією болгарського пролетаріату².

Автор даної статті поставив за мету проаналізувати видані в СРСР праці радянських і болгарських істориків, у яких висвітлюється вплив Великого Жовтня на діяльність партії тісних соціалістів у Болгарії. Частина з цих досліджень безпосередньо присвячена даній темі чи окремим її аспектам, в інших — розкривається побічно. Основні напрями вивчення проблеми визначили засновники й керівники Болгарської комуністичної партії — Д. Благоєв, Г. Димитров та В. Коларов ще в 20—30-х роках. Вони з'ясували в загальних рисах значення впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на ідеологічне й організаційне зміцнення тісних соціалістів.

У виданих у той період в СРСР працях П. Тихомірова, Л. Баженова, а також болгарських політемігрантів Г. Цонева та А. Владимірова, присвячених Вересневому антифашистському народному повстанню 1923 р. в Болгарії, подаються лише загальні положення з досліджуваної проблеми³. Глибоке наукове дослідження її почалося тільки після встановлення в країні народно-демократичного ладу, коли вчені стали доступні для вивчення архівні та інші матеріали.

¹ Див.: История Болгарской коммунистической партии. М., 1971, с. 207.

² Ленін В. І. Засідання міжнародного соціалістичного бюро: 16 жовтня 1908 р.— Повне збір. творів, т. 17, с. 223, 229.

³ Тихоміров П. Уроки болгарського повстання. Сентябрь 1923 г. М., 1924; Баженов Л. Сентябрьское восстание в Болгарии.—Историк-марксист, 1932, т. 4—5, с. 253—292; Цонев Г. и Владиміров А. Сентябрьское восстание в Болгарии 1923 г. М., 1934.

Серед перших праць радянських істориків слід відзначити дослідження М. А. Бірман⁴, присвячені переважно революційній ситуації в Болгарії в роки післяжовтневого революційного піднесення. Поряд з іншими в них порушуються і питання про ставлення тісників до Жовтневої революції, підтримку ними перших декретів і заходів Радянського уряду, звертається увага на початок ідеологічного переозброєння партії, її організаційної перебудови, переходу до стратегії і тактики більшовизму, зміцнення організаторської і керівної ролі в революційному русі трудящих. Аналізуються також помилки тісних соціалістів та боротьба за їх усунення.

Вплив Жовтневої соціалістичної революції на діяльність партії тісних соціалістів, їх боротьба проти імперіалістичної війни розкриваються в статтях В. І. Владимирської та А. М. Коренькова⁵, які вийшли в середині 50-х років.

Вивчення проблеми активізувалося у зв'язку з підготовкою до 40-річчя Великого Жовтня. Дедалі більше з'являється спеціальних досліджень⁶. Основну увагу Г. Д. Йорданов та Г. Н. Попов зосередили на аналізі змін в ідейно-теоретичних та організаційних положеннях програми партії тісних соціалістів, що врешті-решт привели до перетворення її в травні 1919 р. у Болгарську комуністичну партію. Висвітлюючи роботу I з'їзду БКП й аналізуючи її нову програму, автори з повною підставою зазначають, що вона мала ряд нових, суттєвих положень, у яких яскраво «відобразився вплив, зроблений на тісників Жовтневою революцією, теорією і тактикою більшовизму»⁷.

Досліджуючи вплив Великого Жовтня на розвиток революційного руху в Болгарії, В. І. Владимирська простежує еволюцію розуміння тісними соціалістами левинської постановки питання про мир. Ще влітку 1917 р., пише вона, на нараді лівих циммервальдців у Стокгольмі тісники хоч і приєдналися до лозунгу більшовиків про перетворення імперіалістичної війни у громадянську, однак «не зробили всіх необхідних висновків, які випливають з цього, для практичної діяльності партії»⁸. Значно змінилися погляди тісних соціалістів після Жовтневої революції. Поклавши в основу своєї агітаційної діяльності мирні пропозиції Радянського уряду, тісники добивалися того, щоб народний рух проти війни поступово набував революційного характеру, втягував у свою орбіту дедалі ширші трудящі маси.

Розкриваючи ставлення тісних соціалістів до жовтневих революційних подій, І. М. Кулінич наголошує на тому, що хоч вони на той час ще не стали партією нового типу, якою була левинська партія в Росії, однак як справжні революціонери-марксистів «знайшли в основному правильну позицію щодо революційної боротьби, що розгорнулася в Росії»⁹. В статті показується, як під впливом більшовиків тіс-

⁴ Бірман М. А. Нарастание революционной ситуации в Болгарии в 1917—1918 гг. и Владайское восстание.— Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР. М., 1952. Т. 5, с. 5—77; его же. Революционная ситуация в Болгарии в 1918—1919 гг. М., 1957; История Болгарии. М., 1955. Т. II, гл. I—III.

⁵ Владимирская В. И. Борьба Болгарской рабочей социал-демократической партии (тесных социалистов) против империалистической войны (1914—1918 гг.).— Ученые записки Ин-та славяноведения. М., 1956. Т. 14, с. 3—55; Кореньков А. М. Интернационалистическая позиция болгарских тесных социалистов в период первой мировой империалистической войны 1914—1918 гг.— Ученые записки Ин-та славяноведения. М., 1954. Т. X, с. 351—388.

⁶ Йорданов Г. Д., Попов Г. Н. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на преобразование Болгарской рабочей социал-демократической партии (тесных социалистов) в коммунистическую партию.— Ученые записки Харьковского гос. университета. 1957, т. 88. Труды кафедры истории КПСС. Т. 6, с. 429—454.

⁷ Там же, с. 450.

⁸ Владимирская В. И. О влиянии Великой Октябрьской социалистической революции на революционное рабочее движение в Болгарии (1917—1918 гг.).— Ученые записки МГУ. М., 1957, вып. 194, с. 41.

⁹ Кулінич І. М. Розвиток революційного руху в Болгарії під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в 1917—1918 рр.— У зб.: Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.). К., 1957, с. 151.

ні соціалісти удосконалювали легальні й нелегальні методи революційної боротьби, посилили виховання робітничого класу в революційному дусі.

У той же час у радянських виданнях з'являються праці болгарських істориків з даної проблеми. Так, впливу Великого Жовтня на партію тісних соціалістів присвячена брошура П. Георгієва. В ній автор обґрунтовує висновок, що після Жовтневої революції «партія тісних соціалістів в ідеологічному відношенні твердо стала орієнтуватися на більшовиків»¹⁰. Особлива увага звертається на підтримку і розуміння тісними соціалістами жовтневих революційних подій у Росії, Декрету про мир та інших заходів Радянського уряду, досліджується процес дедалі глибшого оволодіння ними рядом основних питань марксистсько-ленінської теорії, керівництва революційним рухом у країні в 1917—1920 рр.

Початковий період ідейно-теоретичного й організаційного становлення БРСДП (т. с.) на шляху більшовизації в 1917—1919 рр. досліджується і в статті болгарського історика Хр. Христова¹¹. Висвітлюючи активізацію революційної діяльності тісників під впливом Великого Жовтня, автор звертає увагу на те, що одним з основних питань, з якого почалося ідейно-теоретичне переозброєння БРСДП (т. с.) було питання про імперіалізм. Розуміння його стало ключем до засвоєння тісними соціалістами ленінської теорії соціалістичної революції. Процес сприйняття БРСДП (т. с.) ідей більшовизму в період між перемогою Великого Жовтня і I з'їздом БКП розкривається також у статті болгарського історика Й. Йотова¹².

Однак у працях, що вийшли в 50-х роках, ще недостатньо розкривалися сприйняття і еволюція поглядів тісних соціалістів з ряду найважливіших питань ленінізму (диктатури пролетаріату, союзу робітничого класу і селянства, рушійних сил революції), чітко не виділялися і науково не аргументувалися етапи початкового процесу більшовизації партії, глибоко не досліджувалася необхідність становлення БРСДП (т. с.) на шляху партії нового типу.

Ці та деякі інші питання дістали ґрунтовне висвітлення в дослідженнях 60-х років. Залучення різноманітних опублікованих джерел, а також невідомих раніше архівних матеріалів дало історикам змогу дещо уточнити, а в ряді випадків по-новому розглянути й поглибити існуючі уявлення з ряду аспектів проблеми. Вперше в радянській історичній літературі дав цілісну, всебічну, науково обґрунтовану характеристику процесу більшовизації тісників, показав його історичне значення В. Г. Дядькін. 1917—1923 рр. він визначає як перший, початковий його період. Процес більшовизації партії тісних соціалістів визначено такими хронологічними етапами: перший—від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до I з'їзду БРСДП (т. с.) (XI.1917 р.—V.1919 р.); другий—від I до III з'їзду (V.1919 р.—V.1921 р.); третій—від III з'їзду до червневого військово-фашистського перевороту 1923 р. (V.1921 р.—VI.1923 р.); четвертий—від червневого військово-фашистського перевороту 1923 р. до Вересневого антифашистського народного повстання включно (VI—IX. 1923 р.)¹³.

В. Г. Дядькін розкриває величезний вплив Жовтня, теорії ленінізму, практики більшовицької партії на революційну діяльність тісників, показує розвиток ідейно-політичних, програмних і організаційних принципів партії. Вереснєве повстання 1923 р., на його думку, було першою спробою практичного здійснення нового курсу партії, нової стратегії і тактики, переломним моментом у її більшовизації.

На початку 60-х років з'явилася також нова праця В. І. Владимирської, при-

¹⁰ Георгієв П. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на Болгарию. М., 1957, с. 5.

¹¹ Христов Хр. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на революционное движение в Болгарии (1917—1919 г.)—В сб.: Международное значение Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1958, с. 214—255.

¹² Йотов Й. Великая Октябрьская социалистическая революция и болгарское революционное движение.—В сб.: Великий Октябрь. М., 1958, с. 643—663.

¹³ Дядькин В. Г. Борьба за партию нового типа в Болгарии в 1917—1923 гг. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. д-ра ист. наук. М., 1966, с. 17—18.

свячена висвітленню роботи X з'їзду РКП(б) в комуністичній пресі Болгарії¹⁴. На конкретних матеріалах у ній розкрито значний інтерес болгарських комуністів до рішень з'їзду і особливо до виробленої ним нової економічної політики, основою якої було питання про відносини робітничого класу і селянства в перехідний від капіталізму до соціалізму період.

В іншій статті В. І. Владимирська зробила спробу проаналізувати на матеріалах газети «Работнически вестник» 1917—1918 рр. ставлення партії тісних соціалістів до Жовтневої революції, розуміння ними її характеру і змісту, рушійних сил і ходу розвитку, а також національного і міжнародного значення¹⁵.

Деякі аспекти проблеми переходу партії тісних соціалістів на позиції ленінізму розкриваються в монографії А. М. Шнітмана¹⁶. В окремих її розділах автор показує, як відображувався у пресі початок переходу революційних болгарських марксистів на позиції ленінізму.

До 50-річчя утворення Комуністичного Інтернаціоналу вийшли праці, які висвітлюють участь болгарських комуністів у роботі його конгресів. Так, у статтях П. С. Соханя та Р. Аврамова (НРБ) розкривається роль Комінтерну в утвердженні більшовицької орієнтації в БРСДП (т. с.), подоланні нею соціал-демократичних пережитків, засвоєнні мистецтва ленінської стратегії і тактики¹⁷.

Впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на партію тісних соціалістів П. С. Сохань присвятив спеціальне дослідження¹⁸. У ньому автор по-новому трактує окремі положення цієї проблеми. Аналізуючи ставлення тісних соціалістів до жовтневих революційних подій, він пише, що хоча в перші дні після Великого Жовтня через недостатню кількість інформації тісняки іноді й не могли дати правильну оцінку подіям у Росії, однак було б неправильно стверджувати, як це роблять окремі дослідники, ніби вони не розуміли того, що державна влада перейшла там до рук пролетаріату. Наводячи документальні підтвердження, П. С. Сохань показує, що насправді тісняки уже в першому і в усіх наступних повідомленнях про революцію широко роз'яснювали болгарським трудящим, що до влади в Росії прийшов «пролетаріат на чолі з непохитними борцями — більшовиками»¹⁹.

У 70-х роках, коли стали досконалішими методи вивчення фактичного матеріалу, й цілий ряд порушених раніше питань було уточнено й деталізовано, набула дальшого розвитку й досліджувана проблема. З'явилися праці, в яких різнобічно висвітлюється сприйняття тісними соціалістами багатьох питань теорії ленінізму, більшовицької стратегії і тактики. Дослідники прийшли до висновку, що в процесі переходу тісняків на шлях більшовизму доцільно виділити так званий підготовчий період — від утворення БРСДП (т. с.) до Жовтневої революції. Хоча в той час майбутня партія болгарських комуністів залишалася ще на старих позиціях, вже закладалися основи для дальшого сприйняття нею ідей Жовтневої революції, ідей ленінізму.

Ці концепції дістали обґрунтування в колективних та індивідуальних монографіях радянських і болгарських істориків. Слід насамперед відзначити колективне дослідження, підготовлене Інститутом історії БКП та Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — «Ленин и исторические судьбы болгарского народа»²⁰. У ньому

¹⁴ Владимирская В. И. Освещение работы X съезда РКП(б) в коммунистической печати Болгарии.—Вестник Московского университета. История. 1962, № 4, с. 36—48.

¹⁵ Е е же. Газета болгарских коммунистов «Работнически вестник» о Великой Октябрьской социалистической революции.—Вестник Московского университета. История. 1967, № 4, с. 24—41.

¹⁶ Шнитман А. М. Из истории интернациональных связей В. И. Ленина с революционным рабочим движением в Болгарии (1896—1923 гг.). Мурманск, 1967.

¹⁷ Сохань П. С. Болгарська комуністична партія і Комінтерн.—«УІЖ», 1969, № 5, с. 58—67; Аврамов Р. Комінтерн и рабочее движение в Болгарии.—В сб.: Коминтерн и его революционные традиции. М., 1969, с. 176—184.

¹⁸ Сохань П. С. Великий Жовтень і партія тісних соціалістів Болгарії (1917—1919).—У зб.: Під впливом ідей Великого Жовтня. К., 1969, с. 87—104.

¹⁹ Там же, с. 91.

²⁰ Ленин и исторические судьбы болгарского народа. София—Москва, 1970.

на великому фактичному матеріалі показано, як у процесі більшовизації БРСДП (т. с.) зміцнювала свою єдність та бойовитість і розгортала ленінську політику завоювання мас: до програми було внесено пункт про аграрне питання, активно пропагувалася ленінська політика з національного питання. У монографії звертається увага також на те, що свідченням перетворення БРСДП (т. с.) у партію нового типу є не тільки факт опанування нею ленінської революційної теорії, а й уміння застосувати ленінізм на практиці, в конкретних умовах своєї країни. Короткий нарис історичного шляху розвитку БРСДП (т. с.) дано в брошурі Г. А. Чернейка²¹, в якій простежується і процес її більшовизації.

Вплив Великого Жовтня на партію тісних соціалістів дістав відображення також у ряді праць болгарських істориків, які вийшли в СРСР. Так, у 1971 р. було видано в перекладі з болгарської на російську мову «Историю Болгарской коммунистической партии»²², в якій дано цілісну картину досліджуваної проблеми (період 1917—1923 рр. охоплює глави VI—VIII). У ряді праць розглядається процес більшовизації БКП у 1919—1923 рр.²³

Однак ще далеко не всі аспекти даної теми всебічно розкриті істориками. Так, докладнішого висвітлення потребують питання про засвоєння і застосування тісними соціалістами в конкретних умовах ленінської теорії соціалістичної революції, стратегії і тактики більшовиків. Недостатньо досліджено етапи першого періоду більшовизації БКП. Але тенденція до активізації вивчення проблеми, що визначалися в 70-х роках, дає підстави сподіватися на появу найближчим часом нових праць, автори яких внесуть свій вклад у її розробку.

І. Д. Іванцев (Івано-Франківськ)

²¹ Чернейко Г. А. Боевой авангард болгарского народа. М., 1971.

²² История Болгарской коммунистической партии. М., 1971.

²³ Колева Т. Великая Октябрьская социалистическая революция и большевизация Болгарской коммунистической партии.— В сб.: Октябрьская революция и пролетарский интернационализм. М., 1970, с. 158—174; Димитрова-Душкова С. Великий Октябрь и большевизация Болгарской коммунистической партии.— Советское славяноведение, 1977, № 6, с. 3—13; Елазар Д. Октябрь и Болгарская коммунистическая партия.— В сб.: Влияние Великого Октября на развитие мирового коммунистического движения. М., 1977, с. 56—77; его же. Октябрь, КПСС и стратегия БКП в борьбе за социализм.— В сб.: Великий Октябрь и современная эпоха. Международное значение Великого Октября и строительство социализма и коммунизма. М., 1978, с. 16—28.

Критика та Бібліографія

В. А. Замлинский.
ПО ВЕЛЕНИЮ
ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО ДОЛГА

*Выполнение Коммунистической
партией Советского Союза,
советским народом своего
интернационального долга
в борьбе против
германского фашизма
во второй мировой войне
1939—1945 гг.*

Киев: Головное издательство
издательского объединения
«Вища школа», 1980, 304 с.

Велика Країна Рад завжди була і залишається могутнім оплотом усіх революційних сил світового революційного процесу. «...Ми не тільки охороняємо Російську республіку», — підкреслював В. І. Ленін, — а й творимо велику справу для світового пролетаріату»¹.

Монографія В. О. Замлинського, порушуючи одну з провідних тем радянської історіографії, узагальнює досвід інтернаціональної діяльності радянського народу, Комуністичної партії в роки боротьби проти фашизму. Вона є підсумком багаторічної роботи автора, який в цілому подолав труднощі, пов'язані з багатопроBLEMНІСТЮ дослідження і різноманітністю документально-архівних джерел. У праці досить повно використані важливі партійні документи, урядові акти, архівні матеріали різних установ і організацій СРСР, періодична преса. Все це дало можливість всебічно розкрити величезну багатогранну діяльність КПРС і Радянського уряду, трудящих нашої країни по виконанню свого пролетарського інтернаціонального обов'язку напередодні і в роки другої світової війни. Автор приділяє велику увагу участі СРСР у міжнародній політиці, у згуртуванні революційних і антифашистських

сил, в боротьбі проти імперіалістичної реакції у передвоєнні роки. У книзі порушуються складні і ще недостатньо досліджені теоретичні проблеми.

У той час, коли багато хто вважав, що фашизм — це лише італійське явище, В. І. Ленін підкреслював, що боротьба з ним є головним завданням міжнародного комуністичного, робітничого і демократичного руху. Автор підкреслює, що, хоча об'єднати всі організації робітничого класу у боротьбі з фашизмом не вдалося внаслідок розкольніцької діяльності правих лідерів соціалістичних і соціал-демократичних партій, комуністи зробили все можливе для викриття злочинного обличчя фашизму, його антинародної, антикомуністичної суті. Підтримана комуністами, всіма трудящими світу, ВКП(б) розгорнула активну боротьбу за те, щоб протиставити гітлерівській Німеччині та її союзникам єдиний фронт країн і народів.

Автор підкреслює класовий характер зовнішньої політики Радянського Союзу. СРСР подавав ефективну допомогу народам, які боролися за своє визволення, проти наступу фашистської реакції. На основі багатого документального матеріалу в книзі висвітлюється підготовка у нашої країні іноземних військових кадрів. Трудящі Радянського Союзу, створюючи ударні бригади, відраховували у фонд допомоги країнам, що боролися, значні кошти. Великою турботою радянські люди оточили дітей ув'язнених революціонерів капіталістичних країн. Допомога монгольському і китайському народам в боротьбі з агресією мілітаристської Японії, іспанському — з фашизмом була яскравим виявом вірності радянського народу принципам пролетарського інтернаціоналізму. Автор наводить слова секретаря крайового комітету Закарпатської партійної організації Комуністичної партії Чехословаччини А. А. Борканюка: «Як неможливо собі уявити життя без сонячних промінів і тепла, так неможливо уявити собі життя без Радянського Союзу. Його сила й успіхи належать трудящим усього світу. Всім пригнобленим народам! Всім трудящим селянам! Всім, хто прагне миру і свободи» (с. 44).

¹ Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді рад народного господарства 25 грудня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 379.

Достоїнством книги є також ґрунтовна характеристика діяльності Комінтерну по об'єднанню всіх антифашистських сил у боротьбі проти фашистської реакції та війни, на захист СРСР.

Центральне місце у монографії В. О. Замлинського займає аналіз великої визвольної місії радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Адже Радянська Армія очистила від фашистських окупантів і японських мілітаристів у Європі і Азії територію загальною площею 2,5 млн. кв. м. з населенням понад 183 млн. чоловік. Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні, підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна», справила величезний революціонізуючий вплив на боротьбу трудящих всього світу.

Радянські Збройні Сили, виховані в дусі ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму, братерства і дружби з іншими народами, принесли визволення від гітлерівської окупації багатьом народам Європи, заслуживши тим самим їх любов і вдячність. Понад 7 мільйонів радянських воїнів боролись з гітлерівцями за межами своєї Батьківщини, понад мільйон з них віддали життя за свободу і незалежність народів Європи. Із вступом у війну з фашизмом Радянського Союзу значно активізувався антифашистський рух у всіх окупованих країнах. «Після 22 червня 1941 р., — писав Морис Торез, — патріоти сказали собі: «Ми не одні: з таким союзником, як Радянський Союз, ми можемо завоювати свободу, ми можемо перемогти» (с. 113).

Аналізуючи великий і значною мірою оригінальний історичний матеріал, В. О. Замлинський висвітлює ряд нових форм співробітництва між СРСР і національними загонами визвольного руху, такі, як:

- допомога Радянського Союзу пригнобленим фашизмом країнам Європи у створенні та озброєнні національних військових формувань, партизанських загонів і з'єднань;

- тісна взаємодія військ Червоної Армії з національно-визвольними частинами, партизанськими загонами і з'єднаннями в боях за визволення народів Європи;

- активна участь радянських партизанських формувань у збройній боротьбі європейських народів проти німецько-фашистських загарбників;

- всебічна підтримка руху Опору в країнах Європи.

У книзі читач знайде багато цікавих даних про розгортання антифашистської визвольної боротьби у Польщі, Югославії, Чехословаччині, Албанії, Болгарії і Румунії, допомогу СРСР у цій справі, про участь радянських людей в русі Опору. Так, лише в Польщі було перекинуто 12 організаторських партизанських груп загальною чисельністю 296 чол. З території України за кордон було перебазовано 33 партизанських формування (с. 198).

Цікавою є розповідь про те, як за допомогою Союзрадіо були обладнані національні радіостанції, що вели передачі на держави фашистського блоку і окуповані країни. В умовах, коли народи цих країн були позбавлені правдивої інформації, значення таких радіостанцій важко переоцінити. Ці сторінки монографії приваблюють свіжістю фактичного матеріалу, який наочно демонструє ленінську національну політику на практиці. З інтересом сприймаються змінені у книзі матеріали про антифашистські мітинги, які систематично проводилися у Країні Рад, про роботу національного комітету «Вільна Німеччина» та інших антифашистських організацій.

В рецензованій монографії ґрунтовно досліджується зародження і розвиток бойової співдружності соціалістичних армій, зокрема розповідається про забезпечення Радянським Союзом польських збройних сил зброєю, боєприпасами і обмундированням. Нині Варшавський Договір надійно захищає соціалістичні завоювання його учасників, ефективно служить інтересам мирного співіснування. «Сьогодні всі чесні люди визнають: Організація Варшавського Договору, її послідовна, принципова миролюбна політика — це основний оплот міцного миру і безпеки в Європі, один з головних оплотів загального миру», — підкреслив товариш Л. І. Брежнев у виступі у Варшаві 15 травня 1980 року з приводу 25-річчя цього оборонного союзу².

В ході визволення Європи від німецько-фашистських загарбників людство ще раз переконалося у високій гуманності радянських людей, їх вірності принципам пролетарського інтернаціоналізму, інтернаціональному обов'язку. Радянський народ допомагав врятуватись від голоду, скоріше стати на ноги, завоювати політичну незалежність визволеним країнам. Так, ВКП(б), уряд СРСР в перші дні визволення Польщі подавали значну матеріальну допомогу її народу. Були виділені продовольство, медикаменти, товари широкого вжитку, промислове устаткування, сировина. Тільки в другій половині 1944 р. населенню польських міст було відпущено 25 тис. т муки, для дітей — цукор, згущене молоко з розрахунку на річну потребу, а також сіль, чай, мило, гас і т. д. (с. 244). Мешканців Варшави обслуговували всім радянських госпіталів, які базувалися в польській столиці. Наприкінці 1944 р. Радянський уряд надав Польському комітету національного визволення (ПКНВ) безпроцентний кредит в 10 млн. крб. Президент Крайової Ради Народової Б. Берут і прем'єр-міністр Тимчасового уряду Польщі Е. Осубка-Моравський від імені польського народу висловили глибоку подяку Радянському уряду за допомогу: «Ніколи не забуде польський народ,

² Рад. Україна, 1980, 16 трав.

що в найважчий період своєї історії він отримав братерську допомогу радянських народів не тільки кров'ю і зброєю Червоної Армії, але і хлібом, а також величезними зусиллями господарського характеру» (с. 245). В книзі висвітлена також матеріальна допомога СРСР Чехословаччині, Югославії, Румунії, Болгарії, Угорщині, Австрії, Східній Німеччині (с. 246—250).

Позитивною рисою рецензованої праці є аргументована критика буржуазних і ревизионістських фальсифікацій суті та наслідків інтернаціонального подвигу радянського народу. З партійних, класових позицій викривається неспроможність їх тверджень про «експорт революції», «насадження радянського режиму» і т. д. Автор підкреслює, що визвольна місія Радянських Збройних Сил створила лише зовнішні сприятливі умови для перемоги народно-демократичних революцій, а самі вони були результатом загострення класових суперечностей, внутрішнього розвитку тієї чи іншої країни.

Н. М. Якупов.

ВЕСНУ ПРИНЕСЛИ НА ЗНАМЕНАХ.

Одесса: Маяк, 1980. — 263 с.

Нова книга Героя Радянського Союзу, доктора історичних наук, професора Н. М. Якупова присвячена масовому героїзму бійців і командирів 3-го Українського фронту в боях за визволення Одещини від німецько-фашистських загарбників весною — влітку 1944 року.

Н. М. Якупов використав цікаві документи, газетні матеріали, спогади й розповіді учасників цих славних подій. Завдяки цьому йому вдалося всебічно висвітлити хід визволення Одеси і основної частини території області весною 1944 р., а також південно-західних районів сучасної Одеської області влітку 1944 р.

Особливістю рецензованої книги є те, що автор аналізує не лише загальні бойові операції по визволенню Одеси й області, а й дії різних родів військ, військових підрозділів. Багато сторінок присвячено тим, хто розгромив ворога на українській землі — генералам, офіцерам, рядовим бійцям.

Н. М. Якупов відзначає полководницьку майстерність, високі ідейні та людські якості маршалів Р. Я. Малиновського, О. М. Василевського, Ф. І. Толбухіна, генерала С. С. Бірюзова, багатьох інших воєначальників — командуючих арміями, командирів дивізій і з'єднань, політпрацівників.

Автор всебічно проаналізував досвід ро-

зрозуміло, не всі аспекти теми досить повно висвітлено у книзі. Так, на нашу думку, слід було б глибше показати у дослідженні реакційну антинародну політику буржуазних урядів країн Центральної і Південно-Східної Європи напередодні і в роки другої світової війни, а також класову боротьбу в цих країнах.

Ми вважаємо, що рецензована книга була б більш повною, якби автор ширше залучив і використав документи і матеріали партійних і державних архівів зарубіжних соціалістичних країн Європи.

Книга В. О. Замлинського потрібна і корисна. Вона вносить певний вклад в історіографію боротьби народів проти фашизму, сприятиме патріотичному та інтернаціональному вихованню молодого покоління і, безумовно, приверне увагу не тільки спеціалістів з історії КПРС, міжнародників, наукових працівників, а й широкого кола читачів.

А. Ф. Кізченко (Київ),

С. М. Антонюк (Київ).

боти партії у діючій армії, показав роль політпрацівників, агітаторів, комуністів у вихованні високих моральних і бойових якостей радянських воїнів.

З інтересом читач дізнається про відважний рейд у тил ворога кінно-механізованої групи під командуванням генерал-лейтенанта І. О. Плієва, бойові дії 5-ї ударної, 6-ї, 8-ї гвардійської армій та інших з'єднань, бійці яких в умовах весняного бездоріжжя пройшли сотні кілометрів, знищили багато живої сили, техніки ворога і визволили Одесу й область від німецько-фашистських окупантів.

У книзі розповідається також про життєвий шлях командирів цих формувань, про те, як формувалася їх світогляд, характер, військове мистецтво. Наприклад, згадуючи генерала В. І. Чуйкова, автор пише, що «його біографія — це біографія покоління, якому судилося жити в період крутого повороту в історії людства» (с. 91). Василь Чуйков назавжди запам'ятав ленінські слова про те, що Червона Армія — захисниця трудящих, що для захисту революції потрібно вдосконалювати її боєздатність. Він пройшов школу мужності й воїнського гарту в боях проти білогвардійців та інтервентів. 62-а армія під командуванням В. І. Чуйкова відіграла надзвичайно важливу роль у героїчній обороні Сталінграда. Н. М. Якупов підкреслює: «Тут, у Сталінграді, повною мірою проявилися його твердий, як граніт, характер, вірність військовому обов'язку, непохитна воля. Сталінградці з великою повагою називали його генералом «стійкості» (с. 95—96).

Ці якості були властиві й багатьом представникам радянської молоді, вихованим Комуністичною партією. В книзі наведено чимало прикладів героїзму молодих солдатів і офіцерів, їх відданості соціалістичній Вітчизні, справі партії. Багато хто з них вступав у партію в бойовій обстановці. Автор наводить слова із заяви сержанта Н. Г. Мосіна про прийом у партію: «Я не можу залишитися безпартійним, коли вирішується доля Вітчизни... Комуністи — прапороносці нашої перемоги». На засіданні партбюро з'ясувалося, що Мосін ще до війни був нагороджений медаллю «За трудову доблесть». І воював він доблесно, так, як працював на шахті. Молодий комуніст Мосін мужньо бився з ворогом. З особливою майстерністю вражав він ворога в бою. Командування високо оцінило його бойові діла. Нестор Григорович був нагороджений орде́ном Червоної Зірки, а через день за героїчний подвиг — орде́ном Слави 2-го ступеня (с. 88—89).

Цей нерозривний зв'язок бойових і трудових звершень радянських людей, які боролися за свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни, показаний через призму багатьох епізодів. Для нинішнього покоління радянської молоді це має не лише пізнавальне, але й велике виховне значення.

Н. М. Якупов розповідає про героїзм бійців 5-ї окремої мотострілецької бригади (командир — полковник М. І. Зав'ялов), танкістів 4-го гвардійського Сталінградського механізованого корпусу генерал-лейтенанта Т. І. Танашишина, льотчиків 5-ї і 17-ї повітряних армій, якими командували генерали С. К. Горюнов і В. О. Судець, моряків Дунайської флотилії під командуванням контр-адмірала С. Г. Горшкова та багатьох інших.

Автор, описуючи бойові операції, показує, що у визволенні Одеси та Одеської області брали активну участь представ-

ники багатьох націй і народностей нашої країни. Окремий розділ книги присвячений мужнім радянським жінкам-медикам, зв'язківцям, кулеметницям, які разом з чоловіками ділили всі небезпеки війни. Н. М. Якупов пише про них: «Нині живі, огляніться в дорозі. І ви побачите жінку, яка пройшла важкими шляхами минулої війни. Вклоніться їй. Вона найкрасивіша людина на землі» (с. 156).

В заключному розділі автор знайомить читача з долею своїх героїв. Його останні слова як епіграф до книги: «Учасник Великої Вітчизняної війни... Серед багатьох високих звань в Країні Рад це — одне з тих, які найбільше шанують і поважає народ. Ратний подвиг мужнього покоління 40-х назавжди залишиться для нас високим прикладом» (с. 261).

Рецензована книга, на нашу думку, не позбавлена й окремих недоліків. Зокрема розповідь про деякі бойові операції нагадує оперативний розгляд, а не популярний аналіз і виклад матеріалу для широкого кола читачів. Крім того, потрібно було б, висвітлюючи бойові дії по визволенню Одеси, розповісти про ту допомогу, яку подавали Червоній Армії підпільники, партизани й населення. Більш рельєфно слід було б показати воєнно-стратегічне й економічне значення визволення міста від німецько-фашистських загарбників. Недоліком рецензованого видання є дещо суха мова викладу.

Однак це не знижує загальної позитивної оцінки книги Н. М. Якупова, яку з інтересом зустріли всі ті, хто цікавиться історією Великої Вітчизняної війни. Її зможуть використати вчителі, краєзнавці в процесі виховання молоді на бойових традиціях радянського народу.

Д. С. Ряченко (Київ),
В. О. Солодько (Київ)

Ф. П. Ілку.

ПОБЕДА СОЦИАЛИЗМА В ВЕНГЕРСКОЙ ДЕРЕВНЕ.

Київ: Наук. думка, 1979, 108 с.

Стан та перспективи розвитку сільськогосподарства в Угорщині привертають увагу дослідників. Цій проблемі присвячено ряд окремих монографій. У новому дослідженні Ф. П. Ілку проаналізовано питання кооперування сільського господарства в Угорщині.

За період з 1950 по 1979 рр. валова сільськогосподарська продукція УНР зростала у два рази. Успішний розвиток сільсь-

кого господарства Угорщини припадає на завершальний період колективізації (1959—1961 рр.). Автор наголошує, що процес операції на рубежі 50—60 років проводився на принципах добровільності, матеріальної зацікавленості трудящих. Держава надавала кредити й пільги новоствореним великим кооперативам.

Ф. П. Ілку підкреслює, що до другої світової війни й одразу ж після неї в сільському господарстві Угорщини панували напівфеодальні відносини. Аграрна реформа була першим кроком на шляху зміцнення союзу робітничого класу з селянством, сприяла зростанню авторитету Комуністичної партії на селі. Автор розкриває ці питання в нерозривному зв'яз-

ку з аналізом стану економіки всієї країни, сільського господарства. План соціалістичних перетворень на селі угорські комуністи змогли затвердити лише після перемоги народно-демократичного ладу, після встановлення диктатури пролетаріату. Трьохрічний план розвитку народного господарства передбачав протягом 3—4 років охопити кооперацією майже 90% селянських господарств, а на кінець першої п'ятирічки планувалося довести показник орних земель у соціалістичному секторі до 55—56%¹. В рецензованій монографії відзначається, що на червень 1953 р. кількість сільськогосподарських виробничих кооперативів (СГВК) досягла 5224. Вони обробляли 26% всіх орних земель країни (с. 23). Як свідчать наведені дослідником дані, плани кооперації були дещо завищеними.

Ф. П. Ілку справедливо зазначає, що сільське господарство хоч і перебувало на шляху до кооперації, але ще не досягло того рівня, щоб успішно виконати високі плани першої п'ятирічки.

Селянство Угорщини відкинуло геть антинародні ідеї контрреволюціонерів (с. 36—37). Тимчасовий революційний робітничо-селянський уряд на чолі з Яношем Кадаром проводив правильну політику на селі. Незважаючи на те, що контрреволюційні елементи завдали великої шкоди соціалістичному сільськогосподарському сектору, угорські трудящі на чолі з УСРП протягом двох років повністю відбудували зруйноване, накреслили нові завдання розвитку народного господарства країни.

Важливе значення для висвітлення питання має та частина монографії, де мова йде про взаємовідносини між державою і СГВК. Капітальні вкладення в сільське господарство були збільшені. Вперше в історії народно-демократичної Угорщини всі галузі народного господарства розвивалися відповідно до внутрішніх потреб і можливостей країни. В сільському господарстві закладалися основи для вирішення одного з найважливіших завдань соціалістичної революції — соціалістичного перетворення сільського господарства. Ф. П. Ілку зосередив свою увагу на актуальних питаннях політики Угорської соціалістичної робітничої партії на селі і, зокрема, відзначив значення та роль Все-партійної конференції (червень 1957 р.), грудневого пленуму ЦК УСРП (1958 р.) для дальшого розвитку сільського господарства країни. Центральне місце займає VII з'їзд партії, який відбувся в кінці 1959 року. На з'їзді основним питанням була кооперація сільського господарства. Лише з грудня 1959 по травень 1960 рр.

у СГВК було направлено більш як 8 тис. спеціалістів. Це значною мірою допомогло розв'язати кадрове питання уже в перші роки колективізації. В новостворених кооперативах організовувалися партійні, комсомольські та профспілкові організації. Численні факти, які наведені в монографії, свідчать про те, що в 1959—1960 рр. у країні відбувся бурхливий процес колективізації сільського господарства. Членами колективних об'єднань, як відзначав Ф. П. Ілку, ставали не лише найбідніші селяни, а й заможні жителі села.

Соціальні перетворення в сільському господарстві свідчили про перемогу марксистсько-ленінської ідеології над дрібнобуржуазними поглядами, остаточно визначили дальшу долю селянства та сільської інтелігенції. Кооперування сільського господарства означало повне торжество соціалістичних економічних відносин в Угорщині. Реальні доходи кооперованого селянства за період з 1949 по 1960 р. зросли на 163% (с. 95).

Ф. П. Ілку робить справедливий висновок про те, що перемога соціалізму на селі позначилась на соціальній структурі угорського суспільства. В 1949 р. робітничий клас становив 41% усього самодіяльного населення країни. Після успішного завершення кооперування сільського господарства чисельність пролетаріату збільшилась майже вдвоє (с. 89). Другим основним класом суспільства стало коопероване селянство — воно становило 37% самодіяльного населення. Змінилось соціальне становище трудівників села: так, якщо до визволення 68% селян були бідняками, то в 1960 р. понад 87% з них перестали відноситися до цієї категорії (с. 91, 92). Сталися докорінні зміни в системі соціального забезпечення, значно поліпшилися житлові умови, виріс життєвий рівень.

УСРП, керуючись марксистсько-ленінським учінням, як справедливо зазначає дослідник, провела значну організаційну і політико-виховну роботу по розвитку кооперативного руху, зміцненню соціалістичних виробничих відносин на селі.

Позитивно оцінюючи рецензовану монографію в цілому, слід відзначити деякі недоліки.

В книзі недостатньо висвітлено питання про сільську інтелігенцію, її проблеми та процес формування. Слід зробити деякі зауваження щодо підготовки наукового апарату. В тексті трапляються неузгоджені посилання, деякі з них не уніфіковані.

Однак у цілому монографія ще раз вказує, що досвід кооперування сільського господарства в УНР заслуговує серйозної уваги дослідників. Книгу Ф. П. Ілку з інтересом зустріли спеціалісти, які розробляють актуальні питання історії Угорської Народної Республіки.

¹ A magyar népi demokrácia története 1944—1962. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978, 184—185. o.

Хроніка та інформація

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ «НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ І ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО ОБЛИЧЧЯ РАДЯНСЬКОГО РОБІТНИКА»

3—4 червня 1980 р. у м. Жданові відбулася науково-практична конференція «Науково-технічна революція і формування духовного обличчя радянського робітника», яку організували Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК Компартії України, Ждановський міський Компартії України та партійний комітет заводу «Азовсталь».

У її роботі взяли активну участь більш як 500 партійних, профспілкових, комсомольських, інженерно-технічних працівників, керівники підприємств, а також спеціалісти-соціологи, співробітники заводських соціологічних лабораторій та наукові співробітники з Києва, Ленінграда, Риги, Дніпропетровська, Куйбишева та інших міст країни.

Учасники конференції обговорили результати соціологічних досліджень з питань впливу науково-технічної революції (у сфері виробництва) на різні аспекти формування духовного обличчя радянського робітника, проведені сектором наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України спільно з кафедрами наукового комунізму і філософії ВПШ при ЦК Компартії України та сектором соціальних проблем особи та способу життя Інституту соціально-економічних проблем АН СРСР (м. Ленінград) — ІСЕР АН СРСР.

Метою конференції була також підготовка практичних рекомендацій щодо дальшого вдосконалення системи управління процесами соціального розвитку робітничих колективів промислових підприємств.

Конференцію відкрив перший секретар Ждановського міського Компартії України В. І. Жарков. Він розповів, як винюги комплексного підходу до проблем комуністичного виховання сучасного робітника реально віділюються в діяльності міської партійної організації.

Д-р філософ. наук, проф. В. В. Косолапов (Київ) у своїй доповіді охарактеризував роль та значення робітничого класу, як основної продуктивної і соціально-політичної сили соціалістичного суспільства. Він підкреслив його особливу роль у

завершенні сучасного етапу розгортання НТР.

Д-р філософ. наук, проф. В. Л. Василенко (Київ) розповів про особливості формування наукового світогляду трудящих в умовах науково-технічної революції, зростання освіченості та інформованості робітників. У повідомленні канд. філософ. наук В. Є. Хмелька (Київ) проаналізовано основні результати соціологічних досліджень, які були проведені на заводі «Азовсталь». Вони показали, що розгортання НТР впливає на зміни в потребах робітників, сприяє зміцненню їх життєвих позицій.

Важливі аспекти партійного керівництва соціальним розвитком трудового колективу заводу «Азовсталь» висвітлив у своєму виступі секретар парткому підприємства Е. І. Ескін (Жданов).

Актуальним питанням комплексного підходу до проблем трудового виховання трудящих у робітничому колективі, ролі соціально-виробничих умов формування комуністичного ставлення до праці, впливу культурно-освітнього рівня на показники їх професійно-виробничої діяльності присвятили свої виступи В. І. Волович, В. І. Нечай (Київ) та ін.

Про методику оцінки ефективності соціалістичного змагання та нові форми стимулювання трудової діяльності, досвід їх використання на «ВАЗі» й інших підприємствах розповіли Б. Т. Тукумцев та Ю. Е. Столярова (Куйбишев).

Д-р філософ. наук В. С. Пазенок (Київ) висвітлив питання формування моральної культури молодого робітника в умовах сучасного виробництва.

В. Б. Голофаст і Т. З. Протасенко (Ленінград) у своїх виступах проаналізували взаємозв'язки між матеріальними умовами, сімейним становищем, культурним рівнем, способом життя та ціннісними орієнтаціями робітників, які були виявлені в ході соціологічних досліджень, проведених на ленінградських підприємствах. Проблеми впливу науково-технічної революції на розвиток творчих можливостей особи, на підвищення їх культурних потреб висвітлили в своїх виступах А. І. Білий (Жданов), М. М. Ібрагімов та Б. Б. Жилін (Київ).

На основі соціологічних досліджень, проведених на підприємствах Латвії, А. К. Юрцня (Рига) подала характеристику духовних рис жінки-робітниці. Свое повідомлення Г. А. Петросян (Єреван) присвятив питанням методики та стику проведення анкетування та інтерв'ювання в робітничих колективах.

Л. А. Макарова (Жданов) проаналізувала досвід роботи лабораторії виробничого об'єднання «Ждановважмаш» по професійній орієнтації молоді. Про результати діяльності постійно діючих соціологічних служб Дніпровського машинобудівного заводу, роль заводської багатотиражної газети у формуванні активної життєвої позиції робітників розповіли Л. В. Овчарова та О. М. Тарасова (Дніпропетровськ).

Конференція прийняла пропозиції про впровадження нової техніки та технології, нових форм організації виробництва, побуту та громадського життя колективу, про розробку планів економічного та соціального розвитку підприємств, поліпшення якісного складу робітників, їх кваліфікацій-

но-освітнього рівня, про посилення координації діяльності соціологів та соціальних психологів з підприємствами та установами й т. ін.

У роботі конференції, підготовці її рекомендацій і пропозицій взяли активну участь В. М. Мазур, А. М. Макаров (Київ), А. О. Лозе (Рига), І. Т. Мірута, С. С. Чорний, І. І. Коваленко та Л. В. Количева (Жданов).

Із заключним словом виступила секретар Ждановського міськкому Компартії України А. А. Кропивна.

Ждановський міськком партії вже розпочав роботу по впровадженню рекомендацій конференції у практику управління соціальним розвитком виробничих колективів промислових підприємств міста. Сектор наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України спільно з відділом соціальних проблем праці та способу життя ІСЕН АН СРСР розробляє методики, які необхідні для практичної реалізації цих рекомендацій.

В. Г. Королько (Київ)

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІФП АН УРСР

16 вересня 1980 р. відбулися загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР. У вступній промові академік-секретар Відділення академік АН УРСР Б. М. Бабій підкреслив, що КПРС приділяє особливу увагу складним питанням формування нової людини, її комуністичного світогляду. В зв'язку з цим значно підвищується значення світоглядних і методологічних функцій діалектико-матеріалістичної філософії у пізнанні соціальних процесів. Доповідач відзначив, що в даному напрямі вже багато зроблено, але науковцям республіки поки що не задовольняє повною мірою стан досліджень методологічних проблем суспільних наук, зокрема деяких питань взаємодії загальнофілософської методології з методами конкретних галузей суспільствознавства.

З доповіддю «Марксистсько-ленінський світогляд і суспільне пізнання» виступив директор Інституту філософії АН УРСР академік АН УРСР В. І. Шинкарук.

Зав. відділом Інституту історії АН УРСР д-р істор. наук І. С. Хміль підготував повідомлення на тему: «Виховання у трудящих інтернаціоналістського світогляду як завдання історичної науки». Він наголошував на тому, що інтернаціоналізм — це система поглядів, ідейно-політичних настанов і практичних дій, які перевірені життям, змістом революційної боротьби.

Інших поглядів дотримується буржуазія, ідеологія, політика й соціальна практика якої завжди були наскрізь прийняті

ідеями націоналізму, расизму, шовінізму, сіонізму, гегемонізму. В цьому протиборстві ідей особливе місце належить суспільствознавцям, які повинні сприяти зусиллям партії, спрямованим на виховання радянських людей у дусі патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму. Вчені Інституту історії АН УРСР продовжують свої наукові дослідження в цьому напрямі.

І. С. Хміль розповів про досягнення науковців Інституту, насамперед про видання багатотомної «Історії Української РСР», в якому питання дружби, братерства, співробітництва народів, особливо російського й українського, проходять червоною стрічкою через усі книги.

Позитивно оцінюючи діяльність колективу Інституту, доповідач звернув увагу й на недоліки, які мають місце в деяких працях з історії України.

В обговоренні доповіді взяли участь чл. кор. АН УРСР С. М. Бібіков, канд. філософ. наук М. М. Верніков, канд. юрид. наук В. М. Оксамитний. У постанові, прийнятій на зборах, накреслено конкретні заходи по активізації наукових досліджень у республіці.

У роботі загальних зборів взяли участь віце-президент АН УРСР, академік АН УРСР І. І. Лукинов, відповідальні працівники Центрального Комітету і Київського міськкому Компартії України.

Ю. І. Зінченко (Київ)

В единой братской семье: Пребывание товарища Л. И. Брежнева в городе Алма-Ате на торжествах, посвящ. 60-летию Казахской ССР и Коммунистической партии Казахстана. 27—31 августа 1980 г. — М.: Политиздат 1980. — 63 с.

ТИХОНОВ Н. А. Избранные речи и статьи. — М.: Политиздат, 1980. — 448 с.

Актуальные вопросы современной идеологической борьбы. — М.: Политиздат, 1980. — 446 с.

БЕЛЕЦКИЙ В. Н. Встреча в Потсдаме. — М.: Междунар. отношения, 1980. — 263 с.

БУЦКО Н. А. КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. — К.: о-во «Знание», УССР, 1980. — 48 с.

Генеральная репетиция Великого Октября: Документы, материалы, иллюстрации о революции 1905—1907 гг. — М.: Политиздат, 1980. — 159 с.

ГОРБИК В. О. Британія: суперечності і проблеми. — К.: Політвидав України, 1980. — 101 с.

XX лет Кубинской революции: Материалы междунар. конференции «XX лет Кубинской революции». Москва, декабрь 1978 г. — М.: Наука, 1980. — 384 с.

Задонщина: Похвала великому князю Дмитрию Ивановичу и его брату Владимиру Андреевичу: Факсимиле текста и перевод. — М.: Современник, 1980. — 104 с.

ЗАРЕМБА С. З. Куликовська битва та її історичне значення. — К.: Наук. думка, 1980. — 104 с.

Католицизм и свободомыслие в Латинской Америке в XVI—XX вв.: Документы и материалы. — М.: Наука, 1980. — 296 с.

КУКУШКИН Ю. С., ОСТАПЕНКО И. П., ШЕЛЕСТОВ Д. К. Рождение великого почина: История и современность. — М.: Профиздат, 1980. — 175 с.

ЛОЩИЦ Ю. Дмитрий Донской. — М.: Мол. гвардия, 1980. — 367 с.

ЛУКІН П. М. Міжнародний сіонізм і криза на Близькому Сході. — К. т-во «Знання» УРСР, 1980. — 47 с.

МАЗЕПА В. И. Эстетическое наследие В. И. Ленина и современные проблемы художественной культуры. — К.: Наук. думка, 1980. — 162 с.

МИЛЛЕР И. С. Исследования по истории народов Центральной и Восточной Европы XIX в. — М.: Наука, 1980. — 456 с.

На поле Куликовом: Рассказы русских летописей и воинские повести XIII—XV веков. — М.: Мол. гвардия, 1980. — 239 с.

Народное хозяйство социалистических стран в 1979 году: Сообщения стат. управлений. — М.: Статистика, 1980. — 142 с.

Народное хозяйство СССР в 1979 г.: Стат. ежегодник. — М.: Статистика, 1980. — 615 с.

НАУМКИН В. В. Национальный фронт в борьбе за независимость Южного Йемена и национальную демократию, 1963—1969. — М.: Наука, 1980. — 280 с.

По пути, проложенному в Хельсинки: Советский Союз и осуществление Заключительного акта общеевропейского совещания. Сборник документов и материалов. — М.: Политиздат, 1980. — 511 с.

Поле Куликово: Сказания о битве на Дону. — М.: Сов. Россия, 1980, 239 с.

Профсоюзы мира: Справ. издание. — М.: Профиздат, 1980. — 527 с.

РАСПУТНИС Б. И. Советская историография современного рабочего движения: Ч. 2. Социально-политические проблемы. — Львов. Вища школа, Издательство при Львов. ун-те, 1980. — 167 с.

Россия и США: становление отношений, 1765—1815: Сборник документов. — М.: Наука, 1980.—752 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Т. 5. Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско. 25 апреля — 26 июня 1945 г. Сборник документов. — М.: Политиздат, 1980.—710 с.

Социальная структура и социальная политика США, Великобритании, ФРГ, Франции и Канады. — К.: Наук. думка, 1980.—403 с.

Французский ежегодник. 1978: Статьи и материалы по истории Франции. — М.: Наука, 1980. — 288 с.

ШЕВЧЕНКО В. Ф. Авангард трудивників села. — К.: Політвидав України, 1980, — 167 с.

ШУМИХИН Н. Ф. Ленинизм и национально-освободительные революции современности. — К.: Вища школа, 1980. — 230 с.